

ЮРІЙ
ЯНОВСЬКИЙ

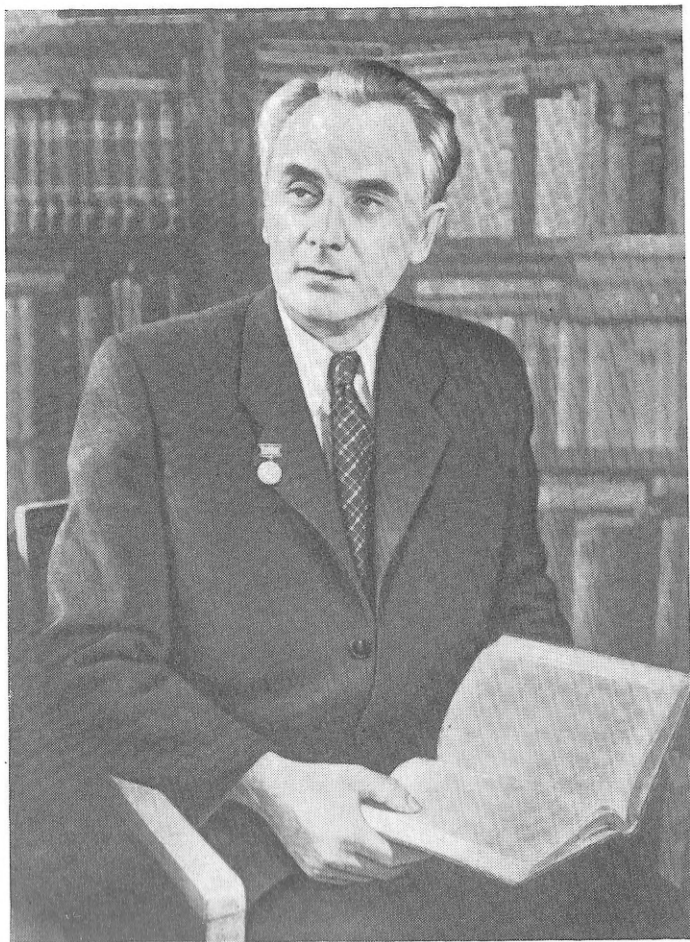
Держлітвидав України

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1954

Гор. Жуковский

КОРОТКІ ІСТОРІЇ

Новели

(1935—1941)

ЛЕГЕНДА ПРО ПТИЦЮ

Була в Леніна приручена птиця. Крила махові — окіян-море перелетить. Очі видючі — за тридев'ять земель бачить. Подарували її Леніну робітники, коли він у кайдаках Сибір переходив. «Ось тобі, Володимир Ілліч, птиця, а птиця ця не проста. Її горем нашим навчено. Їй у цілому світі ціни не складено, вона крізь усі стіни бачить. Є ти людина велика, тобі в вічності жити, даруємо тобі нашу птицю». — «Спасибі, — відповідає Ленін, — а що це воно за птиця така, як її звати по-нашому, товариші робітники?» Засміялися тоді робітники і знову кажуть: «Птиця оця — не орел, вона видючіша од орла. Птиця оця — не яструб, вона хутчіша за яструба. Птиця оця — не лебідь, вона довше живе. Тобі, Володимир Ілліч, краще од нас відома ця птиця. Коли ми по тюрмах гинемо, на ешафот ідемо, в шахтах душимося, — вона нам поміч дає. Птиця оця — наша робітнича мрія. Ось яку птицю ми тобі подарували, товариш Ленін!»

Прийшла, значить, революція, — сидить Ілліч у Кремлі. Державою керує, мудрі справи вирішує, на білих шле червоних армійців воювати за свободу. Дві рани в Леніна на тілі од лютих вовкулаків-троцькістів. Він рани горючі рукою затискає, чуває — мало зосталося життя. Посилає Ленін птицю. «Перелети всі моря і всі окіяни, одвідай усі тюрми й катівні, скажи: «Сміліше, браття, свобода близько! Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Полетіла птиця через моря, через окіяни. Одвідала всі тюрми, всі катівні, ленінську вість однесла. Не зупинило її ніяке залізо. І стала повертатися додому. Пролітає над окіяном, аж чує — в саме серце щось кольнуло. А це

Ленін у цей час умирає. Махає птиця крилами, махає без упину. Не зважає ні на хмари, ні на негоду, ні на що. Багато міст пролетіла — далеко ще до Москви. Ось вона долітає до нашого кордону. Чує — гудуть усі паровози, гудуть усі гудки по заводах, стоїть увесь народ, наче на варті, сльози течуть у всіх з очей. Бачить птиця Красну площу. Лежить Ілліч у труні. Заплющені його дорогі очі. І багато навкруги людей. І Сталін над труною клятву дає. Пролетіла птиця над Іллічем, війнула крилом — ні, не розплющуються очі. Підлетіла до Сталіна і сіла йому на плече.

І повів Сталін людей.

ЧЕРВОНАРМ

Він умирав. Передсмертний відчай охопив його серце. Він ще був зовсім молодий і не знав, як умирати. Але що це була саме смерть, він відчув раптом і глибоко. Він гинув у повній темряві, здійнятій високо під небо й пронизаній холодним туманом. Він стояв, зіпершись на гвинтівку, ноги його вгрузали глибше й глибше, східний вітер гнав воду гнилого моря просто на нього.

Стріляли кулемети, прожектори сікли туман, спалахувало й захлиналися «ура» його товаришів, вони атакували берег; перейшовши море, вони білися за Литовський півострів уперто, зціпивши зуби; другу добу тривав шалений штурм.

Він стояв, затиснувши рану рукою, і темрява була жорстока, він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи,— і він не знав, що так умирають в легендах. Очі його вдивлялися в темряву, як у вічність, треба мати мужнє серце, щоб не заплакати.

І серце його було мужнє. Очі його були сухі. Ракети спалахували перед ним і не могли пробити темряви. «Як хочеться побачити сонце!» — прошепотів він, ще дужче затискуючи рану рукою, ще важче спираючись на гвинтівку.

Він був зовсім молодий боєць, і дівчата ще було смікали його жартома за вуха, а ось стояв і вмирав насправжки, як повний парубок, як воїн революції, вмирав під Перекопом, стоячи в гнилому морі — Сиваші.

Хай твориться легенда, хай підноситься пісня! Він стоїть перед нами в темряві й тумані, він умирає за революцію в далеких просторах героїчного 1920 року, він не плаче, хоч сам іще зовсім молодий і не знає, як умирати;

він стоїть, зіпершись на гвинтівку,— хай твориться легенда!

І його, єдиного з десяти тисяч, знайдено ось через п'ятнадцять років. Він стоїть у насиченій сіллі твані Сиваша. Він не змінився. Шрапнельну рану під серцем він затискає рукою, і гвинтівка — в його другій руці. Він залишився молодим — цей червонарм далекого і славного 1920 року!

І ревли труби оркестрів, гупали залпи, колихалися бойові прапори, пробиті кулями, обпалені вогнем баталій. Ішли за труною діти й юнаки, робітники й колгоспники, червоноармійці й моряки,— щаслива, непереможна країна соціалізму.

Хай твориться легенда!

ЧАПАЙ

Він стояв на тротуарі перед будинком. Замість правої ноги в нього висіла порожня холоша, ніяк не підгорнута — свідоцтво свіжого нещастя, непоправність і жорстокість якого били в вічі. Це був хлопчик років десяти. Худеньке, виснажене обличчя його було звернуте до травневого неба. Над чолом кучерявився непокірний білястий чубок.

Співали першотравневі колони, гуркотіли танки, красивою рисою йшла кіннота. В голубому південному небі летіла ескадрилья.

— Чапай,— сказала поруч особа трьох-чотирьох років віку (через верхню губу в неї висіло дві сережки, вона ніяк не могла їм дати ради),— тобі трамвайчик ніжку одрізав?

Коло Чапая збирався потроху увесь його загін. Прикрашені бойовими синцями й гулями, підтягаючи штани вимазаними в чорнило пальцями, шморгаючи од хвилювання брудними носами, стояли бійці. Вони не зводили очей з порожньої холоші командира.

Чапай дивився на блакитне небо, не помічаючи нікого біля себе.

— Тепер ти бігати не можеш,— констатувала та ж маленька особа, виявляючи жорстокість, властиву її вікові. Всі мовчали.

Раптом загуркотіла ринва, по ній з балкона шугнув рудуватий хлопець.

— Чапай! — гукнув хтось із групи бійців. Рудуватий хлопець гордо посміхнувся і махнув рукою. Загін войовничо загаласував, той засвистів, той на ходу вихопив з кишені шмат цегли, той стяг з голови і сховав за пазуху свою кепу,— новий Чапай повів загін.

Дівчинка спробувала й собі бігти за всіма, але це виявилось їй над силу. Вона повернулась до хлопця, доторкнулася до його костура.

— Я теж не вмю бігати. Він дерев'яний? — спитала вона.

Хлопець стояв, ще вище підвівши голову, та чи він бачив що-небудь крізь раптовий потік сліз?

— Ти не плач,— скільки могла жалісливо сказала дівчинка,— я тебе не кину.

— Я не плачу. Нічого. Я буду вже Депутатом Балтики.

— І я,— приєдналася з солідарності дівчинка, підібгавши ногу, пробуючи стояти на одній нозі.

Сяяло голубе небо травневого дня.

ТОПОЛЯ

Становімо пам'ятника, нехай стоїть наш Кобзар на превічну славу! А на мої сльози не вважайте, я поплачу, бо мої сльози — з радощів. У жінки сльоза щира — з дна серця котиться, а сонце визирне — вона й недовга. Та ось послухайте ще й моєї казки.

Гей, як його слово почати? Високо почнеш — недочують, низько скажеш — ні порядку, ні чину. А людей — сила, ще й не мала. Ой, не гудьте мене, що я на ці збори прителіпалась, — мовляв, хай бабине слово почують, — а сама стала, сльози ковтаю та й годі.

Син у мене був. Гарний син, тихий, роботящий. Був він у солдатах, а перед тією війною засудив цар його повісити. Добилась я до тюрми, руб'я на мені так і труситься, соромно буде синові за таку матір. Коли ж — ні. Обняв мене, сердешний. Я й упала, плачучи: «За що ж тебе, ой, синочку мій щирий?!» — «Пошукайте, мамо, книжки — «Кобзар» називається — Тараса Шенченка. Був собі такий, як і я, солдат. Ось він вам усе розкаже, геть усі слова за мене».

Матерні сльози як криниця: не спити її, не вилити. А в тому «Кобзарі» — повне море матерніх, і дівочих, і сирітських сліз. Було заспіваю з книги, а там усе вам пісня, кожний рядочок наче сам собою на голос лягає:

Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору, та вгору!

І посадила я тополю в день народження Кобзаря, саме на століття. Ще двадцять п'ять років оце перебігло

з того дня. Поглянули б ви, яка тополя гарна, струнка та весела! Ось послухайте старої жінки,— нехай люди в цей празник тополі садовлять.

Хто тополю, а хто, може, вишню, чи яблуню. І хай дивиться наша радянська влада на той сад і радіє. І хай веде нас отим садом. І Кобзар з нами йтиме поки й світ сонця...

1939

ФАНТАЗІЯ

Михайлові Михайловичу Коцюбинському сьогодні — 75 років. Це — високий, кощавий дід. Вуса в нього білі, а еспаньйола — сива. Опав з календаря листок — учорашній день. Сьогодні 17 вересня 1939 року.

Він виходить на прогулянку. В руці — ціпок. Той, що на відомому портреті художника М. Жука Іде вулицями любого Чернігова — задуманий, мудрий, живий.

Очі його сумні. «Він сумує за своїм другом Горьким», — думають одні. «Як помер Олексій Максимович, то й Михайло Михайлович не той стали», — кажуть другі.

Привітна усмішка пробігає над білими вусами — він зустрів черідку дітей із школи ім. Коцюбинського. «Ану, діти, ходімо зо мною на пашу!» Діти цвірінчать коло нього, як горобці. Обличчя його ясніє, і молода радість оселяється в очах.

Справа цілого життя наближається до закінчення: ще рік, ще два, і заключна книга буде такою, як хочеться. Він побачить її останню сторінку. І слово «кінець» червоніє, як сонце на заході. Сім книг написано, і тільки останню, сьому, не побачить Горький — радник і критик, друг і спільник. Сім книг — одне ціле. Почав після «Фата моргана». Тему дав Горький. І дав назву, яка об'єднує всі сім книг-романів: «Історія мого народу». Сьому книгу й присвячено пам'яті Горького.

Письменники Києва, Харкова й цілої України приїздять до Чернігова. Нічого з цим критися — до Коцюбинського їхати страшно. По Десні пароплавом «Мих. Коцюбинський», потім по Чернігову вулицею ім. Мих. Коцюбинського — до самого Михайла Михайловича. Ось він

глянув тобі в вічі і взяв до рук книгу. Од нього не сховаєш нічого: він навчитель. Твоя книга говорить йому все, де ти лінувався, де ти поспішав, де ховав убогість думки за зливою слів, де чорно заздрих на чужу роботу, де ти нечесно працював.

О, ці бесіди з учителем, хто вас забуде! Наче крила ростуть, і гордість займається, і сльози радості на очах...

Михайло Коцюбинський продовжує прогулянку. Виходить на гору над Десною, сідає, і сидить зовсім непорушно, зіпершись на ціпок, вдивляючись в Задесення.

Він сидить довго. Хмарка зупинилася над головою, поклавши смагляву тінь на обличчя, вітерець затих, і — це вже бронзовий Коцюбинський, зіпершись на бронзовий ціпок, сидить на бронзовій лаві над Десною.

НАРЕЧЕНА

Товариш Урожай крокує степами Полтавщини, в голубий зеніт неба лине шерхіт нив. Високі простори, з-за краю землі махає крилом вітряк, біліють хати далеких сіл, обіч дороги длубається в болотці чапля.

Тиша. Половіє безмежний клин озимої пшениці, високе красується жито, сріблиться овес,— глибока нездвигненна тиша в степу. Ще не плывуть степові кораблі — комбайни, ще дзвінка дівоча пісня не перегукує мотори, ще не звивається дим над польовим станом. Пахне у валках в'яле сіно, пахне нагрітий чорний пар, білі статечні оболочки — «діди» нечутно посуваються над завмерлим степом.

Тиша. Дорога повилася високим берегом ріки Ворскли — цим шляхом колись тікало з-під Полтави розбите шведське військо — до Переволочної на Дніпрі. Два роки тому цим шляхом їхали до Переволочної й ми з прославленим генералом іспанської армії. Так само на хатах стояли незграбні чорногузенята й підстрибували, дуже боячись свого першого польоту з хати на клуню; так само вилискувала вода степових марев; так само пахли трави й царини. Генерал Лукач, тоді ще просто письменник Мате Залка, під'їжджаючи до міста Кобиляки, співав на голос «Кукараччі»: «Ля Кобилякі, ля Кобилякі, нада било полагать!»

Він був великий ствердзувач життя. Солом'яний бриль широкими крисами ховав од сонця його смагляве обличчя. Веселий, як угорець, дотепний, як українець. Мені хочеться уявити його в Іспанії, під далекою Уескою, де закотилося за обрій його блискуче життя. І тоді він, воїн іспанського народу, командир інтернаціональної бригади, уявляється мені в солом'яному брилі під небом Полтавщини.

Прекрасні полтавські степи! Рівна, неблаганна спека леться з неба,— на південь і на південь путь. Хазяйки білять хати, прикрашають причілки різною глиною — то ніжним оранжем, то коричнево-червоною, то сірою, то чорною,— на південь і на південь путь. І ось — бовваніє далеко попереду темна смуга — то ліси на горах по той бік Дніпра. Приємний пах і ледве чутна прохолода великої ріки домішуються до духу в'ялої отави. Блищить тонка нитка далекого Дніпра, ще ближче, ще — та ось і він, Дніпро, величний і древній, народна українська ріка!

Село Келеберда стоїть на лівому березі Дніпра. На вулицях — пісок, зелень, тиша. В Келеберді живе баба Одарка, ми ідемо її провідати. Вулиця повертає до берега, світить латаною стріхою бабина хата.

Баба Одарка сидить, поклавши руки на коліна. Вага літ вигнула горбом її спину, здушила до купи кощаве тіло, зробила його цілком дитячим. Століття дмухнуло на неї і обпало, потемнило обличчя. З-під важких повік дивляться мудрим поглядом древньої птиці бабині очі. Дитяче тіло — і несподівані — великі вузлуваті руки га босі ноги.

«Зосталося з баби не більше снасті, як на малу дитину,— лунає лагідний, тихий бабин голос,— зовсім ік землі баба похилилась, вже не розігнеться — і ні в світі, і в віки-вічні».

Ми посідали в бабиній хаті. П'яťох імператорів все-російських пережило її древнє тіло. Вона тільки на шість років молодша від Шевченка. П'ятдесят років було бабі Одарці, коли народився геній людства Володимир Ленін.

«Сама я, дитино моя», — каже баба. Повіки налягають на її очі, до землі хилиться її зір. «Дев'ятьох дітей поховала, онуки в землю полягли, правнуки не задержалися, а ти, бабо, доживай віку без роду й прароду. Ти, сину, кріпацтва, мабуть, не застав?»

«Не застав, бабо. Дід мій кріпачив».

«То ти й не знаєш, яке зілля подобає хлопцеві в купіль класти, а яке дівчині?»

«Ба ні, на цьому не битий».

«Ще як я заміж ішла, то мені мама наказували. А за хатою повно того добра росло. Любисток отак на причілку. А холодна м'ята під вишнею. Материнка край левади. Чого це у вас на весіллях пісно? День танцюють,

а на ранок забувають. Се й богу гнівно. Народу щоб було як мли. От ногами підкидають! Дітей за ворітьми, мов квіток на грядці. Одна діжа зійшла, саджають, другу замішують, третю розчиняють. Свята Покрівонько, покрий голівоньку, землю — в'ялим листочком, голову — червоним платочком... А далі як співається?»

«Землю — в'ялою квіткою, голову — білою наміткою?»

Баба замовкає, поринувши в минуле. І час, страшний косар, ледве чутно повіває над її старечою головою, над її чорним очіпком.

«Сіль стала дорога. Тільки ж і сілька,— трохи посолиш — і вже солоне. Оце ходила до пристані — вітер такий — ні робить, нічого, — кужелить та й годі! Мій батько розповідав, як цариця Катерина нашим Дніпром пливла. Отак собі пливе та й пливе. А котре село лучиться над Дніпром, то все своїм генералам дарувала. Покаже пучкою, хустиною війне — і пропало. Покіль допливла з Києва до Кременчука — роздарувала все, стомилася й пішла спати. Проспала Келеберду. Вийшла на сонце — аж уже по Келеберді — тільки хрести на церквах мріють. Генерал тоді — навколішки. Катерина й слухати не схотіла. «Диви, який хитрий,— шість церков на березі — не дам Келеберди!»

«Саме обмолотини попили,— говорить баба Одарка,— сидять мати край віконця, прядочка у їх грає, веретенце шумить. Коли це — щось у хату. Прибився парубок хтозна й звідки. Ой, чи з поля, чи з луку, та не вдавай серденько в тугу. Було мені либонь сімнадцять. Колунаю припічок, на парубка не гляну. А він же красний! Сів край столу, добридень оддав. Шабатурку одкрив да й малює. Я й заніміла. Як у церкві стою. Наче янголи мені співають, боюсь поворухнутися. Мама прядуть, а парубок малює. Не знаю, скільки й вистояла».

Довга, глибока мовчанка. Десь поза хатою квокче курка, страшно, щоб вона не перебила бабі думок. Далекий гудок пароплава. Баба Одарка не чує нічого. Ми сидимо, як неживі.

«А тоді віддав мені той образок, що малював,— і пішов. Та її по цей день. І хто він — не знаю. Тільки очі його дивляться на мене, як і дивились. Дивляться, не гаснуть».

Баба Одарка підняла віко на скрині і витягла згорнутий жовтий аркуш паперу. Італійським олівцем там було

намальовано дівчину безмірної краси. Вона стояла серед хати в буденній одежі, і всі красуні світу могли їй вклонитися. В очі всіх прийдешніх поколінь дивилася юна Одарка. Під малюнком був підпис — «Т. Шевченко». Нижче стояло — «Наречена».

1938

НАТАЛКА

«Я — листоноша. Мені на сьогоднішній день п'ятдесят років, з яких більшу половину служу на пошті. З моєю донькою Наталкою живемо гарно, вона вчиться у п'ятому класі. Покійна дружина залишила мені двох дочок, — одну я вже вивчив — поїхала в Арктику, а друга — Наталка.

І вона в мене не проста, — гоноровита дівчина Наталка. Коли хочете знати, — проходу не дає, щоб я написав до їхньої шкільної газети спогади про громадянську війну. За що одержав золотого годинника та іменного маузера. Хоче Наталка, щоб я хоч раз прийшов до них у школу з тим маузером, а золотого годинника почепив на груди, як медаль.

Їхня вчителька передавала, що Наталка не говорить у школі про мою професію.

«Наталочко, — кажу, — ти соромишся того, що твій тато листоноша?»

«Ні, — відповідає, — я тебе однаково люблю, ми з тобою тепер самі...»

«Хитруєш, — кажу, — ти б хотіла, щоб я був краще бухгалтером!»

«Коли ти знаєш бухгалтерію, це тобі не важко», — відповідає Наталка.

«Я знаю не тільки бухгалтерію, — кажу, — я знаю ще й радіосправу, а раніше був непоганим кулеметником...»

«Я пожартувала, татку, — перебиває мене хитрюга-донька, — який ти недоторканний!»

Бачу, не хоче говорити Наталка. Мовчки одягається, п'є чай, — ми з нею йшли того дня до оперного театру слухати концерт. Йдемо в оперу. Наталка мовчить. Почу-

ваю, що душа її аж до самого дна кипить на мене та на мою професію. А я теж мовчу.

В опері місця в нас гарні, самий партер,— сіла моя Наталочка та й носа повісила.

«Наталю, це твій тато? — питає якась її подружка з передряпаним носом.

Моя Наталка схопилася.

«Татку, скажи, будь ласка, котра година на твоєму?»

Передряпаний ніс з цікавістю уп'явся мені просто в жилетку. «Отакої,— думаю,— це Наталка хоче моїм годинником похизуватися!» Дістав годинника, клацнув кришкою, передряпаний ніс аж одсахнувся.— «Швидко почнуть,— кажу,— концерт, дівчата». Наталка моя підморгнула передряпаному носові й веселіше глянула навкруги.

«Татку,— раптом гаряче задихала мені у вухо доня,— ти бачиш, хто попереду нас сидить?.. Я одразу впізнала, це — народний артист, татку. Дивись, дивись, який симпатичний!»

«Ти б хотіла,— питаю,— щоб і твій татко артистом був?»

«Як тобі не соромно,— зашарілася Наталка, і я зрозумів, що вгадав.

«Стривай, Наталко,— кажу їй,— ти мені налоскотала вухо!»

Почався концерт. У нас на Дніпрі така страва зветься «хомою». Робиться так. Розпалюють на березі вогнище. У казанку варять пшоно. А тоді ловлять рибу, яка трапиться,— до пшона її. Коли рак-неборак учепиться,— і він годиться. Картоплі, ковбаси різної — зверху. Хтось, може, крижня підбив,— давай його. Тараня десь ізнайшлася,— годиться. Свіжого огірка, швейцарського сиру, та трохи перцю, да посолити, да нехай увариться,— знаменита їжа «хома», що й казати.

Але не в тому діло, як зараз побачите. Концерт — як концерт,— бувають гірші. Програма велика, виступали всі. Сам народний бас, що сидів попереду, теж вибіг на сцену, трохи поспівав, ткнув перед усіма пальцем на своє горло і втік до зали на місце.

І ось уже наближався кінець концерту. Конферансье роззявив рота, щоб відпустити публіку, а на сцену хтось випхнув опудало в жіночій одежі. Конферансье розгубився, публіка загула. Вже наслухалися видатних і відомих, а тут ще якась мара,— лікті гострі, шия худенька, очі перелякані.

«Татку,— зашепотіла мені Наталка,— це — Манюрка, нашої Віри подруга!»

Так, це була Манюрка. Куца сукня стирчала, як луб'яна. Незграбна, цибата, довгорука, стояла вона коло роля. «Боже мій,— подумав я,— пропала дівчина!» Манюрка заспівала. І тоді всі слухачі до одного збагнули, що з Манюрчиного горла тече срібна ріка кришталевих звуків. Манюрка співала, легко граючись із піснею, наче сама її творила перед нами. Окраса оперної сцени — заслужена колоратура республіки — як школярка вибігла з-за куліс і перша почала плескати в долоні, коли Манюрка закінчила пісню. Публіка влаштувала овацію. Я сам голову згубив — скочив на ноги та як гукну на повний голос: «Браво, Манюрка!» І тоді всі оглянулись на мене.

Коли ми з Наталкою виходили з зали, до нас підійшов народний артист. «Пробачте,— сказав він тихо,— я вас затримаю на хвилину». Моя Наталка мало не згоріла від радості. Ми зайшли до кімнати артиста. Посідали, значить. Артист випив нарзану.

«Голубе,— рикнув він до нас з Наталкою,— у вас же голос!»

«Трохи є»,— одповів я. І якось так вийшло, що мій голос, коли я йому відповів, прозвучав нижче од його голосу.

«Голубе,— вже густішим басом протяг артист,— ого, нівроку, у вас, здається, октава!»

«Октава»,— одповів я йому ще нижчим голосом.

«Ого»,— загув артист, намагаючись не пасти задніх. Він почервонів од натуги, бо взяв уже найнижчу ноту, на яку був здатний.

Я промовчав, щоб не добивати артиста. Наталка сиділа, дивилася ягнячими очима і нічого не розуміла. Артист перейшов на розмовний голос.

«Де ви вчилися співати, голубе?»

«У церковному хорі».

«Знаменито! Так і думав. Сам з цього починав. Вам треба в оперу. Октави тепер ні за які гроші не знайдеш. У вас чортяча октава!»

Я подякував артистові за добре слово.

«Стривайте, голубе, не дякуйте,— я вас поведу до дирекції, вважайте свою долю влаштованою, боже ж ти мій, яка октава!»

У моєї Наталки заблищали радістю очі.

«Не треба дирекції,— сказав я твердо,— я не збираюся міняти професію».

«Яка ж у вас, боже ж ти мій, професія?! — закричав бас.— Мабуть, якась бухгалтерія?!»

«Ні, я листоноша»,— відповів я з гідністю. Переді мною світилися злякані очі Наталки, я змагався за її душу.

«Листоноша?! Ви, мабуть, жартуете?!» — закричав артист.

Я похитав головою. «Ніяких жартів, щоб ви знали. Чому це я мушу бігти в артисти? Я люблю мою роботу. Багато разів мав нагоду змінити її на іншу. Але не змінив. Скільки професій на світі, яка краща — хто скаже? Є люди різні на світі, і смаки неоднакові. Чому обов'язково всім бути солов'ями, коли й шнаки знають своє пташине щастя? Я бачу радість, я бачу й нещастя, я стою на порозі,— всім знайомий, багатьом друг. Я перший скажу вам, як щасливо змінюється життя, як з муками і болем народжується нова людина і нові взаємини. Обходжу мій район,— слово честі, я себе почуваю великою силою, товаришу народний артист, почуваю себе інтелігенцією, я пишаюся з моєї професії».

Мабуть, я ще говорив щось дуже переконливе і жалібно, бо моя Наталочка глянула на мене зовсім новими очима і притулилася до моєї руки. «Татку,— сказала вона,— я тобі нізащо не дозволю, щоб ти змінив професію!»

«Товаришу листоноша,— сказав тоді й артист.— Тоді дозвольте мені мати честь — бути вашим добрим знайомим».

Потім ми з Наталкою пішли додому, і всю дорогу вона мовчала. Якийсь процес відбувався в її маленькій душі. І я подякував наш радянський час, що дає нам таких дітей.

Ранком Наталка пішла до школи, повернулася як і завжди,— тільки її руки були подряпані, а ніс — трохи спух. «Мені записано в школі зауваження,— сказала вона гордо,— але я всім їм довела, що у мого тата найліпша і найкрасивіша професія в світі!»

ГАННА АНТОНІВНА

Наша вчителька Ганна Антонівна не люблять, коли я про них розповідаю. Вони тоді аж сердяться. Ти, кажуть, Паша, не думай, що я добра. Я, Паша,— ух, яка зла! А як же мені не розказувати, коли про Ганну Антонівну ще й книгу писати слід, щоб усі знали.

Вони дуже тендітні, худенькі, де в них та душа держиться — їй-богу, не знаю. Та завжди чистенькі, платтячко випрасуване, комірець білесенький, черевички охайні,— тими підборами, як маком, дріботять — тук та тук. Ось уже двадцять років, як я з ними в одній школі — вони вчителька, я — коло вішалки. А й до мене Ганна Антонівна дітей вчили,— років знову двадцять ще до мене. Арифметика чимала — сорок років, як однісінький день.

Не питайте мене, кого діти в школі найдужче люблять. Мені коло вішалки все видно. Як Ганні Антонівні квіти приносять. Як додому цілим роєм проводжають.

І почалось усе нещастя з малого. Хтось раптом пустив по школі чутку, що Ганна Антонівна проти радянської нашої школи. Що вони на стару школу оглядаються. Наша дисципліна їм не до серця. А на одних зборах ще й сказали Ганна Антонівна, що з такою поганою дисципліною дітей не навчиш.

Директор тоді — смик їх за руки. «Я звиняюсь,— каже,— ви проти нової школи, Ганно Антонівно?» А Ганна Антонівна тоді його пальчиком насварили,— не сміть мої слова перекручувати! Ну, який директор дозволить, щоб на нього пальцем сварили при людях?.. Таке завертілося коло Ганни Антонівни, що не приведи слухати.

Інша на їхнім місці оборонялась би, а Ганна Антонівна тільки ручкою махнуть. «Переживу. Аби тільки дітей од

мене не відлучали!» Що ж би ви думали?! Аж і це нещастя виглянуло з-за гори. Мовляв, чи можна їм довіряти невинні дитячі душі?

Тут я не стерпіла. Кричу та й годі. «До самого Калініна дійду! Всіх дітей поведу за собою. Не може наша радянська влада Ганну Антонівну обидити». Такий кризис пішов по школі — діти хвилюються, батьки листи пишуть, вчителі сумні — мені коло вішалки все видно.

«Ганно Антонівно, кажу, подивіться на мене. Поки й мого життя — я од вас не одійду. На руках вас у школу носитиму. Через усіх директорів переступлю. Чуєте, Ганно Антонівно?» Мовчить, не чує, зошити дитячі вичитує.

Ну, стала я до них дітей посилати. То одного пошлю, то другого. Ніби за ділом посилаю, а все, щоб вони не самі в кімнаті зоставалися.

Коли це одного дня прийшла чутка, що до нас призначено нового директора. Думаю, може, хоч цей дасть спокій бідній Ганні Антонівні. Бо вже життя в них, як воскова свічка горить. Хух — і нема.

Приїхав новий директор. Ненько моя рідна, — це ж Гришка-хуліган, він у нашій школі вчився! Що вже Ганна Антонівна мороки з ним колись мали — ні в казці сказати, ні пером описати. За всю школу справлявся. Шибки б'є, двері ламає, дітей обмазує в чорнило, до школи у свинячий голос приходить. Оце, думаю, директор буде! Матимуть Ганна Антонівна — скільки влізе ще й з верхом.

Аж ось і збори. Докладають новому директорові — Григорію Павловичу. Лишенько та й годі — навіки Ганна Антонівна всім дорогу перейшли. Директор все слухає. Ганна Антонівна в куточку сидять, — оддячить він за все її вчення. «Григорій Павлович, — кричу, — як же це так?!» — «Нічого, — каже він, — придивлюсь до ситуації». — «Тьху на ваші ситуації!» — та й пішла. Дивлюсь — і Ганна Антонівна за мною слідом. «Проведи мене, Паша, додому — у мене голова болить». Еге, думаю, голова болить, у вас серце болить, он що. Душа болить, що такого ученичка колись вчили, як оцеї Григорій Павлович.

Дійшли до їхньої квартири, сидимо. Чайку зігріла. Плакали вдвох, як помагається.

Цілу ніч удвох сиділи. Полюбила я їх ще дужче за ту ніч. І заприсяглася очі всім видерти, хто схоче нашу Ганну Антонівну образити.

От одного дня кінчилися уроки, а дітей не відпускають. Зібрали усіх у залі; вчителі, учні. За Ганною Антонівною мене послали, — веду їх, а саму як трясця трусить. Кулаки бгаються, з горлянки от-от крик зірветься, не знаю й сама, що зі мною.

Зібрались. Григорій Павлович і говорить. А всі слухають. Ганна Антонівна в куточку сидять. Муха пролетить — чуто. «Товариші, — каже Григорій Павлович, — одного працівника нашої школи нагороджено орденом Радянського Союзу. Давайте привітаємо нашого дорогого орденоносця — Ганну Антонівну!»

Боже, що почалося! Діти верещать, Ганні Антонівні стало погано, а я, не знаю як, наперед вискочила, і все кричу: «Ага! Ага!»

Думаєте, на цьому скінчилося? Помиляєтесь. Виходить тоді один з посіпак попереднього директора та й каже: «Тут, каже, трапилася помилка. Не могло цього бути, це ганьба. Хто міг дати їй добру характеристику?»

«Я, — сказав йому Григорій Павлович, — це зробив я. Темні ви люди, коли не бачите нашої Ганни Антонівни, чесної народної вчительки. Я мав щастя бути учнем дорогої Ганни Антонівни. Дуже поганим учнем, коли хочете знати. І коли вона з мене зробила корисну людину, то це не було легко. Ганна Антонівна вчила мене, як треба жити на світі. Ганна Антонівна підготувала мене до комсомолу. У всі важливі моменти мого життя я питаю себе, — а як би мені порадила Ганна Антонівна? А скільки таких, як я, вона вивчила за сорок літ?..» Гарно говорив Григорій Павлович, колишній Гришка-хуліган.

І потім підійшов до Ганни Антонівни, поцілував її в руку і поклонився їй мало не до самої землі.

А ми всі так били в долоні та кричали, що Ганна Антонівна вийняла з сумочки хустку й заплакала, ідучи до трибуни.

ІВАН

Іван, статечний газда, вів селом.

— То прошу, шановний товаришу, есь дуже радий показати. Було того всього, бодай би ся вигоріло на попіл. Маєте клопіт,— ади, який ви сивий. Тезко мій Іван, з роду Франків, завжди до мене заїздив у мандрах. То ми собі вдвох і ходимо на полонину, най йому легко згадається на тім світі. Гей, куме Іване,— було кажу,— чи стануть з мого сина Яця люди? А ви ж його охрестили, до своєї душі прив'язали. «Стануть з нього люди,— відповідає було кум Іван,— най росте на божу волю». Йой-йой, легко сказати — най росте!..

Іван одвертався, ховав непрохану сльозу.

— Як ото лелеки поприлітають у березні, а ще лежить сніг. Стоять черідкою, повгрузали в розталь,— замерзнуть. Весна забарилася, а вони хіба знали? Летіли та й летіли, бо час, весняний гук. Так і люди. Почули, що весна сміється, Червона Армія перейшла кордон. То й повстали проти шляхти — село за селом, хата за хатою, хлоп за хлопом.

Привітався Гриць з Гунайчуків, ішов слідом.

— Най же й ви, Грицю, посвідчите, абим і риски не збрехав гостеві. Було того шляхетського війська якихось півтретяста жовнірів. Ая, що було. Тікали перед вашими до Румунії, а по дорозі русинські села палили вогнем. Возне зайнялося, а тоді Гриньчики, Бульбів. Заскочили вдосвіта й до нас. Шугнули по хатах, шукаючи бідного хлопа. «Нех вигорить хлопство більшовицьке!»

Семен Якимишин прилучився, ішов поруч.

— От і Семеновій господі накоїли бешкету. Тільки по хатах і подвір'ях не було вже нікого. Ні скотина не мукне

в загороді, ні дітей не чути. Самі пси на подвір'ях брешуть, не дають підступити. А люди всі ще з ночі подалися в ліс. Так громада звеліла. А тут залишилося беречися село, може, з п'ятнадцять мужиків. І Яць мій з ними. Як Лев, мій Яць, як сонечко, веселий, мій легінь, легіничок!..

Іван ськавав голосно носа.

— Кожний брав до рук самопала, патронів тих до торби — і фертик! Най пани-шляхта не думають, що українці бідні! Пригостять ще й привітають. То вони порадилися, наші п'ятнадцятеро хлопців, попрощалися на смерть, як бог велить, та й узялися боронити рідне село. А як боронитимеш? На дорогу вийдеш у п'ятнадцятьох! Проти двох соток і пів.

— Ось люди най скажуть — день і ніч тривав між ними бій. Наші сидять по хатах, навперехрест б'ють. Ворогам життє своє не хочеться класти. Їм тільки — злобу наситити хлопською кров'ю. А хлопу весну почув з-за радянського кордону. Йому життє не шкода для великої весни.

Іван спинився і всі ми за ним.

— На цій колоді колись сидів був із нами Іван Франко. Усе він знав наперед. Скільки б хлопу не терпів — діла не буде. Хлопу нічого губити. Ая, що йому губити? Сардак подраний, постолы попротоптувані? За хлопа ніхто не подбає. Хлопові мус прийшов — самому дбати. Тож хлопцї наші файно билися. Один день і одну ніч.

Іван ставав коло хати.

— То кулі ту все графляли, подзьобали стіну, як ворони. А ту ліг мій Яць. Упав і лиш рукою під себе гребе. Я думав — земля під ним вигорить, бо то ж мій син. Бач, і сліду немає. А в мені навіки слід...

Іван ставав у садку.

— Гей, напоєно кров'ю землю! І на яблунях кору попробивано. Ту лягло ще двоє. Довго не мучилися. Як заскочили їх жовніри, а вони з садка одбиваються, покіль патронів забракло. Поклали ворогів круг себе.

Іван ставав на цвинтарі.

— Ту семеро загинуло на цих гробках. На них кидано гранати, а відтак сікли їх скорострілом, ще й з гармати стріляли. Усе шляхта живих хотіла взяти. А тоді ніч прийшла. Вночі ще двоє померло від ран. Залишилося наших хлопців троє з п'ятнадцяти. Та вже вороги дали бігли. Їм п'яти припекло. Червона Армія перетяла шлях.

Іван оглядався на Гриця і Семена.

— Чи заробили наші хлопи радянське ім'я! Тепер їм треба до праці ставати, порати вільну землю. Семене і Грицю, що вам наказували тих небіжчиків дванадцятєро, з якими ви билися поруч? Кажіть товаришеві. Живі за мертвих най повідають.

Семен Якимишин посміхався й одказував:

— Мой, сусіде Йване, таже нас від того не двох, а трьох зосталося. Я та Гриць — то маєте собі двох. А тим третім та були-сте не хто інший, як ви самі!

1940

НА ЗЕЛЕНІЙ БУКОВИНІ

Не говоріть мені ніц, а ніц! Я маю претензію на Червону Армію, а вже що маю, то маю. Того з мене прич не візьмуть, з тим посповідаюсь і на лаву ляжу. У нас на зеленій Буковині носять хлопську честь, як крисаню, набакир.

Довго не заходило до нас радянське військо. Вже чуємо — навколо, і там, і онде, і в тих сусідів, і в цих, — скрізь стояли. А до нас — ні.

Румуни повтікали, пан подався за ними, а ми зосталися, наче народжені на світ: куди глянути, як стати? Робимо коло панської землі, мов і за пана. Сподіваємось хліба заробити на зиму, а страшно подумати за такий панський кавалок землі, кожне до нього простягає руки, а ночей не спить, думає і снить.

Коли ото надвечір у п'ятницю — прийшли.

— Хіба це військо? — каже сусіда Гринь. — Я вже різного війська набачився, а такого не чув!

— А чого воно вам не до серця, сусіде? — одказую. — Може, боїтеся за вашу земельку?

— Моя земелька труджена, — бурмотить сусіда, — я не пан...

— А чим же військо не військо?

— Дуже непросте з вигляду, — каже сусіда, — наче студенти академічні. При них і залаятися незручно.

Так говоримо і йдемо до майдану, де зупинилися радянці. Бачте, ідемо просити когось до себе на ночівлю.

— Нащо вам, сусіде, такі ночувальники? — питаю. — Заморока на газдівство. Почекайте, може, румунів, з тими хоч рому вип'єте досхочу.

— А ти, злидно, гостити маєш чим?! То до тебе пі-
дуть на голодування?.. Стидайся запрошувати!

А старший радянський офіцер стоїть і слухає. І ледве помітно посміхається.

— То ви хочете мати гостей на ніч? — питає він мене.

— Ой, хочу! — благаю.— Казала жінка — без гостей і додому не приходити. Вже ми на вас так ждали... Хоч переночуйте в нашій хаті!

— Гаразд,— командує старший,— на ваше щастя, ще не всіх розібрали,— шестеро восталося, згода?

— Спасибі, товаришу офіцере, це на мою бідну хату як сонце гляне, як світ усміхнеться.

— Товаришу мій,— каже тоді Гринь, — може б, до мене хоч самі пішли на гостину? Знайдеться, чим гостити й прийняти. У мене й покій окремий для офіцера...

— А я піду з бійцями,— одказує командир,— можете не турбуватися.

Гей, привів я їх сімох-шістьох радянських солдатів і офіцера — до мого подвір'я. Дружина і двійко дітей коло воріт зустрічають нас. Запрошують зайти до хати.

— Бідно живете, газдо,— мовить командир, оглядаючи подвір'я,— та нічого, ми теж колись бідно жили, доки царя не прогнали.

А звідки в мене те багатство візьметься, коли я день і ніч на панській землі роблю? Звідки я хату докрию, коли й снопа околоту не маю? У хлівці лиш вітер свистить, а телицю ще позатого року власними руками одвів на податки. Навіть огорожа круг двору — яка була, та й та од вітру попадала.

Веду хутчій людей до хати.

— Не осудіть, гості, мою господу, бо не вона вас краситиме, а ви її зогрієте, дорогі мої гості...

— В порядку,— каже командир та статечно так скидає кашкета, уклоняється газдині своїй,— здорові будьте в хаті, хазяйко!

Сіли вони вечеряти. А в мене одна хлібина в хаті, та й тієї вони не беруть. Натомість — своїм припасом з нами діляться. Жінка окропу нагріла, стала пити чай. І потроху не тільки гості повечеряли, а й ми коло них. Спочатку діти, за дітьми дружина, та й я не дурно рота роззявляв. Цілували радянський хліб, їли, не пускаючи й крихти додолу.

Поклалися солдати на сон. Попереду зброю свою ви-

ладнали, обтерли, змастили. Ми мовчимо, тільки дивимось. Про що питатимеш, коли ще на людей таких не надившся?

Сплять солдати. Місяць зійшов. А я вдиваюся в обличчя. Тоді вийду з буком на подвір'я, стережу їхній сон. І хочеться мені, щоб і вишня листком не ворухнула, і не кумкали жаби в леваді. Най золотий сон обіймає гостей.

Дружина моя не спить теж.

— Чим, муже, людей потішимо, що такі ми нужденні?

І плаче дружина при місяці.

— Агов,— кажу,— заки нам удосвіта на ниву йти,— виперімо солдатам онучки,— онучка в поході велика річ!..

Випрала ми сім пар онучок, сушили на кабиці, моя жінка викачала їх рублем та качалкою, щоб м'які були, як пух. А я чобітки всім витер, а тоді змастив, декому підшив, причепурих. Глянсу навів, наче лаковані. Поставили чобітки в ряд, коло них — онучки. Оце й усе, чим могли ми прислужитися від щирого серця.

Пішли до схід сонця на поле, не спали й крихти. А нива наша далека, на панських ярах, трудна та неродюча. Переходили панське поле пухке, оброблене мужицькими руками. Сходило сонце попереду нас, і було нам так гарно, що ми боялися одне одному в вічі глянути,— бігме, не витримали б...

Не знаємо, як і дня доробили.

Надвечір рушили додому. Не чекали, доки й сонце зайде — сподівалися наших гостей застати. Підходимо до села. Зустрічає нас знайомий газда.

— Мой, людоньки, що на вас чекає! Мерщій біжіть до двору!

Побігли ми. Нещастя! Двійко дітей залишили. Старшенькій — вісім, а меншеньке тільки повзає. Може, хата згоріла? Але ж вогню не було. Ми з поля побачили б. Біжимо, мало дух з грудей не вийде. Трапляються ще люди.

— А біжіть, біжіть хутчії, бо не встигнете.

— Може, гості наші від'їздять, людоньки?..

Добігли до двору. Люди коло воріт стоять. Наші діти сидять на призьбі, старшенька напуває малу молоком. Жінка моя стала серед двору та й закам'яніла,— ні рухнутися, ні слово змовити. Та й сам я не знаю, куди трапив.

Тоді старшенька моя й гукає:

— Тату й мамо! Це все наші гості зробили! І вкрили хату! І хлівець полагодили! І огорожу поставили! І корову з панського двору до нас привели! А корова добра-предобра, вона руку лиже.

Газдиня моя як заголосить:

— Ой, людоньки, голубоньки! Чого ж ви дорогих моїх гостей та невіддячених із хати пустили?!

І тепер не говоріть мені ніц. Маю претензію. Де їх мені шукати по широкій Радянщині? Як зростити дітей моїх такими, як вони?!

ВАСИЛЬ ПАЛІЙЧУК, ГУЦУЛ

Гей, люди, чи догукну до вас, аби-сте всі мене почули? Такого вас ізгромадилось, такого хлопців ізійшлося, та всі в долоні плещуть! Миру стоїть, наче на великдень коло церкви, що його казати, як писка розтулити? Гей, роде мій, то-то всі Палійчуки стоять — грудь при грудь, — міцні хлопи, а мов дуби високі. Кланяюсь тобі, роде, найперше — і вам, мир, красно дякую, — Василь Палійчук єсть я, колишній служник його мосці пана професора Жолінського, з обсерваторії — ген-ген тільки біленько мріє поверх смерек за Черемошем.

Газди, чи чув хто з вас за обсерваторію, де зорі стежать, із неба, як із книги, читають? Та де! Греблися ми в землі, ніколи небо обзирати. А пани, най їх маму мордує, то ті всіх нас мудрували. На небо в руру дивляться, приміряють різні скла та бачать, скільки схочуть, де який хлоп курку патрає, а не горох з капустов їсть, як йому од панів належиться. Признаюсь вам — і я в тую руру визирав. Ая-ая, визирав! Отак-о — око притулив і розплющив.

«Що бачиш?» — питає пан професор. «Чи видиш зорю над лясем? То польська звязда сходить, на цалий світ покажется».

Добре, мовчу, — чоловіче, будь тихо. Не іритуватиму тебе, най западєся! Най пани тобі видять, а я — карпатський горянин, гуцульського роду. Та собі нахиляю тоту руру нижче й нижче.

«До хцєш, хлопче?» — питає пан професор.

«Хочу, паночку, глянути, що за тим лясем діється, казали люди — більшовики йдуть».

«Глупство! — кричить пан професор. — Матка боска стане за ойчизну!»

Але ж, люди, було клопоту тамтеї ночі! Наче ціла Польща з місця рушила, а то все в Румунію через Карпати, повз нашу обсерваторію. Ідуть та й ідуть, а хто пішки йде, гамір ізняли, аж смеречин голос губиться, аж ми лячно стає. Правду повім, хтів тікати з того дивиська. Коли це нагукує пан професор. Пішов. А вони вже папірчики на вогні палять, речі пакують, руки трусяться — а, най вас шляк ясний трафить!

Дають мені паку золотих, дають іще якоїсь мороки: «Оце, Василю, як ми поїдемо геть, то ти підклади під руру і запали цього гнотика, а сам іди тоді та й не оглядайся, що б не почув». Посідали на авто, тир-тир — просто в Румунію. А я zostався сам. А надворі ніч. Тікати хочеться, аж п'яти сверблять. А тоді гляну на обсерваторію — аби хто не позбиткував! Най, кажу, і хлоп наш у руру дивитиметься, не все панам зорі стежити, може, не правда, газди?

Вийшов я хутенько за браму і закопав оту мороку з гнотиком просто в лісі. Замкнув браму, а сам — до рури. Дивлюся в неї, дивлюся, аж очі ми рогом полізли, нахилляю руру наниз — ну, ніч та й годі, не видно більшовиків! Що зробиш? Дав тій рурі спокій, закурив файку, просіялось ми в голові. Гей, газди, — більшовики хіба без рур дивляться?! То, коли я їх не вбачу, — нехай вони мене бачуть! Нехай вони в свої рури глянуть! Узв'яв я прапор польський, одірвав білу половину, — zostавив малинову, та й підняв такий знак на щоглу. Саме на світ узялося, сонце на знак мій засвітило, далеко видно на всі сторони мій червоний знак.

Аж надійшов і день божий. Що за проява — на дорозі ні душі? Наче хто шлях перетяв повз обсерваторію. Бачу простим оком, як військо польське йде, а мене обминає. Мой, люди, — який то червоний знак сильний! Так гарно ми стало, та любо стало, як оце й тут, перед вами стоя!

Вже й день минає, і вечір узявся червоною пучкою за верховіття лісу, Черемош у долині біжить собі повз люди. Ледве чутно, як бідний хлоп коло хати у трембіту трембітає, так файно кругом і тихо. Причини, боже, дня — щоб мій знак до ночі хтось побачив із гойних людей — більшовиків, які йдуть визволяти свою кров, свій народ. Так думаю, файку посмоктую. І наврочив же, люди! Ідуть.

Соток із п'ять того війська польського. Просто до мові брами.

Гей, газди,— як я напудився! Не годен я з такою силою змагати. Сиджу, не озиваюся, браму не одмикаю. Топірець над головою звів — ану котре над браму визирне— так по голові й матиме! Чую — зупинилися. Гала-гала, гир-гир-гир,— щось заговорили. Мій червоний знак на вітрі віється. Зараз почнуть із гармати по брамі смалити. Чую— торгає хтось браму,— агов, люди! Я визирнув: стоїть польський жолнеж:

«Славайсу!»

«Навіки слава».

«Ту єсть більшовицька штаба?»

«А нащо тобі, чоловіче?»

«То, може, і ви, газдо, з тих більшовиків?»

«Як бог pomoже на мою темноту».

«Одмикайте мерщій браму!»

«Ні, пане жолнеже, ставте ваші канони, бийте просто в мури, най і я під ними ляжу, а брама не вам одімкнеться!»

Чую — знову гала-гала.

«Бога бійтеся, газдо,— хіба ми гвалтом сунемо?! Наші офіцерики до Румунії крешуть, нам вандрувати з ними не охота. Шукаємо добрих людей, щоб до полону стати».

Нічого не поробиш — мусив брати їх до полону. Поскладали вони всенюку зброю, поставили кулемети, гармати. Стоять, не знають, що робити.

«Клич, газдо, більшовицьку управу — нехай виходять з будинку раду нам давати».

Набрався я духу та й кажу: «Жолнежі, більшовицька наша управа здала вас на мене, Василя Палійчука. А я вам наказую повернути назад і розходитись по своїх домішках».

Військо кричить, плаче, цілує землю. «Спасибі вам, пане начальнику, що не караєте! Покарала вже нас лиха година та польська держава! Кінець війни! Домів! Домів!» Та й пішли всі на долину, а я зостався сам, повне подвір'я зброї, і мій червоний знак.

Ніч зайшла темна, ходжу я на варті, стережу добро, файку смокчу — душу зогріваю. Пес мій до ніг тулиться, лащить, на браму бреше. «Хто там?» — питаю.

«Одчиніть, газдо,— це я, той, що ви до полону брали!»

«А чого тобі треба поночі?»

«Та привели до вас панів з десяток, постріляти їх, чи що?»

«А хто вони такі?»

«Не вміємо сказати, пане начальнику. Може, міністри якісь, може, поліціанти. П'ять міхів грошей при них,— може, це польський банк тікає?»

«Вергайте їх до льоху,— кажу,— та пов'яжіть гарненько, най чекають, коли їхня доля така».

Чи видите, газди, яка Польща стала,— сміх і гріх, і людям не кажи! А який гонор був! Як того хлопа паціфікували! А ми терпіли. Як тих богів — у ручку цілували. Добре. Стою на чатах і все думаю за той мій червоний знак. Що далі діяти? Бо став на більшовицький стрій, а далі не вмію. Може, треба з гармати бити, чи до миру промовляти? Підійшов до льоху: «А як вам сидиться, мосці пани,— може, води подати?» — «Бидло, хами! — відповідають пани.— Ваша армія до Москви тікає! Ваш Сталін у нас миру просить!» Я й одійшов — най викричаться.

І взяла мене думка — намалюю я собі Сталіна, який він мені ввижається, бо не бачив на образі. Най Сталін перший стане тут на наших українських Карпатах! Намалював. Такий легінь ясний, на грудях у нього зоря, на шапці зоря, в руці — топірець. Мабуть, подобен вийшов, бо душа й серце малювали!

Очей не заплющував через цілу ніч. Що ми ранок принесе? Бо я вже не просто собі — Василь Палійчук, гуцул. Тепера під моєю рукою наука,— небо стежити. Рушниці і гармати. Пани міністри з цілим банком, най їх маму мордує! Бігме, страшно простій людині на таку гору стати — звідусіль її видно, може, і з-за кордону позирають, як тоті Палійчуки без польських панів живуть!

А ранок не забарився. Такий умитий та веселий, через гори перекочується, на туманах гоїдається, смереки прибирає коасно, віночки увиває з хмар. Літак над горами стриже. Нижче й нижче, наді мною став, стрепенув крильми. Коп! — коло мене щось упало. Може, тая бомба? Беру розгвинчую — папірець. Оце біда — вже мені з самого неба листи йдуть! А не вчитаю, бо не встиг за Польщі на професора вивчитись!

Але ж і файні хлопці — тоті більшовики! Підкотили на танках під саму браму. Я вийшов, скинув капелюха: «Славайсу! Помагайбі пана гнати!»

«Доброго здоров'я, папашо,— каже один,— то ви, може, і є товариш Палійчук?»

«Василь Палійчук, ласкавий пане більшовику».

«Оце, папашо, доброго пана знайшли! На всю губу пан». І засміявся.

«Не знаю, як вас повище величати, пане-товаришу, за ваше молодецтво!»

«Це ми вас величатимемо, товаришу Палійчук,— каже і сміється,— польські полки самі до вас у полон ідуть!»

Такі веселі, такі файні хлопці визирають з танків. Та молоді-молодіусінки, ще й лиця рум'яні! «Мої ви голуб'ята,— кажу по-простому,— а най вашим батькам і матерям ласка з неба падає за таких синів! Най їм жити буде легко!»

І сльози ми з очей — кап та кап.

Встидайте мене, люди,— сам не зоглядівся, як стало. Наче хто натис ми на грудях гудзика якого, що сльози помпує. Плачу, а сам сміюся... «То дай же я тебе хоч поцілую, сину, щоб знайомі з тобою були-сми й рідні. Ось і листи вже мені од ваших з неба йдуть, коли хочеш глянути».

Подаю йому папірець. «Спасибі,— каже танкіст,— цей лист до нас, а вам ще інші листи будуть, папашо». Поцілувались ми, та оце й усе.

То як ви, товариші, скажете на мою мову? Заким я повернуся зі Львова з Народних Зборів — комусь треба обсерваторію беречи? Най і хлоп наш у руру дивиться, академію вивчає! І кланяюсь вам, громадо, за вибори і за ваше довір'я до Василя Палійчука, простого гуцула.

ЗЕМЛЯ БАТЬКІВ

Новели

(1941—1943)

ДІВЧИНКА У ВІНКУ

— Дядьку лікар, мені вже не буде боляче? Мама кажуть, що я терпляча. Бо я не мала дівчинка, — мені майже виповнилось уже дванадцять років. А мама сидять у коридорі, еге ж? От бачите, мені не можна голосно стогнати...

Це — воєнний лазарет, товаришу лікар? Я весь час буду лежати на справжньому великому ліжку, як червоноармієць? Ні, мені зовсім не боляче. Я трошечки заплющу очі, можна?

Тепер витріть мені, будь ласка, обличчя. Це не сльози. Сльози завжди бувають солоні. Чого це я так багато розмовляю? Ви мені щось укололи, еге ж? А навіщо? Наша вчителька Ганна Семенівна завжди каже: «Феня Кравченко, не подавай дурних запитань у класі!»

Я дуже люблю малювати. Мені мама обіцяла фарби подарувати, акварель називається. Це — коли щіточкою треба малювати. Мама кажуть: «Кінчай, Феню, школу — будеш гарним бригадиром». Моя мама самі бригадир у колгоспі. А я кажу: «Потрібні мені ваші бригадири, — мені малювати хочеться». Мама кажуть: «Всі малювати не підуть, не дурій, Феню!» А я кажу: «Як не пустите малювати, на зло вам умру». А тата нашого вбито на фінській війні, я — сирота вважаюся, мама й почнуть гніватись. І кажуть, що посадять мене в кропиву. Та я не боюся кропиви. Це мама — в жарт. У нас за хатою ніяка кропива не росте, тільки квіти. Різні-прерізні квіти.

Я вмію вінки плести. Мене ніхто не вчив, а я сама вивчалась, мама кажуть, що це від бабуні перейшло. А як воно переходило, ніхто й не помітив. Я на всіх дівчат

вінки плету. Вони в моїх вінках ходять — і на весілля, і до кіно, і на танці...

Гляньте, це мій останній вінок. Із зеленої пшениці. Он він де висить... Ні, це не вінок, мені здалося. Щось зелене висить на стіні, я подумала, що це мій вінок. У мене голова крутиться, ось чого я помилилась. А очі в мене добрі, я дуже далеко в степу бачу.

Ми втрьох були. Я, Саня і хлопець Сашко-маленький. Сашко-великий у нас тракторист, Сашко-маленький в одному класі зі мною... Ми день і ніч стерегли. На голови понадівали вінки з пшениці, колосся високе, дуже красиво. Ніхто нас нізачо не помітить, а ми — всіх. Де який диверсант з'явиться, чи шпигун, чи парашутист — всіх побачимо.

І ось ми сиділи. Сонечко було надвечір, а цвіркунці тюрлюнчать, цигикають, павутинка пливе, колосся хилигається, навкруги степ, ні душі. Так і кортить все намалювати. Сашко-маленький каже: «Дурно, дівчата, сидимо,— ніхто до нас не долетить ніколи». А я йому кажу: «Ми тебе не тримаємо за чуба, можеш іти, справа добровільна». Та він, звичайно, zostався, він любить поспирити.

Тоді раптом щось зашуміло. Ми дивимось. Вилетів з-за лісу літак, наче зупинився в повітрі, потім з нього скочило троє людей. Двоє чоловіків і одна наче жінка. Скочили і повисли на парашутах. Погойдались, погойдались, як ляльки, а потім посідали на землю. Літак полетів. Знову тиша-тиша. Наче нічого не трапилось.

Сашко-маленький як заплаче: «Ой, Фенічко, голубочко, мені страшно!» — «Дурень,— кажу,— це ж тільки війна! Ти краще біжи дорогою, а Саня побіжить навпрошки. Скажете, що вони вже тут...»

Енкаведе потім мені говорив, що я не мала права сама лишатися. А як же я могла піти? Їх би не знайшли без мене... Ганна Семенівна раніше нам в класі говорила, що треба затримувати ворогів...

Раптом я побачила, що по дорозі йдуть два міліціонери і ведуть якусь жінку. Я дуже зраділа і вискочила назустріч. Я думала, що це вже спіймали парашутистку. Та я зробила помилку. Мені не треба було вискакувати.

А тоді жінка мене помітила: «Драстуй, будь ласка, дівчинко,— я тобі несу цукерку». У міліціонерів очі були страшні, і один з них кульгав. Тоді я подякувала за цу-

керку. «Парашутистів бачила?» — спитав кульгавий. Я зрозуміла, як треба відповідати, і мовчала.

Жінка сказала: «Ця маленька дикунка, — я буду її приголубити». Я почула в неї під блузкою якісь залізні речі. Потім вона ще сказала: «Ти бачила, мила дівчинко, скакати з самолёта різні люди?»

«Ні, тьотю, я нічого не бачила, я сиділа і плела вінок».

Тоді кульгавий схопив мене за волосся: «Брешеш, брудна свиня! Ти бачила!»

Я навмисне заплакала, щоб вони мене не мучили. Я ж бо зразу пізнала, що вони фашистські шпигуни, — від них навіть пахло по-чужому. І цукерку вони мені дали не нашу, я не їла, щоб не отруїтися.

Я сказала: «Як вам не соромно. Радянський міліціонер не повинен кричати на дітей».

Жінка сказала: «Спокійно, Руді, ця маленька дівчинка злякалася».

Але я не маленька і зовсім не злякалася. Я хотіла, — нехай мине більше часу, і вони не встигнуть далеко зайти.

Я спитала: «Дядьку міліціонер, звідки ви йдете?»

Міліціонер відповів: «Ми з другого району».

Я сказала: «Одразу видно, що ви всі з другого району».

Жінка спитала: «А чому?»

Я сказала: «У вас дуже чисті ноги».

Жінка відповіла: «У нас дуже люблять чистоту і порядок».

Я сказала: «Ви часто витираєте в дорозі пил з черевиків, так?»

Жінка відповіла: «Так».

Я сказала: «І чистите щіткою?»

Жінка відповіла: «Так». Потім розсердилась: «Якою щіткою?»

Я сказала: «Дуже багато пилу на дорозі, а у вас у всіх ноги чисті, — чого це так?»

Міліціонер став кричати: «Ти зовсім дурна дівка!»

Я сказала: «Так».

Жінка спитала: «Дорога на станцію?»

Я сказала: «У нас багато станцій. Якої вам треба? У нас є машинно-тракторна станція, потім є меліоративна станція, потім — дослідна станція, потім — протималарійна станція, — якої вам треба?»

Жінка відповіла: «Залізниця. І не роби, дівчинко, багато говорити, — нас немає часу...»

Я сказала: «Ідіть просто й просто, повернете праворуч через село...»

Міліціонер не хотів слухати: «Іншу дорогу!»

Я сказала: «Можна іншою дорогою. Повернете ліворуч, пройдете лісок, потім — повз військовий табір і просто...»

Та їм і ця дорога не сподобалась. Вони не знали, що там ніякого табору нема, це я все навмисне вигадала.

Жінка спитала: «Де твій папа?»

Я сказала: «Батька немає».

Жінка спитала: «Заарештовано?»

Я сказала: «А коли справді?»

Вони тоді зраділи: «Веди нас до мами, у нас є од тата лист».

Я спитала: «А як наше прізвище?»

Вони сказали: «Мовчи, будь ласка».

Я сказала: «Добре, я вас поведу до мами. Тільки треба пізніше, коли стемніє, щоб ніхто не бачив, правда?»

Міліціонер сказав: «Ти розумна дівка!»

Я сказала: «Так».

Жінка сказала: «Ми тобі не зробимо погано».

Я сказала: «А ви, значить, зовсім не міліція, — тільки форма міліцейська, так?»

Вони всі дуже розсердились, а я знову почала навмисне плакати, щоб вони ні про що не здогадалися. В цей час я побачила далеко машину, і стала їм показувати зовсім в інший бік: «Дивіться, дивіться! Хтось їде!» Вони метнувшись геть від дороги і потягли мене за собою. Всі троє лягли в пшениці і мене покладали поруч. Я лежу собі в вінку, і мені отоді вперше стало дуже страшно. Вони повитягали револьвери і щось поміж себе сказали не по-нашому.

Я почула, як близько проїздить машина, і одразу ж високо підкинула вгору мій вінок. Жінка тоді схопила мене за горлянку і затулила рота.

Та мій вінок все одно побачили. Наші зіскочили з машини і кинулись туди, де впав вінок. Жінка хотіла вистрелити в наших, та я вдарила її по руді, і вона вистрелила вгору. А кульгавий вистрелив у мене...

Мені зовсім не боляче, дячку лікар. Я себе почуваю дуже добре. Це мама в коридорі сидять і плачуть. А чого? У нас же війна з фашистами, і я зовсім не маленька дівчинка, правда?

„ЯСТРУБОК“

Він лежав, простягшись, як молодий грецький бог, на зеленій траві під крилом свого винищувача. Золотаве ластовиння сяло на хлопчачому виді. Спокійна посмішка розсувала пухкі губи. Сухий блиск його очей був зосереджений і жорстокий.

— Ну, так, я теж писав вірші на повний хід. Приємний відпочинок, лоскоче серце і все таке подібне. Тільки я думаю, що на віршах теж потрібний вищий пілотаж, га? Всякі там бочки, імельмани, штопори, піке — певно, чули? Без цього в бій не лізь — голову одіб'ють. Вірші і, взагалі, як то кажуть, література — справа серйозна. Між нами кажучи, я люблю поета Блока. Як це у вас вважається, — не ганебно? Знаєте, — дуже тонкий хлопець...

Несподівано пролунала команда, і «яструбок» стрілою вшилювся в небо. Його вела майстерна рука. «Яструбок» сховався в білій хмарі. На ворога він вихопився, як блискавка. Трійка фашистських бомбардувальників одразу ж стада в коло «по коробочці», захищаючи один одного з хвоста. «Яструбок» ринувся на супроводжуючий бомбардувальників «месершміт» і буквально насів на нього, як шуліка. Трасуючі кулі перервали політ ворожого винищувача. Він став падати, незграбно ковзаючи на крило, стаяючи на хвіст і перекидаючись через голову, але не займаючись. «Яструбок» вихопив хвилину і з крутого «піке» короткою кулеметною чергою про всякий випадок підпалив «месершміт». Потім він ще лютіше напосівся на бомбардувальників. Невідомо й звідки, наче впавши з неба, на допомогу «яструбку» з'явився ще один його товариш. Фашисти, злякано й поганю маневруючи, почали тікати.

Весь бій тривав кілька хвилин. «Яструбок» на поземному льоті повернувся до аеродрому.

— Питання вичерпане, — сказав пілот пересохлими губами. — Розбалувались, гади, — за що їм тільки жалування платять?

Він знову ліг і лежав мовчки. Поступово рум'янець повернувся на його обличчя, він почав дихати рівно й глибоко, руки перестали м'яти траву. Юнацьке обличчя зробилося дивовижно прекрасним і натхненним. Цей повітряний вовк був навдивовижу делікатний і ніжний хлопець.

— В повітряному бою, — сказав він, — головне — дихання, вам зрозуміло? Правильно взятий ритм льоту завжди дає перемогу. Це все одно як із штурманського підручника! І запевняю вас — форма правда. Досвід — велике діло. Мене тепер ніхто не обжулить. Я знаю їхні штучки. Ось слухайте.

Припустімо — напередодні мотались по небу фашистські розвідники. Це значить — жди ранком нападу з повітря. І уявіть собі, — бомбардувальники летять тим же курсом, яким приходили розвідники, — фантазії в них не дуже густо. Бомбити їм подобається рано вдосвіта. Підлітають до мети на поземному льоті, з одного боку виходить несподіваність появи, а з другого боку — трудність для зенітників, бо швидко змінюється кут прицілювання. Та нічого, з труднощами справляємось. Діставши облизня, фашист тікає, як не перерветься, намагається притиснутись до землі і загубитись на тлі зелених дерев. От і вся їхня тактика. Битися не вміють, ризувати не люблять. Підло наскочити всім на одного — на це вони майстри. Ніякої воїнської честі! Хіба вони зрозуміють справжній повітряний бій? Коли з обох боків бере участь штук по чотириста літаків. Неба не видно з-за крил. Земля кипить під кулями. Наче градом б'є на землю з цієї страшної ревучої хмари. З усієї сили тримаєшся всередині. Це правильна тактика. Тому що стріляють здебільшого на тих, хто опиниться скраю. Всередині не втримався, випав на край, — тоді жмись, розстріляють в момент. Ось де потрібний вищий пілотаж! Вибити ворога з гурту, затягти його вбік, а там — давай жити. Такий бій пам'ятаю в Монголії. Нічого, кінчили його пристойно, повний порядок, як говориться, і п'яних нема...

Коло «яструбка» вештались техніки, обдивляючись, заправляючи, заряджаючи, випробовуючи. Пілот, лежачи,

зірвав ніжну рожеву квітку конюшини і делікатно понюхав її.

— Ви помітили, як гарно пахнуть на війні квіти? Я з дитинства захоплювався ботанікою. І ось поєдную...

Знову пролунала команда до бою. Пілота наче вітром змело. В один момент він опинився в літаку. Мотор запрацював. Зі страшним ревом «яструбок» свічкою пішов у небо. За ним одірвалось од землі ще двоє. Ворогові готувалася зустріч.

Дві ланки «хейнкелів» і «месершмітів» ішли на великій височині. До їхніх розрахунків не входила затримка на шляху до міста Н. Вони збиралися наскочити несподівано. Хвилина затримки,— і з усіх боків можуть налетіти радянські «яструбки». Тоді треба буде забути про місто Н. і думати про повернення до свого аеродрому.

Три «яструбки» пішли фашистам у лоб. Перший «яструбок» летів так навально, що фашисти мимоволі зійшли йому з дороги. Зробивши блискучої точності розворот, «яструбок» прошив кулями крайній «месершміт», який одразу ж скис і вкрився димом.

Два інших «яструбки» спільним маневром відкололи парочку фашистських стерв'ятників і почали їх ганяти. Стерв'ятники сипнули до землі, шукаючи порятунку. Біля самої землі один дістав порцію куль і врізався на повній швидкості в лісове озеро. Другого — «яструбки» погнали над самою землею.

А високо в небі перший «яструбок» вів нерівний бій з трьома фашистськими літаками. Він кидався в атаку, як демон,— зразу на всіх. Його влучний кулемет, нарешті, вивів із ладу один мотор на «хейнкелі». Стерв'ятник кинувся тікати на одному моторі. Два його фашистських друзки припустили попереду, не думаючи про рятування колеги.

«Яструбок» поступово доганяв ворога. Він, певне, дуже потерпів у бою, бо насилу наблизився до заднього «хейнкеля». «Яструбок» не стріляв — кінчились боеприпаси. Він підійшов знизу і з повного ходу врізався ворогові в черво. З «хейнкелем» було покінчено. Але й сам «яструбок» мертво падав, завершивши героїчним подвигом свій переможний повітряний бій.

Із «яструбка» випав льотчик. Він летів до землі, майже не перевертаючись і не роблячи ніяких рухів. Здавалося, крила мусять виникнути у нього з рук, як скромна данина

природи за його перемогу. Не могла переможено впасти на землю така людина!

Коли труп «яструбка» уже вривався в ліс з глухим гулом,— льотчик ще летів. І тоді раптом, майже коло самої землі, над ним виникла баня парашута. Приземлення було вдалим. Та стояти пілот не міг: його поранено в ногу і в обидві руки.

Юнака обережно підвели з землі, щоб нести до автомобіля, він розплющив очі.

— Питання вичерпане,— прошепотів він, намагаючись посміхнутись,— іншим разом буду зліший...

15. VIII 1941

КОМІСАР

Один дуже важкий танк зупинився біля польового лазарету. З танка виліз водій,— нічого собі хлопець з досить-таки симпатичним портретом. Це мені відомо, бо хлопець був я, сержант Микола Цюпа, колишній тракторист колгоспу «Шлях Сталіна», Запорізької області.

Да. Водій Цюпа замислився. А чого він замислився — детальний виклад буде далі. Може, він про танк. Та про цей танк некорисно розповідати. Танк, як танк. Важкий. Можна сказати навіть — дуже важкий. Залізний чи там сталевий — не будемо споритись. Певно, такий, як треба. І ще — з походом. Одно слово, радянський. Ходить він чи то на бензині, чи то на більш важкому пальному, — питання технічне. Може, на ньому дизель який-небудь стоїть, а може, й два. Пояснювати всі прикмети цього танка не доводиться. Все в порядку. Також про гармати — скільки їх в нього напхано — чи шість, чи більше — вище командування само знає. Водій цього не пояснить. Зрозуміло йому одне — все детально висадити в повітря, коли вимагатиме обстановка сраження. Да.

Товариш Цюпа чекав, коли покажеться з лазарету поранений комісар танкової частини. Але нащо комісарові танк — знову незрозуміло, — в танку не дуже м'яко, і пораненій людині в ньому їхати незручно. Водій Цюпа, цебто — я, знову замислився. Ще четверо хлоп'ят в танку поралися коло своїх механізмів, не шкодуючи аж ніяк мастила і інших дрібниць.

Цюпа говорить: «Хлоп'ята, давай тимчасом на повітря. Дивіться, які розкішні хмарки плывуть у ворожу калабаню...»

Хлоп'ята відповідають: «Ох, комік цей Цюпа, просто кишки можна порвати!» А Цюпа тоді висловився, що комісар частини, можлива справа, їде просити підмоги, щоб вирвати своїх із пазурів фашистів. Мовляв, дорогі товариші, доки я лежав холодочком на койці в польовому лазареті,— мою танкову частину відрізали гади. Так і так, прошу розпорядження...

А раптом з другого боку танка підходить хтось поранений і віддає привітання: «Здрастуйте, товариші!» Ну, Цюпа став, як полагается, бо це був той самий комісар.

Комісар говорить: «Здається, водій Цюпа? Пам'ятаю вашу чітку атаку на височину Н. Радий, що зі мною рушаєте. А відносно того, що я холодочком лежав на койці — абсолютно все правильно, і частина наша дійсно в оточенні».

Да. Тут Цюпа здреїфив, далі нікуди. «Винуватий, товаришу комісар такої-то частини! Проміж себе жартома словом перекинулись. Дозвольте доповісти,— ми собі й у голови не покладали, що ви почуєте».

Комісар сказав: «Давайте перевіримо машину, заводьте, як полагается, послухаю. Як у вас по вашій спеціальності? Запасні частини на місці? Пальне? Механізми? Боеприпаси?» Одно слово, була нам запарка, у хлопців чуби стали мокрі, та нічого, здали на «відмінно».

Комісар заліз у танк і сказав: «Товариші, питання чітке. Напрямок через фронт у ворожий тил до нашої частини. Може, там командир її, Василь Іванович, уже виїшов із ладу, може, ще щось серйозне,— треба прибути вчасно. Як кажуть, алур три хрести. Поїхали».

Да. Водій Цюпа пояснив комісару по карті, в якій точно місцевості трапився одріз танкової частини, і заявив, що знає дорогу. Водій Цюпа, щобто я, сказав: «Буде невелика стрілянина з обох боків дороги, товаришу комісар. Потім одна точка з батареєю і невелика річка, а загалом — проїдемо».

Комісар наказав: «Виконуйте!»

Я подумав, признаюсь, не дуже. Якого чорта він там може зробити та ще й пораненою рукою! Василя Івановича я знав. Коли вже він зашиється, то вже, певно, ніякий комісар не вирве.

Да. Водій Цюпа дав швидкість. Комісар сказав: «Давайте потихеньку, і підходьте приховано. Наших повідомлено, вони пропустять вільно».

Пішли на другій. Дивлюсь на дорогу, видко пристой-

но. Тихенько проїхали лісок — як на прогулянці, ні одна гадина не вистрелила. Попереду гарне соше, але вузьке. По обидва боки — чагарник і низьке місце. Дав повну швидкість. І який випадок: стояла збоку одна паршива гармата — і з першого ж снаряда як дасть просто в морду! Аж лампочка заблимає, проте нічого — панцир витримав.

Водій Цюпа подумав: «Першу чарку вихилили». І швидким ходом пройшовся правою гусеницею по гарматі. Хлоп'ята почали відповідати по силі можливості на всі боки. Комісар сам стріляв з передньої установки. Цюпі видко було, як лягали його снаряди.

Що робилось по дорозі — важко уявити. Фашисти кидаються в кущі, грузовики перевертаються, гармати ловлять наш танк прямою наводкою на мушку, але ми йдемо собі, як часи. Душу гадів, як на паску. Даю життя, але дивлюсь увесь час на дорогу. Кулі з крупнокаліберних кулеметів б'ють по панциру, як молотки в кузні. Бенц! Ще одне пряме влучання снаряда. Тільки іскри посипались, а броня — як нова.

Комісар говорить в навушники: «Водій, у вас все в порядку?»

Цюпа відповідає: «Точно!»

Комісар наказує: «Не зменшуючи швидкості, маневрувати, слідкувати за дорогою».

Трах! Трете влучання. Оце панцир називається! З якого металу ми його робимо?! Ай, спасибі!

Да. Машина йде, як крейсер. Повітря всередині важке. Комісар висуне перископа, гляне, — і знову смалить без промашки. Німці метушаться, як подурілі. Можна сказати, пробиваємось до самого їхнього собачого тилу. Комісар сковирнув якусь машину легкову, очевидячки, штабну. Баштовий стрілець ахнув довгою чергою по вікнах будинку, коло якого мотались посильні. Цюпа проїхався обома гусеницями по групі мотоциклістів. Захрустіли, як варені раки на тарілці. Думаю, треба швидше до лісу. Поки сюди-туди, викличуть гади парочку пікіронів — бомбардувальників, ну їх к бісу лисому! Зіпсують дорогу, треба думати.

Бах! Четверте влучання. Наче кийком по голові. З носа кров ринула, вуха одразу позакладало. Комісар в навушники: «Водій, все в порядку?» Водій рапортує: «Точно, товаришу комісар!»

Ідемо, як чорти. Бах! Бах! Два влучання разом. Шостий раз уже були б без рук, без ніг — коли б не ра-

дяньська броня. Баштовий стрілець перестав стріляти. Комісар кинувся його перев'язувати. Гармата знову ожила. Комісар садив із неї сам, як професор точних наук. Мені раптом зробилося дуже гарно.

Показався ліс. Цюпа його пізнав. Ліс дуже пристойний. За ним має бути невелике село, а потім знову ліс — там можуть бути наші. Трах! Ще одне влучання — на цей раз в моторну групу. Броня витримала. Але швидкість танка одразу скапустилась. Не вам кажучи, заклинилися на передній швидкості, хоч чорта дай! Сунемо, як неживі,—і кришка! А батареї сміливіше пристрілюються до гусениць, колупають дорогу, луплять в лоб, шукають слабого місця в броні.

І ось Цюпа відчув щось непевне. З-за лісу навпроти нас вихопилась ланка тих самих стерв'ятників-бомбардувальників. А танк іде на малій. Приб'ють, сучі діти. Комісар теж побачив. Глянув Цюпа — береться він до зенітного кулемета.

Троє наших хлопців уже без пам'яті, поранені. Тільки комісар, один стрілець і водій Цюпа, так би мовити, при виконанні обов'язків.

Да. Танк іде на малій, а пікірувальники, наволоч, певне, заходять на приціл. Хоч би встигнути проскочити до лісу! Бриє, мабуть, мерзотник! Зараз жажне... Оце, брат, так! Наше щастя, що не влучив. Скільки землі в небо вивернув! Увесь час сіється згори земля. Другий шакал заходить... Хоч би швидкості були, я б зманеврував, а то йдеш, як черепаха! Чорта б він у мене потрапив, коли б я мав усі мої швидкості!

А комісар перемкнувся повністю на стріляння по самольотах. Друга бомба — мимо. Самольоти поставали нахабними, стерв'ятники мріють зупинити нас перед лісом і добити без перешкод.

Раптом один самольот загубив керування, скрутився на крило і приземлився догори дригом. Шкода тільки, що мені не видно! Решта самольотів розгубилась. Доки вони метикували обстановку, ми вже були в лісі. Пройшли, скільки треба було, вперся я в саму гущавину і зупинив танк. Ми мали невеличкий перепочинок.

Стоїмо, перев'язуємось, поглядаємо в перископ, ляди повністю не відхиляємо. Комісар оголошує: «Спасибі, водій Цюпа,— пройшли вміло». Цюпа нічого не відповів. Потім він попросив і його перев'язати і заткнути дірку на ребрах, бо витікає потрібна кров. Комісар ловко перев'я-

зав. «Товаришу комісар,— говорю,— потрібний певний час для полагодження коробки швидкостей і іншого, щоб ми не лазили з нашим танком, як бог з черепахою». Комісар наказав: «Робіть».

У цей час хтось постукав знадвору по нашому панциру: «Пробачаюсь, товариші,— одчиніться на хвилину... Ми єсть партизани товариша К.!» Ото тіснота... Да.

Водій Цюпа, цебто я, не губив часу даремно. Справ було до лихої години багато. Неспеціалісту навіть важко собі уявити, в яку кашу ми вкипіли. А тут ще ліс почали німці прострілювати. Намацають нас, як забаримось. Потовчуть стоячий танк на пшоно.

Комісар не розгубився. Дав розпорядження партизанам відтягти ворога вбік. Партизани пішли і зникли. Залишились сам товариш К. і його посильний. Комісар ще сказав Цюпі: «Товаришу водій, все в порядку? Скільки часу треба на виправлення дефектів?»

Цюпа побілів, як стінка. «Дозвольте доповісти, товаришу комісар. Можна проволинити цілий день».

Комісар спитав тихо: «Добре зміркував, не злякався? Коли за годину не буде готове — треба рушати пішки, зрозуміло?»

Водій Цюпа пояснив, в чому справа і який пахне ремонт. Комісар хутко прийняв рішення. Трьох важко пораниених ми залишали в танку — на піклування товариша К. День-два протримаєтесь, а там — чекайте нас у гості.

Да. Рушили вперед пішки — комісар, Цюпа, один наш стрілець і провідник від партизанів. Стрілянина лісом займалася з усіх боків. Насилу вибрались стороною і пішли найглухішими болотами в потрібному напрямку.

Ішли чималий час, доки підійшли до краю лісу. Дивимось, — притулився під деревами патрульний танк, а фашистська кумпанія коло нього фотографується на згадку. Але карточки, звичайно, не вийшло через голосний вибух нашої ручної гранати.

Посідали в їхній танк. Водій Цюпа зміркував, що треба було в техніці справи, — і рушили ми вперед. Комісар сидить і тільки посміхається. Партизан гукає: «Жми, реб'ята! Зараз край села їхній пост стоїть! Проскочити треба акуратно!»

Дійсно, стоять. От чортові душі, — махають зупинитися. Трохи притишив хід, збавив швидкість. Комісар тоді висунув голову та як лайнеться за німецьким манером. Вони

тільки роти роззявили та ще й честь віддали: надто вже офіцерська вийшла лайка!

Вихопились на високе, попереду мріє якийсь лісок. «Он вони, наші!» — гукає партизан. В цей час — трах! — над нами снаряд. Бах! — другий. Бах! — третій. Бачу, — комісар схопився за голову — уб'ють чорти! Розкішно стріляють! Молодці!

Треба було негайно всім змиватися з танка, вибрали момент — і ходу. Всю морду подряпав об траву. Проте нічого — вийшли з зони обстрілу гаразд. Повземо на красоту. Вже духу нехватає. Але комісар все одно попереду. Зло мене взяло. Підліз я до нього й кажу: «Дозвольте доповісти, товаришу комісар. Напередодні смертельного бою з фашизмом водій танка Микола Цюпа бажає бути членом нашої більшовицької партії і вмерти комуністом!»

Комісар сказав: «Нащо вмирати? Треба жити!» І потиснув Цюпі руку цілком спокійно.

Да. В цей час на нас наскочили з усіх боків наші бійці і почали, між іншим, брати в полон. Та Цюпа все одно одповів комісару: «Бажаю одержати ваш гарт і ваш характер в лавах партії і клянусь бути достойним!»

Потім нас вели до штабу оточеної червоної танкової частини, і водій Цюпа, цебто я, пояснив бійцям: «Майте на увазі, реб'ята, такого комісара я ще в житті не зустрічав. Він виведе звідси в два щоти. Точно!»

СИН

Любий син червоноармієць! Не знаю вашого імені й чий ви, дорога моя радянська людино! А сином узиваю тому, що мого народженого сина вже немає живого, я кілька днів тому посиротіла. На роботі мені ніколи думати про своє, у нас текстильна фабрика перевиконує план, товариші по роботі всі до мене добрі й розважають по змозі, та вдома я гляну на фотокарточку й думаю, як багато не встигла йому сказати, і поцілувати, і голову його голублену притиснути до грудей...

Оце написала кілька рядків і сиджу, спочиваю, годинничок стукотить на стіні, з крана жалібно крапле вода, кіт умивається, мурчить — до гостей, а я не знаю, що віддала б за один знайомий крок, за легенький постук закаблуків, такий легенький...

«Мамо,— він сказав,— зрозумій ти мою ненависть, коли фашисти шарпають живе тіло вітчизни! Я мушу йти добровільно на фронт згідно з комсомольським вихованням! Я перестану тебе поважати, коли ти будеш проти!»

Милий мій комсомолец! Як я тебе добре знала! Найдужче ти боявся, щоб мене не розхвилювати. А коли мама не плаче і навіть намагається посміхатись.— ти одразу з полегкістю зітхнеш, витягаєш на середину кімнати чемодан, показуєш документа з інституту, біжиш до своєї Валюшки.

Я їй постійно заздрила — цій крихтній дівчині з пухнастими заспанними очима й припухлими губами. Вони суворо дотримували тайни. Ніхто не мав права знати, що вони мають якогось секрета перед цілим світом. Я мусила була грати комедію, зустрічати Валюшку, як цілком бай-

дужу синові особу, тільки товаришку в науці, а мій на неї дозволяв собі й гримати... Як вони часто забували ролі і по цілих годинах сиділи, вдивляючись в очі одне одному!..

Вони повернулися разом з Валюшкою — обое вже у військовому. Я ніяк не сподівалася, що це може трапитись так швидко. І вони поїхали в один бік. Посунули дні, безперервно у мене гуло в вухах, як од хініну.

І ось приходжу я на роботу, на прохідній дають мені листа. «Тримайтесь, мамо, наша дорога людина загинула»,— Валюшчина рука. Пішла до верстатів, всі питють: «Що трапилось, тітко Олю?» А в мене в мозку горять тільки слова: «Тримайтесь, мамо, наша дорога людина загинула...»

Багато тисяч разів за день я заткала ці слова в матерію, мені все хотілося, щоб вони zostалися там назавжди, проте вони впливали й впливали. Поступово я заткала всі слова, залишилось тільки крайнє: — «загинув»...

По роботі я не могла піти додому й залишилася в червоному кутку. Валюшка писала все, як було. Як він пішов у розвідку. Гарний розвідник,— казали товариші. Як його ще з одним оточили. Як вони два дні одбивалися; поклали десятки фашистів. Кінчили патрони, зросходували всі ручні гранати; умер від рани товариш, а наш зостався живий.

Тоді хлопець пішов сам в атаку. Його поранили, він упав на землю. Але це ще не була смерть, його почали жахливо мучити, катувати. Нащо вони це робили? Хіба є такі людські закони? Товаришу червоноармієць, дорогий мій невідомий сину,— спитай цих нелюдів, нехай дадуть відповідь радянській матері... Та так їх спитай, щоб вода в Дніпрі закипіла, щоб кров їхню собачу земля не прийняла!

Ось я підношу на цілий світ мою руку і б'ю по морді гітлерівську армію! Носіть цю зневагу й презирство — ви, негідники, боягузи, бандити. Не змиєте ніколи цього ляпаса радянської матері!..

Ви йому порізали ножами груди. Він був ще живий. Ви відрубали руку. Він був ще живий. Ви одрізали вуха. Він був ще живий. Ви йому випалили очі. Він був ще живий і плював у ваші морди! Такі сини у нашого великого народу, радянські лицарі,— ви не почули, як він стогнав. Тоді ви роздушили його танком... О, будьте ви прокляті в потомстві, життям і смертю вас проклинаю!..

Його вже немає, а мені нащо жити! Сиджу в червоному кутку на фабриці, така вагота душить. Оце, думаю, надійшов мій край в цьому житті. Ще до вечора сяк-так доживу, а от завтра вранці — збожеволю... І взяла я вже шнур од порт'єри і почала до себе приміряти.

Дорогий мій названий сину, ви бачите, я всю мою ганьбу перед вами змальовую до кінця, нехай ви знатимете, що я тоді відчувала...

Та я не помітила в куточку моєї сусідки по цеху. Досить нестара жінка, тепер вона моя найщиріша подруга. Вона сиділа, сиділа, та як крикне на мене: «Вішайся, дурна бабо! Туди тобі й дорога! І пальцем не поворухну! Бабську натуру не можеш побороти?! Нехай фашисти вбили у нас одну людину, а ти одразу поспішаєш піти з наших радянських лав?! Гітлер тобі спасибі скаже,— швидше вішайся, дурна бабо!»

Я тоді як заплачу на повний голос. Де ті й сльози взялися. Сусідка мене обняла: «Ну, ось це інша справа. Плач, гаразд. Я допоможу».

І ми з нею виплакалися гаразд. Ви не збагнете, мій дорогий сину, як можемо плакати ми, матері. Дуже гіркі сльози посиротілої матері. Та більше цього не буде. Для радянської моєї справи потрібні сухі очі.

Ось посилаю вам разом з цим листом мою чисту кров для переливання. Буде поміж нас ще й кровне родичання. Це ми з подругою вирішили все мобілізувати для перемоги. Справи наші невеликі, та немає в нас іншої думки — тільки перемогти.

Дорогий мій червоноармієць! Вір моїй материній крові! Вона загоїть твої рани. Вона виповнить твою душу ще дужчою вірою в перемогу. Скільки б ти не загубив дорогоцінної крові в боях,— ми, матері, сестри, наречені, наливатимемо твої жили животворним теплом.

А ці плями на папері — їх не було, коли я починала писати, а коли скінчила — побачила... Здається, в кімнаті й дощу не було, а плями з'явилися... Наші всі шлють вам привітання й пишаються вами, як рідним сином. Ваша мати...

МАЛЕНЬКИЙ ФАКТ

Ось, брате, справжній тобі випадок по свіжих слідах. Спробуй, зроби з нього яку-небудь драматургічну сценку на злобу дня. У мене ї то свербіли руки, та стримався: пиши, брате, ти, а ми, актори, заграємо тобі за всіма приписами Станіславського.

Я вже політрук роти,— он воно куди сягнув актор театру юного глядача! Пишу на ящику з-під мін, хлопці думають, що це я доповідь їм готую, і ходять навшпиньки, а їхні чоботи через це неймовірно риплять. Діденко, бачу, несе мені відро води для душу і нерішуче ставить його здалеку, помітивши, що я пишу. Він коло мене помітно впадає, чимось я йому сподобався і причарував його,— може тим, що непогано співаю, а він вразливий на все, так би мовити, мистецьке. Зовнішність у нього імпозантна, людина середнього віку, міцного складу, кулаком вола вб'є. Оце недавно, побачивши, як гітлерівський офіцер застрелив нашого лейтенанта, Діденко наскочив на фашиста, схопив голірuch за шию і задушив.

Далеко zostалися позаду мої театральні інтереси, нові ролі, публіка, рецензенти. Просто фізично відчуваю, як я змужнів і навіть порозумнішав. Ти не бійся, брате, це дуже приємне почуття. Воно народжується од близької небезпеки, од виконуваного обов'язку, од відчуття батьківщини з поля бою.

Я хочу тобі написати про один маленький факт нашої бойової обстановки — доки його не затулила сотня схожих фактів і я ще бачу його в усіх мізансценах. Отже, слухай уважно.

Сцена перша, ява, так би мовити, теж перша. Підрозділ червоноармійців під командою молодого політрука Р.

(це, значить, таки мене самого) рушає в розвідку до недалечкого села нашого фронту боротьби з проклятими загарбниками. Цілком зрозуміло, що йдемо, ховаючись; розкішні соняшники погойдуються по обидва боки дороги, розкішний ранок... (пробач, цей епітет уже був),— все надзвичайне — і ранок, і пшениця, як море, і вітер, до болю солодкий і мирний. Хлопці йдуть мовчазні. То один зірве стиглий колос, розімне його на долоні, здмухне полову, помилується зерном, то другий підкине жменю зерна високо у вранішнє небо. Ніхто не вимовить і слова. Ось уже близько попереду село, праворуч простеляються до низини городи, за городами — лісок, сосновий і різний.

Підійшли ближче до городів, замаскувалися, спостерігаємо. Раптом з однієї хати виходить жінка і рушає дорогою просто до нас. В руці вона несе відро. Ми чекаємо. Жінка (це — висока селянка з ясним, добрим обличчям) рівняється з нами, і мій Діденко не витримує: «Доброго здоров'я, молодице, куди це вас бог несе?» — «Доброго здоров'я, — відповідає молодиця, — несу панам-німцям їсти». У відрі стоїть глек з молоком, сир у капустяному листі, біла селянська паляниця.

«А де ж вони у вас перебувають зараз? — дивується Діденко. — Чи далеко звідси?» Молодиця відповідає, що близько, і показує на лісок: «Он аж за тими кущами у них пост стоїть, німців з десять буде, а харч од нашого села». — «Отак собі й годуєте? — питає Діденко, — а ми за вас, дурних, кров ллемо?!» — «Ми й самі так думали, — мовить молодиця, — та наші партизани наказали нам поки що коритися — для якоїсь стратегії чи що...»

Ми порадилися й вирішили захопити цей фашистський пост, хоч нас було значно менше. Молодиця втрутилась до розмови: «У них од цього краю варта стоїть, — ви вдартє їх од великого лісу, там безпечніше».

Подякувавши селянці, ми хотіли вже йти. Та вона нас зупинила: «Почекайте, люди добрі, я спочатку понесу їм їсти, у них все по годиннику. А то, коли мене довго не буде, вони затривожаться, і вам важко буде їх застукати зненацька». Мій Діденко не витримав, та таки, грішним ділом — як лайнеться: «Що це ви, тітко, за дурнів нас маєте, чи що?! Ви ж самі можете попередити, га?!»

Молодиця не змовчала Діденкові: «Ти гадаєш, що радянська влада тобі дорожча, ніж мені?! А може ж у мене брат і чоловік на фронті!»

Тут уже втрутився до цієї справи я і дозволив їй іти за своїм ділом. Її міркування мали цілковиту рацію. Вона так щиро і з таким чуттям лаяла Діденка і так картинно плюнула, що я не міг їй не повірити. Думаю, чим я ризикую? А молодиця прегарна, років їй, певно, сорок, хода спокійна і навіть велична, голову несе, як не кожна тобі Марія Антуанетта на нашій сцені.

Молодиця зникла з очей, а ми почали виконувати обхідний марш у бік великого лісу. Де — на череві, де — рачки, наблизились до передбачуваного ворожого місце-перебування метрів за п'ятдесят, виповзли на піщаний бугор і дивимось. Дійсно, сидить купа гітлерівців у мальовничих позах, сонечко з нашого боку б'є їм просто в морди, знайома молодиця стоїть осторонь трохи і зажурилася.

«Іч, гади,— каже пошепки Діденко,— візьмемо їх на момент чи що?» Так і зробили. Подав тихо команду, а тоді як вискочимо з багнетами перед себе,— німці й моргнути не встигли. Бліді, руки підняли, трясуться. Діденко хутенько лаштує полонених і між ділом звертається до молодиці, яка під час атаки не рушила з місця: «Чого ж ти, дурна бабо, стояла, як пень?! Віддала б їм харч — та й гайда! Ми ж на них могли б і гранату кинути ні за цапову душу!»

Молодиця поправляє хустку на голові, як ото, може, Катерина в «Грозі», і спокійним голосом відповідає: «Боже мій, які ж бо ви!.. Я їм робила поміч, а вони й спасибі забули, їй-право!»

Молодиця забрала своє відро й пішла, а Діденко тільки гірко зітхнув і так прикро шарпнув одного гітлерівця за пояс, що той клацнув зубами, як коняка.

От, брате, трапляються які факти в дійовій армії на фронті Вітчизняної війни. Оце б таку радянську жінку можна просто в п'есу! Будь певний, вийде на сцену таким кроком, що деяким героїням і не сниться.. За матеріалом звертатися до політрука роти, польова пошта номер..

ЛИСТ ДО ШТАБУ

Оце сповіщаємо, що ми зробили ходку на німецькій штабній машині по місцевості, яка знаходиться під ворогом. А як ота приключка трапилась, дозвольте доповісти на папері чин-чином, товаришу майор і товариші штабз'єднання.

Машина німецька у нас стояла давно, прегарно схована і на повній бойовій порі. Тільки сідай собі й крути кермо. А з мундирів їхніх ми вишкребли офіцерів, і вони висіли в коморі. Через оті, значить, мундири й трапилась наша стратегія.

За шофера ми поставили тракториста Серьогу, на прізвище Півень. Геройський був парубок,— пишемо вам рапорта, товариші, і гіркі сльози пробивають вії, вічна йому і ясна пам'ять од революційних потомків.

На фашистського головного чорта одягся другий партизан. колишній завідувач свинарської ферми, а гадючим гітлерівським капітаном сотворився третій партизан — низенький на зріст, бо ні на кого вищого капітанський мундир не налазив. Ще четвертий партизан натяг на себе солдатську їхню амуніцію і примостився, де прийшлося.

Година була прегарна, себто дощ і сльота. Тракторист товариш Півень вів машину тонко, щоб не сгрінати, бува, справжніх німців. Оті гемонські фашисти стоять у нас не по всіх селах, а де їх бог милував, там ще зберігся образ життя і люди ходять у великій надії. Проте де-не-де все ж виявляються фашистські холоуї.

Приїхали ото до Ганнівки. Що ми там мали на момент приїзду? До краю розбещений паразит і мерзотник готував зустріч смердючим фашистським живолупам! Не встигли ми зупинити машину, як він вскочив просто в бо-

лото, повні руки хліба святого й солі, ще й рушник наш вишиваний український. І одразу, гад, німецьким голосом так і смалить!

Наш удаваний старший офіцер переслухав його тріпню та не зрозумів би її навіть з книжкою, поскільки німецької мови не знає,— лише грав чужоземні ролі в драмгуртку. З цього приводу він як закричить:

«Рузькі звиня! Казаль по-руські!» І примусив гада доповідати по-нашому.

Його морда була — характерного куркуля. Минулу війну він пересидів у полоні в німців. Радянська влада постановила йому десяток років пенсії в далеких таборах. А потім пустили додому, де він і ховався, підробляючись під чесне колгоспне життя.

Підлий гад доповів нам про морально-політичний стан села і передав до наших рук повний реєстр активістів, комуністів і інших радянських людей. За що ми негайно ж таки й подякували йому трьома кулями в душу наскрізь.

Під'їздимо до Корчуватого, котре знаходиться на п'ятнадцятому кілометрі поганої дороги. Старовинний недільний день, всі відпочивають, але з жахом поглядають на нас. Ми не стріляємо, не кричимо, тільки шукаємо розмови по щирості. Склакали навіть шодку, мовчать всі, як убиті.

Наш удаваний німець мало язика собі не виломив, ніяк не знайде серед людей бандита, який згодився б копати своїх. І от тоді з'являється безрукий дід і підходить до нас. До чого боляче було дивитися, як людина наважується на злочин і йде сама назустріч смерті від наших револьверів.

Безрукий же підходить і говорить пошепки: «Хлопці, вашу комедію на кілометр видно. Взяли б та хоч мундири випрасували, а то як спали в соломі, так і їдете». — «Рузькі звиня!» — закричав йому наш удаваний німець. Проте старий уперся на своєму: «Коли вже вам треба було скакати в німців, то робили б це акуратно, по-хазяйському. Нарветесь на справжніх німців — ті вам не подарують».

Сяк чи так, а ми з ним домовились. Дуже щирий був дід. Він допоміг нам хутенько знайти в Корчуватому справжню гідру фашизму із списками наших людей, складених для царства небесного, куди й потрапив без пересадки сам той писар за нашою допомогою.

Після цього, другого села, ми рушаємо у третє — Шпитьки. Природа по околицях нагадує кращі курортні

місцевості. До глибини душі схвильовані широкими полями, і там здалеку батько Дніпро тече собі — спокійно, і ліси на горах стоять, як на картині художника, — просто душа співає од такої краси...

Село Шпитьки притулилося під горою: ми, значить, під'їжджаємо на німецькій штабній машині, зупиняємось із метою розвідати, а в цей час з-за хати вискакує німецький патруль і прикипає до місця, як проклятий, по команді «струнко». Автомати притулені до животів, гранати на поясах, не дай бог нікому такої зустрічі!

Ми взяли нашу зброю і дали сильний випал. Шофер Серьога пустив швидкість, і ми шарпнули вперед через трупи фашистських солдатів. Та раптом Серьога загальмував. Ми закричали: «Давай, давай! В чім справа?!» Проте він вискочив з машини, схопив покидані німецькі автомати — і знову на своє місце. Тут його вдарила куля. Він вигукнув: «Брешеш! Ми не італійці, щоб добро кидали на дорозі!»

Загалом ми помчали далі під пострілами й кулями. За вибалком машина почала кривуляти, як п'яна, — ми думаємо, що куля вдарила в механізм, але це Серьоги́на душа вилетіла з чесного селянського тіла, залишивши нам теплий труп коханого героя і нелюдську жадобу помсти. Зупинили машину й стоїмо в німецьких мундирах, прибиті важким горем.

Тоді несподівано попереду нас з-за ліска з'являється теж штабний німецький автомобіль. Це значить, що нам усім їде повний баланс військової операції. Думати було ніколи, ми вискочили з машини й попадали на землю, чекаючи наближення ворогів. Автомобіль їхній дав задній хід і застрочив по нас з автомата. Ми сказали один одному: «Що ж це вони, гади, по своїх б'ють?!»

Інакше кажучи, дорогі товариші, ми змушені були прийняти бій. Невідомо, чим би це все скінчилося, та раптом ми в бінокль помітили на тім боці знайому бороду начальника сусіднього партизанського загону — в повній німецькій формі, як і ми.

Далі ми з'єдналися й рушили разом, про що й доповідаємо в цьому рапорті і просимо підкинути боеприпасів на умовлене місце з огляду на заплановані з нашого боку нові бойові дії за соціалістичну Батьківщину...

ГЕНЕРАЛ МАКОДЗЬОБА

Слухай ти, дурень божий! Мало даєш за мою голову. Десять тисяч марок — це не справжня ціна. У мене в колгоспі один жеребець орловської породи коштує п'ятнадцять тисяч золотом. А ти за мене даєш паперових десять. Не збідніє твій Гітлер, як і сто заплатить. Злидні його батька діти — звикали жити на шармачка! А ти сам хоч і генерал, та невмиваний, хоч вояка, та куций, хоч і вечний, та дурний...

Я, Карпо Макодзьоба, оголосив тобі війну, генерал фон-Лер. А коли тебе чорт ухопить, я оголошу війну кожному гітлерівцю, який стане на твоє місце. Отак собі й знай. Я на вітер не звук говорить. Що скажу — зроблю. У мене й сини такі — як візьмуться, то не вирвешся! І двоє зятів до пари моїм дочкам. Всіх благословив на фронт — п'ятьох синів і двох зятів. Бач, який я багатий. І діти мої не конфузні: хто на коні — того не зіпхнеш, хто в танку — того не виколупнеш. На самолоті — як орли, у піхоті — як чорти.

Десять тисяч марок — скупенький твій хазяїн. А може, трохи набавиш? Сам знаєш — дешева рибка, погана юшка. Я не генерал, хоч ти й називаєш мене в твоєму оголошенні «генерал Макодзьоба». Я — вище генерала. Я — народ! Тепер розумієш, який ти дурний? Хіба народ можна купити?!

А може, я трохи й генерал. Коли ми захопили твій штаб, а ти в самих підштаниках вискочив у вікно, мені було приємно зазнайомитись із твоїми планами і потім викинути їх на смітник. А твій мундир із залізним хрестом мої партизани надягли на опудало в городі, щоб гави

не довбали огірків. От за що спасибі, так це за карти. І спасибі за позначки, де що стоїть, як називається і де аеродром. Ми встигли показайнувати добре, сам знаєш.

Одинадцять твоїх самолётів — як корова язиком злизала! А вісім згорілих танків — це тобі жук на паличці? А шістдесят п'ять машин догори раком? А сто сім мотоциклів? А ставок пального пам'ятаєш? А штук двісті автоматів? А п'ять мостів? А гармат, а коней, а мін? І ти після всього цього даєш за мене тільки десять тисяч?

Я — український народ, генерал фон-Лер. Твій Гітлер мріє знищити мене, зітерти з лиця землі, щоб мою країну посіла фашистська наволоч, чума XX століття. Ніколи цього не буде! Ніяка сила не відірве мене од моєї землі. Роздуши мене геть танком, втовкмач на ступінь в землю, кожну кісточку розчави, кожну жилку розірви, я все одно встану і піду по моїй землі, і житиму, і буду сіяти, і сіятиму, ще й співатиму!

В чому й підписуюсь.

5. XI 1941

ВИНО ПЕРЕМОГИ

Гамарджвеба, дорогі друзі! Наше листування на час було перервалося, доки через ваш колгосп переходив фронт. Тепер ви опинилися в ворожому тилу, і ми маємо всі можливості тримати зв'язок, як і раніш. Тільки не мирною поштою, а партизанською. Ми дістали відомості, що ваш прекрасний голова перебуває в лавах доблесної Червоної Армії — додаємо до речі, що й наш голова Ваню не відстав ні на один день: він теж на фронті Вітчизняної війни. Тепер керують колгоспом наші героїчні жінки: дружина Іраклія, дружина Ваню, наречена Сімона й інші, котрі вам відомі особисто й з листування протягом останніх двох років.

Дорогі друзі! Продовжимо й тепер наше змагання. Нехай фашисти не думають, що ми можемо забути один про одного: грузинський колгосп імені Леніна і український «Шлях Жовтня». Нехай ці коричневі мерзотники знають, що ленінсько-сталінську дружбу народів не порушать ніякі злигодні, ніяка тимчасова втрата території і міст. Відмінна традиція квітне між колгоспами — звітувати один перед одним на кінець господарського року, в день Конституції. Не будемо порушувати цієї традиції. Будемо, друзі й товариші, брати приклад з великого Сталіна, який не порушив радянської традиції в день двадцять четвертої річниці Жовтня і прийняв парад військ на Красній площі в Москві!

Отже, починаємо наш звіт. Цитрусових ми зібрали більше, ніж минулого року, на 37 процентів. Виноград здали вчасно, вино виходить підвищеної якості, декілька бочок поставили до колгоспних льохів — на день радісної з

вами зустрічі після розгрому фашистських окупантів. Вино дня перемоги — це дуже красиво, дорогі друзі. Старий Акакій сам написав крейдою на бочці оті слова: «Вино перемоги». І вже, здається, готує належний тост до майбутнього всенародного бенкету.

Наш колгосп освоїв повністю передбачені угодою негодящі землі і засадив їх цитрусовими в кількості десяти тисяч штук. Також ми заснували невеличку чайну плантацію — за вашою порадою й побажанням. Всі зобов'язання перед державою виконали в строк: і повністю, і з перевищенням. До фонду оборони здали м'ясо і шерсть, облігації, срібний посуд, теплі речі,— ми не наводимо цифр, бо не хочемо вихвалитися перед вами, проте й червоніти нам теж не доводиться.

Ото такі наші показники цього року. Та у вас показники значно вищі. Дозвольте з цього й починати. По-перше, ви відмінно заорали прекрасний урожай пшениці та інших культур, яких не було можливості скосити й вивезти. По-друге, ви відмінно спалили разом з масивом жита ще й чималий загін німецьких мотоциклістів, які влаштували там засідку. Ви блискуче розгорнули в колгоспній кузні масове виробництво колючих залізних «горішків», що їх ви розкидаєте по шосе, обніжках і інших дорогах та коло мостів. Шофери німецьких автомашин проклинають цей «варварський» винахід, який гальмує роботу їхнього транспорту через масове псування гумових камер. Ви відмінно знищили греблю в районі колгоспу і поновили в повній мірі висушене колись болото, зробивши непрохідною для фашистських танків цю ділянку. Ви чітко організували й погнали в тил увесь ваш скот, за винятком кількох корів, яких ви залишили для харчування малих дітей. Ви відмінно засипали землею колодязі в вашому колгоспі, залишивши невеличку кількість добре схованих. Ви відмінно провадите війну всім колгоспом. Ми з гордістю читали в зведеннях Радянського Інформбюро про ваші славні подвиги, вгадували ваші дорогі прізвища під скромними літерами повідомлень.

Ваші показники блискучі, любі друзі! Ми з охотою й радістю віддаємо вам в цьому році прапор першості і вважаємо, що ви, безумовно, заслужили його. Великі воїни давніх часів з захватом і подивом сприйняли б вашу битву й перемогу під містом К., коли ви, з'єднавшись з іншими партизанськими загонами, вщент розгромили штаб великого

ворожого з'єднання і вкрили вічною славою відвагу й мужність радянських людей!

Дорогі друзі! Ви зустріли ворога з палаючою ненавистю в очах, зі зброєю в руках і з гарячою вірою в серці,— ми переможемо, товариші! Ви мали мужність залишити ворогові спустошену землю, спалені села, зруйновані хати,— вічна вам слава за це, брати! Земля знає, що ви її законні господарі, і не образиться на вас. Після розгрому ненависного ворога ми всі єдиною Радянською державою відновимо повністю села й міста, хати й палаци, шахти й заводи,— ви діяли правильно, товариші!

Дозвольте закінчити лист словами старого коваля Серго, які він виголосив сьогодні на загальних зборах колгоспу. Він сказав: «Генацвали! Коли орел кидається до бою, він ховає своїх дітей. Чому я не бачу серед нас цих дітей? Нащо дітям слухати страшний голос війни? Ми чекаємо їх до себе. Ми відкриваємо наші обійми — і чекаємо!» Коваль Серго — стара людина, його устами сказав наш народ. Надсилайте до нас ваших дітей!

Сьогодні, в день Радянської Конституції, ми підносимо наші грузинські келихи з великим почуттям — за Україну, за дружбу, за нашу зустріч, за перемогу! І заводимо славної картвельської застольної пісні про коханих друзів на дорозі війни, про двоє сердець, що б'ються, мов одне...

ДІД ДАНИЛО З „СОЦІАЛІЗМУ“

Я обережно постукав у темне вікно. За всіма ознаками це було колгоспне подвір'я. Воно стояло з краю мальовничого села Н. над річкою Пслем. Од кількох хат на різних кутках села методично підлітали в небо ракети, віддзеркалюючись внизу білими нитками в невидній нічній воді. Гітлерівці показували, де вони сплять, і пропонували не підходити близько.

Я ще раз постукав у вікно. Жодної відповіді. Навчений двома тижнями нічного життя, я зручніше вмовив поранену руку й чекав. Яка чарівна наді мною розквітла ніч! Вересневі ночі вітчизни, не забути мені вас ніколи! Земле Полтавщини, кроплена моєю кров'ю, благословенна будь в житті!

Я стояв. Рука потихеньку щеміла. День я спав у коноплях у добрій старій Секлеті, сімдесятирічної вдови. Вона мене знайшла вдосвіта під своєю хатою. Перед цим за ніч я пройшов чимало кілометрів, перетинав убрид річки, брьохав через болота, вимок, змерз і виснажився. Як опинився під Секетиною хатою — не знаю. Прокинувся я від бабиного голосіння: «Моя ж ти рученько покалічена! Моя ж ти голівонько зрана!»

Вигляд у мене дійсно страшний: зарослий бородою, перев'язка на руці пройшла кров'ю, на голові — кора з бинтів, крові, бруду. Червоноармійська одежа подерта, сорочка без пояса, окуляри. Баба Секлета поплакала наді мною, нагодувала яечнею й молоком і таємно поклала спати в коноплях на цілий день. А вночі вивела на шлях, почепила на шию торбу з хлібом і перехрестила, як мати. «Хоч ти, синку, й не віриш, може, а з цього зла немає,—

хай тобі легка путь постелеться. Пройдеш горою версти зо три — до «Соціалізму» колгоспу — і постукаєш у вікно».

І от я стою під вікном і стукаю. Ні собака ніякий не гавкне, ні сторож ніде не калатає, пуста. Помилилась баба Секлета, а може, це я заблудив. Треба, значить, іти й плутати, самотужки, шукати перевозу на той бік Псла, на схід.

Хтось мене раптом торкнув за плече. Я злякано відсахнувся. «Не бійтеся,— сказав хтось тихо,— ось я тільки візьму паляницю на дорогу, та й підемо». Я мовчав. «Дуже голодний? — спитав він.— Баба Секлета прибігала вдень, казала перевезти вас через річку, а я це позамикав колгоспні двері,— хоч порожнє, та колгоспне». Я попросив швидше вести, щоб відійти далі за ніч. Людина впритул стала до мене — в темряві окреслилась біла борода. «Я — дід Данило з «Соціалізму»,— сказала борода,— так мене всі й знають. Бо є ще один Данило, то отой у «Паризькій Комуні» колгоспі...»

Ми пішли — дід попереду, я за ним. Німецькі ракети креслили небо, рясно падали зорі, на обрїях горіли далекі скирти, земля часом двигтіла під ногами — на сході били важкі гармати. Полтавщино, мила, Гоголева натхненнице! Війна переступила через твій поріг. Я йду твоїми дорогами, ховаючись од ночі до ночі. Люди твої ведуть мене, важать своїм життям, передають все далі й далі на схід. Німців обходимо, міста минаємо. Думка забивається в голову — приїхати сюди після війни, оселитися між цих людей, разом з ними жити, серце своє виповнити їхнім теплом.

«Оце ми вже поминули житнище,— каже дід Данило,— перейдімо на другі гони. Тут часом патруль їхній прохопиться. Чортопхайка дирчить, як скажена,— далеко чути. А оце тут партизани наші бій давали. Дали такий бій, аж земля куріла. А тоді приїхав повен грузовик фашистів, і з ними один панок колишній. Прочитали бомагу — буцім-то всю Полтавську область подаровано якомусь поміщику Герману Герінгу, посіпаці Гітлера. Ну, ні — поміщик у нас не всидить — у с...у припече!.. Мою стару тоді з автомата поклали: вона їм межі очі плюнула...»

Ми йшли. Два тижні вже йду ночами, слухаючи щоночі нові історії життя. Мені розповідають жінки й дівчата, старі діди, діти. Інші всі в армії, в партизанських загонах. Я рухаюсь по коліна в людському горі, серед згарищ і розстріляних мирних людей. Часом я поночі нашттовуюсь

серед степу на шибениці — там висять теж невійськові і здебільшого жінки. Під моїми ногами ворухиться земля, — людей фашисти закопують в землю живих...

«Оце вчора теж вів одного, — каже дід Данило, — бравий такий хлопець, видно, сам з льотчиків, іде й цілу дорогу мовчить. Могорича мені пообіцяв після війни. Прилечу, каже, до вас, діду, у колгосп літаком і покатаю аж поза хмари. Ну тебе, кажу, к лихій годині, ще впустиш згори та розіб'єш старого, як гарбуза!»

Ідемо серед урочистої ночі, і груди п'ють солодке повітря, і мозок хоче запам'ятати на все життя зоряне небо. торкання трави об ноги, краплі роси, силует дерева, незнайому рідну землю, якою йдеш і йдеш без кінця.

«Щодня доводиться самому хліб пекти, — каже дід, — скільки нашого радянського люду по ночах іде. Одну діжку вчиняю, другу замішую, як у пекарні. І од фашистів каторжних ховайся, — як хорти ганяють за душею. А вам, чоловіче, треба того Воза на небі в око взяти. Коли дишель Воза в землю похилиться — ото вам і ховатися час, — благословлятиметься на день...»

Несподівано дід зупинився, присів і над самою землею став вдивлятися в темряву. «Ідуть цепом, — сказав пошепки, — а нам і звернути нікуди, хоч би хто їх затримав; мабуть, якась уже гадина показала на вас, ну-ну...»

Я був беззбройний і поранений. Значить — кінець. Повісять серед поля, висітиму довго під дощем і вітром. Оце, виходить, місце, де я прощатимусь із життям. Тиха ніч Полтавщини. Коло мене дід Данило з колгоспу «За соціалізм». Хоч би ж він не забув передати нашим після війни моє прізвище. Хай згадають і вирвуть із забуття. Дивна річ, одночасно промайнула думка про те, як я буду колись оповідати про цю ніч, про діда, про пахощі нічного поля, про калатання в кожній моїй жилці життя.

«Діду, — мовлю я, — коли загину — спом'яніть мене і дайте знати людям». Я простягаю дідові листочок з мого документа, який я ніс всю дорогу. Дід не взяв мого листочка: «Ліворуч лізь до річки, пам'ятай діда Данила!» І хутко пішов стежкою вперед.

Що це? Дід раптом заспівав, відійшовши од мене, злившись з темрявою. Його голос далеко чути серед тихого степу. Я побіг ліворуч, пригнувшись, зануряючись обличчям у росу. Дідова пісня наздоганяла мене. «Вулиця гуде, де козак іде!..»

Я присів. Мені здавалося, що серце стукотить голосно, на все поле. Обличчя мокре — піт, роса, а може, й сльози. Дідова пісня віддалялася, і, нарешті, її перервав короткий вигук. Пісні нестало, тиша запала мені в душу, чекання пострілу. «Я — дід Данило з «Соціалізму», — проказав там на повні груди дідів голос, і його чути було по найдальших кутках степу.

І далі я чув кожне слово дідової мови і збагнув, що це він говорить для мене, щоб я в темряві не зблукав і тікав би від його голосу. А я сидів, уп'явшись руками в землю, не чуючи болю в пораненій руці, не в силі рухнутися, не в змозі допомогти. Голос діда грімів твердо і гнівно.

«Нікого я не водив по ночах!» І мовчанка... «Старий я для партизанського діла!» І тиша... «Можете вбивати — більше нічого не знаю!» І зоря падає над дідом... «Ріжте, душогиби!» І перерва... «Не буде по-вашому ніколи!» І хряскіт кісток під прикладом... «Слухайте, люди!» І коротка черга з автомата...

Я тоді побіг. По ліву руку над лісом зоряний Віз хилив дишель до землі. Я біг шукати притулку на день. І я розповідав, біжучи, всім, всім про дідову Данилову смерть.

ШКОЛЯР

...Мені тринадцять років. Наше село зараз же за Дніпром. На нас кажуть через це — задніпрянці. Влітку ходить пором, а як Дніпро і Конка замерзнуть, тоді шляхи кращають, всі села їздять до родичів та до кумів у гості. А ми, школярі, набираємо взимку свіжих знань у голову. Процес науки відбувався раніше, за мирного часу, коли фашисти сиділи тихо в себе дома і не лізли на нашу квітучу Радянську Україну з кривавими ножами.

Учитель сказав усе записувати під час війни, а сам пішов на фронт. Потім зберемося, хто живий залишиться, прочитаємо зшитки. Нічого не загубиться для історії, як воно було. От я й записую все для науки й історії до мого нового блокнота.

Наше село нараховує п'ятдесят одну хату. Місце неабияке, історичне. Мені особисто казав дід Дем'ян, коли ми з ним пасли колгоспну череду. Люди наші кріпкі і високі, як дуби. Не поступаються нікому на крок, дуже горді та благородні. Діда Дем'яна били гітлерівці, аж із двох автоматів, проте він не впав на вулиці, а пішов до хати і вмер на лаві.

Мене особисто звать Іван, на прізвище Шевченко. Мені подобається таке прізвище. А оце ось так я підписуюсь — риска в риску, як мій старший брат Грицько. Сержант Григорій Шевченко, — це я за нього розписався. Я на брата схожий і з обличчя, тільки звуся досі «мамин мизинчик», бо я ніяк не расту. Вже мені тринадцятий минає, а ніхто більше десяти років не дає.

Мій тато в партизанах. Він голова нашого колгоспу. Сестра Ганнуся в Червоній Армії — виносить з бою по-

ранених, котрі не можуть самі ходити. Маму й нерідного діда нашого розстріляно в яру коло провалля. Я живу тепер сам. Всю одержу фашисти пограбували, то я сплю в печі, або ще де-небудь. Батько наказав стерегти хату. У мене є собака, тільки він удень од фашистів ховається, а вночі прибігає. Стріляли й на нього з револьвера, ногу перебили.

На все наше село я тепер один українець. Людей зовсім не лишилось — самі есесівці. Вони зробили собі з нашого села фортецю. Обплели всі яри дротом. Горби перекопали рівчакми. Понасипали снігові кучугури, полили їх водою, щоб стала крига. Позакладали міни. В хатах викопали глибокі ями, повкривали товстими дубами, ще й залізом. Живуть під землею, як кроти, надвір зовсім не виходять. Де сплять, там і паскудять. Некультуриність їхня вражає людину.

Геть чисто всіх людей із села вигнано. Дідів і бабів, які не могли ходити, замкнули в клуні і видушили всіх дощенту. Хату ланкової Дарини, що коло спаленої верби, призначили для найкращих дівчат, котрі мусили пити горілку й танцювати з офіцерами. Наші бойові дівчата, які не встигли втекти з села, не підкорилися фашистам. Про це я вирішив записати в окремих блокнот. Як вони захопили німецьку зброю, навіть гранати, — і дали такий історичний бій в нашому селі, що фашисти мусили розбивати Даринину хату просто з гармат. Я сам був за близького свідка і навіть носив для бою воду з криниці. Кінець процесу я не застав, бо дівчата мене прогнали, обвинувачували, що я малий.

В тій хаті тепер ніхто не живе, вона похилилася і стоїть пустою. Я там іноді переховуюсь. Спочатку було страшно, а тепер нічого. Я зробив під хатою у погребі для себе червоний куток, там по стінах наші рідні люди — і Ленін, і Сталін, і Тарас Шевченко. Я на них дивлюся і бачу по їхніх очах, що ми переможемо фашистів неодмінно.

Фашисти дурні. Думають, що вони самі і нікого поблизу немає. А я є, нехай спробують знайти. Я живу тихо, як миша. Можу непомітно вилізти з села і прийти потім назад через усі міни. Ні одна соломинка не ворухнеться. Коли треба — я можу одразу зробитися як куш сухого бур'яну. Або як купка сіна. А ще можу стати як гілка глоду, коли на неї ото сніг нападає. Цілий день так просиджу і не ворухнуся. Називається — маскування.

У мене є повна діжка патронів. І міни сховані під снігом. І свій власний автомат, який я взяв з німецької машини. Ручні гранати і ракети я тримаю по різних схованках, щоб завжди були під рукою. Вночі я ходжу з револьвером і автоматом, тоді ніхто не скаже, що я малий. Стережу.

Наше село дуже красиве і видатне. Воно стоїть на белебені. Усім ще здалеку видно нас на горі. Я пам'ятаю, коли я був зовсім малий, у нас одна кінокартина знімалася, і грузини приїздили в гості до колгоспу, і навіть письменники у нас в школі виступали і танцювали з учительками, потім співали народних пісень. Я тільки забув їхні прізвища, дуже відомі.

Я ніколи не помирюся з фашистами. Цих проклятих душогубів я нищитиму до останнього. Я, між іншим, склав про них сатиричного вірша. Не хочу тут записувати, бо ще бракує однієї рими. Наприклад, до слова «мерзотники» підходить — «б'ють кіннотники», а мені треба, щоб били танкісти.

Кортить прочитати газету, щоб бути в курсі світової політики. Коли ото наш літак часом пролітає,— то я аж прошу його скинути мені друковане слово більшовицької правди. Мабуть, він не знає, що я тут. У мене є «Кобзар» Тараса Шевченка. А я сам — із Шевченків, тільки Іван. От я постановив собі вивчити між ділом «Кобзар» весь напам'ять. Коли мене паразити візьмуть вішати, я буду їм уголос читати слова батька Тараса. Це мені видиться така моя смерть на крайній випадок.

У моєму «Кобзарі» бракує кількох сторінок. Це я тут запишу, може, хто признається до тієї жінки, що висить у нас серед села на тополі. Справа була так. Чужа стара жінка пригнала до нас на цей бік Дніпра корови з далекого колгоспу, щоб їх там не захопили окупанти. А фашисти саме наскочили з іншого боку, і жінка од нас далі не вийшла. Поставили її германи на воза, зігнали до неї село і кажуть пізнавати. А люди штовхають одне одного — «коли признаємо, що чужа,— повісять...» І всі ми сказали, що жінка наша, он тамечки вона живе, пустить її з воза на землю, не треба її вішати. Та не допомогло...

А сама жінка не виправдується, не проситься, дивиться десь угору — поверх гітлерівців, поверх хат, далеко, далеко, як сліпа. Я коло неї стояв і все бачив. Тільки такі слова сказала: «Рости, рости, тополенько, все вгору та

вгору...» Це вона з «Кобзаря». А коли їй накинuli зашморг на шию — вимовила: «Сину!» Офіцер витяг у неї з торби книгу «Кобзар» і закричав, як скажений: «Інтелігенціон!» і тоді сам видер з «Кобзаря» кілька сторінок, підпалив запальничкою і пік їй руки. Тепер жінка другий місяць уже висить на тополі. А маму й діда за неї розстріляно в яру. А людей із села всіх вигнали. А я вчу тієї жінки «Кобзар», напам'ять увесь...

Я з фашистами-окупантами ніколи не помирюся. Доки всі вони не лежатимуть мертві! Коли стає страшно жити серед них, я йду до повішеної жінки, змітаю сніг їй з очей і дивлюся. Мені тоді гарячіше на душі. І я гукаю: «Кари катам, кари!» Я їм вночі пускаю ракети просто в вікна. Перетинаю дроти, по яких вони розмовляють. Переставляю їхні міни на ті стежки, де вони самі ходять. Аж трусяться, коли їм треба перебігати з хати в хату. Я ще поливаю крізь дірочку їхній харч гасом, проколюю колеса на машинах та на мотоциклах, схованих по клунях. А як коли кидаю під самі двері гранату. Їм страшно, вони скоро покажуться. Ото вночі як вискочать з усіх хат та як зачнуть смалити з автоматів! Це — щоб мене налякати. А я тільки гукаю: «Кари катам, кари!»

Я вирішив не давати їм пощади. Геть, прокляті зайди, з нашої землі! Читаю «Кобзаря» і бачу, як сонце сходить, і мама мене гладять по голові, і я сам, як Тарас Шевченко, знову живу на землі серед своїх людей...

МАРІЙКА

Могутні руки двох танкістів підняли її над головами, як пір'їну, і легко поставили на командирський танк. Дівчина стомлено оглянула лісову галявину, вишикуваних танкістів, підвела голову вище і несподівано посміхнулася — просто в високе блакитне небо. Стояла на танку ніжним уособленням мирного життя, дивилася на танкістів очима їхніх матерів, сестер, дружин, наречених. Звільнила по-малу з великої хустки обидві руки, обережно піднесла їх, простягла вперед. Танкова бригада разом тоді, як одна людина, колихнулася: кистей у дівчини не було, — тільки обрубки, замотані в марлю.

Шумів ліс, наче важко дихав, і не міг заспокоїти стукіт велетенського серця, і тоненькі галузки в небі нахилилися одна до одної, як люди в натовпі, і земля під ногами дерев дрижала од далекого гарматного бою, і птахи приглушено цвірінчали, — війна вовтузилася на заході.

— Товариші танкісти, — сказала дівчина спокійним голосом, сховала руки назад, під хустку, — я сама родом з Полтавщини, Хорольського району, мені сімнадцять літ виповнилося минулого літа. Звуть мене Марійка. Я жила коло моєї неньки. Я кінчила семилітку в селі і поступила до ланкової Парасі Бойко. Це та ланка, де всі дівчата, тобто, всі ми четверо, були орденоносці... Е, ні, брешу, — спочатку я працювала у другій ланковій..

Спокійний голос, як голос казки, лився холодними краплями в серце, підносився і спадав, переходив аж на пісню. М'яке полтавське «ль» Марійчиної мови бриніло, мов срібна нитка в повітрі. А яка ж вона тоненька й квола, яка по-дитячому ніжна.

— Руки мої — вони були золоті. Я ними геть чисто все робила на полі і вдома. Було мамі і напруду, і вишню, і зварю, і поперу, і помажу, і піч поцяткую, та й хліб іспекчу, та й корову здою, і матінку мою приголублю: бач, яка в тебе доня — не ледача, та не горда, та не зазнана. Коли б мені повернути мої руки, та коли б мені руки! Ой, верніться, мої рученьки, на проклятого німця, ой, було б йому тої помсти та й по самі вінця!.. Лежать мої руки в німецькій землі, ой, гукну-гукну, не долину, ой, покличу-покличу, не доплину... Братіки ви мої любі, візьміть із собою на той німецький край!..

Шумів ліс, віючі холодом в душі танкістів, сиплючи жар в їхні серця.

— Ні, я вже не голоситиму, — це я так, не стрималася, скажу все, як було. Мене в ланці дівчата звали не Марійка, а просто Мрійка, — це тому, що я мрійлива була, все мріяла-мріяла, та ото в мріях собі й жила. В Кремлі ми ордени одержували разом, оцю руку мені Калінін потисли, а я й там замріяла: «Ось нехай мене приголублять, ось нехай!» А вони мене й погладили по голові, от їй-право! Що замріяло було, те здійснюється... Я орден свій у садочку закопала. Мама просили: «І чого ти, доню, з усіма не пішла? Ти ж знатна людина, тобі не можна тут лишатись». А я мамі моїй голову змила, гребінцем розчесала та й мовчу. «А чого ж ти, дочко, мовчиш?» — «Та того мовчу, що зостаюсь я, мамо, на своїй землі, — в партизани піду, он куди!»

Шумів ліс, здригався ліс. По вершинах його вже шукали густі вітри, а розворушити до дна не могли.

— Автомат у мене був німецький, та гуляла я недовго на волі, фашистів била, добро їхне палила, здачі не питала, жалю не знала. «Мрійко, — було наказують мені командир, — а помрій нам лишень, скільки того німця ось у тому й тому селі стоїть, а де їхні міномети, вогневі точки?» — «Гаразд, — кажу, — мріяти мені ніколи, то я за мирного часу мріяла, тепер я розвідниця, товаришу командир, — Марійка, а не Мрійка». То вони тільки засміються: дуже мене любили в партизанському загоні.

Шумів ліс рівним, глибоким шумом, хмари спадали низько, пливли, зачіпаючи верхи дерев.

— Одного разу я пішла в розвідку до свого-таки села. А село в нас красиве. Не тому, що воно моє село, а взагалі, всі кажуть. Стала на горбі над Хоролом та й дивлюся

вниз. Місяць тільки-но законився, а вже сяк-так світить. Тиша і темрява по хатах, ну, просто віє пусткою та й годі. Думаю,— зайду до мами, одвідаю, а вони мені все й розкажуть. Іду, прокрадаюся. Зброю в кущах сховала, простую до рідної хати. Ніде ні собака не гавкне, ні вартових немає, не знаю, що й думати. Ось і наш куток. Хата біленька, подвір'я затишне, ще й груша обіч крислата. Ворота розчинені, і хтось мене на воротях виглядає. Я — бігти. При місяці пізнала маму. «Мамо!» — хочу до них озватися, та й боюсь, біжу з гори. «Мамо, це ви мене виглядаєте?!» Підбігаю, а вони простоволосі і руки ховають позаду. «Мамо!» — та як припаду до них, а то ж вони та на воротях висять, холодні...

Шумів ліс загрозливо, одностайно, і в його могутніх лавах починався дужий рух.

— А що я могла робити, коли все село порожнє, хати порозбивані, печі порозвалювані? Поховала маму в садочку та й пішла. Ой, горе нашій бідній Україні, а краю ще й не чути, а дна не видко, а міра ще не повна! Слухайте мене, всі республіки, моїм голосом Україна гукає,— згину, а фашистові не покорюся, згину я, а рабою не буду, рятуйте, брати!

Шумів ліс од раптового наскоку бурі, закректали дерева, і знов гудуть, гудуть.

— Ой, куди ж я вас понесла, мої рученьки, чом дороги не роздивилася, чом горе своє не перебула! А горе мені світ закрило,— іду та й іду, нічого не бачу, на світанок не зважаю, забула обережність, партизанську науку занехаяла,— аж доки впало на голову мені оте «хальт, хальт».

Замкнули нас напхом у теплушки та й повезли в рабство. Нікого й не питали, ні з ким не говорили — тільки «шнель, шнель», як череду — в двері, клацнув замок, торгнув паровоз, поїхали...

Шумів ліс: іще раз ударилась грудьми об нього буря і вдруге труснула, і втретє загула, дожидаючи своєї пори.

— А в тій Німеччині рейвах: метушаться людоїди, в дзвони дзвонять, бога просять свого фашистського. Гітлер з усіх репродукторів гавкає, слиною запальовує землю. Природа їхня без ніякої краси, тільки чисто виметено. Не вірте, танкісти, що в них культура, я сама бачила, — у нас в колгоспному свинарнику було більше тої культури... Привезли до якогось міста, виволокли з вагонів мертвих, а нас, живих, вигнали на площу на торг. Пригадала собі всю

історію варварів-германців, і так мені здалося, що переїхала в чорну ніч, що й вони зараз Гуса палитимуть, Галілея на тортури візьмуть. Ходять товстопикі куркулі на торзї, вибирають з-поміж нас собі рабів... Е, ні, брешете, не на те нас виховав вільний народ! Не на те зростили нас Ленін і Сталін. Не на те Шевченко «Кобзаря» написав. І одного дня не була я рабою: дочекалася ночі, підпалила хутір мого хазяїна та й подалася на схід сонця, на Україну.

Шумів ліс, билась об нього буря вгорі, потроху розгойдувала стовбури, калашматила листя, гула, свистіла, ревла.

— Два тижні ночами йшла; таки спіймали. Думала вже бути вдома скоро. Ночувала по лісах та по темних ярах — фашист ночі боїться, нізачо з хати не вийде. А таки спіймали. Бо виснажилася і впала коло дороги і лежала непритомна до дня. Повезли мене ще кудись, продали ще одному хазяїну, ще й поставили печаткою на руку вічний карб, щоб не тікала вдруге. Я тому хазяїну позамикала всі двері в квартирі і викрутила газ: хай дихає до смерті, а сама знову втекла. Та біжу на тую Україну, ноги позранювала, обличчя галуззям побила, одержу колючками порвала. Біжу й плачу, біжу і співаю, до матері гукаю, біжу та й біжу. Вже зовсім стала додому добігати, од голоду й холоду мало розум не стеряла, — он вона, моя Україна-матінка, он вона, моя ріднеська! Приймай доню з чужого краю, приймай вітер з синього Дунаю!..

Шумів ліс і раптом ущух, і настала важка тиша чекання, передбуряна мить.

— Братіки мої вірнеські, соколи янесенькі! Фашисти мені руки порубали, а саму на Україну погнали: хай усі бачать, що тим буває, хто з гітлерівської каторги тікає. Кажуть, страх хай поїсть людські серця, жах заморозить ваші кістки. А я йду землею, як святий кобзар, і високо отак несуче моє каліцтво, і гукаю до помсти, і кличу до розплати. Вставайте, вільні люди, вставай, моя Україно, вставай, радянська земле! Отак іду! Отак іду!

Шумів ліс. «По машинах!» — загриміла команда, і рушила танкова бригада в бій під гуркіт моторів і ляскіт гусениць, і довго очікувана буря ударила згори на ліс, трусонула під корінь, стала троштити все в хаосі і гromі. На галявині стояла маленька Марійка і співала і гукала вслід танкістам, як натхненниця бурі.

ЧЕТВЕРТИЙ — СЕРЖАНТ

Командир особисто привів у наш бліндаж молодшого сержанта. Діло було ввечері. Ми здивувалися, чого це лейтенант сам його привів до нас? Повставали з місць, як годилося,— Швець, Соколов і я.

— Можете тримати себе вільно, товариші бійці,— сказав лейтенант,— я вам привів четвертого, завтра на засідку підете разом, завтра пощастить. А ви, товаришу молодший сержант, давайте тут пальця до рота не класти,— гітлерівці називають їх танковою чумою, знайомтесь.

Лейтенант засміявся і пішов собі, а ми роздивлялися сержанта зблизька. Інтелігентний парняга, обличчя ще бритви не куштувало. Інтересно знати, якою він водичкою бризканий і з якого боку коло нього заходжуватись. А він в цей час знімає з шиї автомат і — тонесенько — як чхне.

— На здоров'я,— промовив Швець,— сто тисяч на дрібні витрати, товаришу молодший сержант.

— Сто тисяч патронів на дрібні витрати,— поправив Соколов.

— Спасибі на доброму слові,— відповів лагідним жіночим голосом сержант і пішов, кульгаючи, до свого місця, скинув шинель, по-хазяйському поклав автомат, сів. Братки мої милі, це була жінка... От який випав нам четвертий квартирант.

Швець одразу трохи не згорів:

— Пробачте, може, я сказав щось не по фасону? Коло такої справи ходимо, що нерви душі погублені, війна!

Сержант мовчав, ніби нічого не чув.

— Я б на місці наших генералів,— сказав мені Соколов,— ніколи б не пускав жінок на війну. Знаєш, яка коло

автомата холодна кров потрібна? Я — сам автоматник. А вона танк побачить, та вже й думатиме, що то чорт на пузі лізе...

— Ви всі такі говірки? — спокійно запитала жінка. — Щось ви, товаришу боець, багато розмовляєте.

Ми глянули на неї всі втрюх. Ми сушили її очима, кололи наскрізь, викидали думкою з бліндажа, а слів підходящих не знайшли. Жінка не звертала на нас ніякої уваги, наче ми не були старі, обстріляні фронтовики, а якісь сторонні люди в бліндажі. Вона сиділа, замислившись, дивилась кудись кілометрів на п'ять поверх наших голів.

— Товариші, — сказав нарешті злим голосом Соколов, — я вам одкрию по секрету одну тайну: бачите у товариша молодшого сержанта на лівому боці гімнастюрки над кишенею аж дві дірочки для орденів готові, нитками обметані, мов фабричні, — бачите?

— До орденів ще попроскаче, — одказав Швець і аж засміявся, — хай би ордени були, а дірок на гімнастюрках наробимо скільки завгодно!

— Дай нам, ледачим, нагороду, — сказав я, — а ми й ручки складемо, із спогадами виступатимемо! А воювати хто буде? Це товаришу сержантові таку одезу видано, мабуть, з якогось орденоносця...

— Мабуть, — тихо озвалася жінка, — щось ви наче зроду й орденів не бачили.

Вона взяла й розібрала до дурки свій автомат, спокійно й хутко змастила, знову зібрала, як призовий автоматник. Ми забули й злість, тільки дупали очима.

— Ви його, проклятого, он як знаєте! — не стримався Соколов, як знавець автомата. — Беру всі мої зауваження назад.

Жінка тоді посміхнулася до нас — і одразу стала красивою й симпатичною, а ми — грубіянами й чувалами без совісті.

— Я навчилася розбирати в госпіталі, — сказала жінка, — ногу лікувала, а руки практикувала. А то було раніше, — стріляти вмію, та всього як слід не знаю. Він у мене заслужений — вісімдесят шістьох поклав. А той вісімдесят сьомий фашист в саму мене влучив. Отак буває на війні. Не ти його, то він тебе...

Нам сиділося, як собаці на човні, а язика наші в роті поприсихали. Жінка-сержант побажала доброї ночі, лягла, вкрилася шинеллю й одразу заснула. Соколов, сам кремій,

подивився, як вона спокійно спить, потихеньку сплюнув і сказав одне слово: «Годиться».

Близько розірвалась міна, із стелі бліндажа нам на голову й за комір посипалось сміття. «Повний фасон,— сказав на вухо Швець,— і оком не моргнула, тільки вкрила шинеллю од піску свій автомат». А ранком, рівно за хвилину до мене самого, жінка прокинулась, гукнула на нас трюх і вийшла, не дивлячись, чи встигаємо ми за нею.

Ми вибрали місцевість на буряковому полі, стали копати засідку проти танків. Коли ми трохи виправилися, почало вилазити сонце. Із села прийшла якась жінка з сапою і заходилася полоти буряки, наче війни й близько не було. Ми сиділи в глибоких щілинах з протитанковими рушницями, а селянка перед нашими очима сапала буряки. Ходила, ходила вздовж рядків, а тоді як заспіває. Виполоє бур'ян, прориває густінь, сапає, нахилється до кожного листочка, співає тоненько, як жайворонок.

Зразу перед нами була лощина, а дорога повертала трохи ліворуч, і танки могли підставляти нам свої боки для наших влучних пострілів. Я особисто любив бити в мотор, а Швець знав інші слабкі місця німецької черепахи, Соколов і жінка-сержант розкладали під руками зручно автоматні диски, протитанкові гранати, пляшки з пальним, для наших рушниць патрони,— все хазяйство. По карті місце було стратегічне: з одного боку, важко захищати, а з другого боку — легко прорватись і проскочити у фланг наших підрозділів.

Швець міг чути танки кілометрів за три. Він устроїв лопату глибоко в землю, приклав вухо й став наслухати. Тоді встав із землі, зняв каску й гребінцем розчесав свої кучері.

— Що, танки? — спитав Соколов. Проте ми всі й так знали, що танки: перед боєм Швець завжди чомусь причісувався. Я сам приклав вухо до землі, але нічого не почув особливого, бо весь час земля гула й шарпалася од гарматного грому, праворуч і ліворуч од нас.

— Танки! — гукнули ми жінці-сержантові. — Будь ласка, займайте місця відповідно купленим квиткам!

Наш сержант у цей час підходила до сапальниці і не звернула уваги на пораду. Жінки обнялися, мов приросли одна до одної, потім посідали в бурячинні й про щось говорили. Селянка витирала сльози, а наша либонь піддавала їй жару. Нарешті, здалеку виповзли танки, шість штук.

— Танки! — знову гукнули ми.

Сержант оглянулася на танки — наче то не залізні чорти йшли, а череда з поля, — і по-пластунському полізла до свого окопу. Селянка невміло, на колінах, посунулася слідом.

— Без моєї команди не стріляти, — сказала всім сержант, — вони не кусаються...

Швець глянув на мене з своєї щілини, підморгнув і підняв сторч великий палець. Я теж був задоволений, — що не кажи, а в бою не кожний жартує, тільки вища категорія.

Танки йшли. Вже можна розібрати білі хрести на бочках. Зверху сиділи автоматники. Холодок поліз мені поза комір, але довго боятись було ніколи. Я взяв на мушку переднього, а Швець гукнув брати задній танк.

— Менше нервів, — неголосно сказала сержант. Вона наказала Соколову разом з нею кропити автоматників, коли машини підійдуть ближче. Селянка сиділа на дні окопу й плакала.

— Це добре, Ганно, — сказала сержант, — після сліз очі краще бачать. Ось гляньте на них, як лізуть. Мов гусинь на бурякове поле...

Селянка виглянула, подивилася на фашистські танки: «Ой, боже ж мій, невже ж вони знайдуть нас у бурячині?!» Сержант посміхнулась, але не встигла нічого відповісти, бо був уже самий час починати зустріч гостей. «Увага! — гукнула сержант. — По фашистській наволочі — вогонь!» Ми почали нашу роботу на буряковому полі.

Не буду хвастатись, але передній танк спотикнувся після мого другого пострілу. Обкидався димом. Але дим — не факт: вони часто дурять нашого брата. Я дав їм кулю на підпалку, а вони повискакували, як руді миші. Моя напарниця — сержант — помаленьку, короткими чергами, з автомата виклала екіпаж і автоматників. «Давайте другого», — сказала сержант. Швець уже скапустив заднього. Танки здогадалися відкрити по нас вогонь, але влучань не було. Я ніяк не міг підбити другий танк, тільки кулі по молоко летіли. Він не повертався боком, не стояв на місці, розвів круг себе пилюгу і дим, — спробуй, побач на ньому слабке місце. Я стріляв, а він, проклятий, крутився, як чорт, перед очима, ще й стріляв межі очі. Я перемінив місце, приладнав рушницю з другого окопу.

І все одно, беручи на мушку танк, я краєм ока бачив

сержанта. Нас, фронтовиків, здивувати важко, але це була класна автоматниця. Вона хутко й непомітно міняла місця, стріляла дошкульно, вправно, не лякав її ніякий обстріл,— у мене самого склалося враження, що бурякове поле повне наших автоматників!

Швець підбив ще один танк. Мені стало досадно. Селянка коло мене сказала: «Гарна рушничка, диви, як пробиває!» Вона себе почувала, як у театрі або на показі досягнень. Швеця раптом поранило, він гукнув, щоб я позичив патронів. Патронів у мене було не густо, але пощастило — я спинив ще один танк. Соколова прикидало землею, тільки автомат стирчав із землі. Два гітлерівські танки перебралися через лощину й підминали під себе бурячиння, шукаючи нас.

Сержант уже сиділа коло мене в окопі й не стріляла. Ми готувалися кидати пляшки з горючою рідиною, важкі гранати. Танки наближались. Селянка взяла й собі пляшку, їй не було страшно, вона вірила нам. Ми кинули три пляшки залпом, коли танки підійшли так близько, що до нас долинув дух од їхніх моторів. Танк один спалахнув, а ми попадали на дно окопу, бо другий танк ринувся просто на нас. Потропив мою порожню рушницю і закублився над нами, присипаючи землею, бажаючи втиснути нас у землю своєю вагою. «Не бійтеся! — почувся голос сержанта — І цей од нас не втече!»

Танкові набридло танцювати у нас на головах, він зліз із окопу й пройшов кілька метрів далі. Ми одразу перелізли вбік, бо знали, що танкісти кинуть сюди гранати. Дійсно, танк став, відхилився люк, висунулась рука, але сержант одразу ж дала туди чергу з автомата. Танк шарпнувся, зробив розворот і ринувся на нас знову.

Тоді, присягаюсь моєю бойовою честю, сержант притисла до пояса дві протитанкові гранати, вискочила з окопу, пішла сама назустріч танкові. Танк не витримав, зменшив швидкість, потім зовсім став, почав стріляти, од ляку не влучаючи в сержанта. Потім танк замовк зовсім і не рухався. Сержант пройшла ще кілька кроків до танка, впала. Селянка опинилася біля неї, звела на танк руки, як на худобу, схопила сержантові гранати й пішла сама. Танк мовчав, ми потім дізналися, що вбиті були танкісти. Від рани, якої раніше не помітив, я втратив пам'ять. І останнє, про що я подумав, були шість підбитих танків на буряковому полі бою.

Очумався я від того, що дзюрчала вода. Селянка поралася коло сержанта. «Вставай, моє серденько,— казала селянка,— та вставай, мій козаченьку, вставай, моя Олено Іванівно, вставай, моя душенько. Уже й підмога на машинах помчала, а ти лежиш, моя дитинонько. І серце твоє, як та пташечка, тільки-тільки тріпоче...»

— Тітко,— сказав я через силу,— перед вами слава фронту лежить, гукайте дужче — вона житиме!

Селянка, в пошуках індивідуального пакета, витягла з кишені сержанта загорнуті в хустку орден Леніна і медаль Золоту Зірку і, показуючи мені, сказала:

— Це вчителька з нашого села.

13. XI 1942

ЗАПОВІТ

Старий робітник тихо ступав босими ногами по сніговій дорозі до шибениці. Розмірено дихали натруджені легені, дивилися просто перед себе стомлені орлині очі, на жилавій шиї — горда срібна голова. Шибениця стояла перед заводом, — робітник востаннє проходив знайому путь, якою ходив п'ятдесят п'ять років: вдень і вночі, по всякій погоді, за будь-якого настрою, в усі дні життя — на роботу. Не жарт — остання путь. І тихо навкруги, наче війна безвісти забігла... Останню путь іде срібна голова, останньої доходить межі — в самотності, в мовчанні, в спокої мужності, не зраджена болем покаліченого катами тіла.

Може, старий був партизаном? Так, так, — він і подібний на воїна, на лицаря, — бачите, як поглядає, як не схиляє долу голови, очима пропікає сніги й каміння, — партизан, партизан! Дарма, старий у партизанах не був...

Завод стоїть на березі Дніпра, і перед ним пам'ятник ніжному невідомому юнакові, темнобронзовому красуневі, що рве на собі ланцюги і сміється до Дніпра; завод з прапором першості у важкій промисловості соціалізму, завод, який сам давав металу більше од кількох європейських держав, завод, коло якого прожив життя старий робітник, віддав себе, дітей, онуків, — цей завод лежить в руїнах.

Старий ступав босими ногами по снігу, не падала на груди срібна голова, душа його не ніжна й не приспана, мужня воля клекоче в ясному мозку, — деінде я, може, і пенсіонер, а все ж — я йду, чи чуєш ти, — я все одно йду!

А душа його проте ніжна. Делікатний, лагідний, скромний, добрий — він суворішав тільки біля домни. Тонни розтопленого чавуну корилися одному порухові білих брів:

обер-майстра. Пенсіонер? Та перед цим пенсіонером життя котилося, завод красувався, Дніпро співав під берегом, щастя віяло над степами,— хто сказав, що старість — не радість?!

Кримські палади зустрічали його щороку. Імператорський колишній кабінет в одному з санаторіїв приймав срібно-голового обер-майстра доменного цеху, пенсіонера соціалістичної держави. Заходив професор, вислухував і розпитував, а в вікнах синіло весняне море, квітнув мигдаль, пахнули лавр, кипарис, нагріта кримська земля, весна над ще безлистими деревами. Старого професор просив спочити після дороги, і тиша повивала весь санаторій, тільки шеф-кухар з кухні викликав по телефону один санаторій за другим і схвильованим голосом допитувався якихось спецій до обіду. А той, для кого це робилося, вже тихенько виліз через вікно до парку і майнув у чорненській своїй сатиновій сорочці просто в ліс. Весна кримського надбережжя огорнула його старе тіло, мов соки землі вливалися в душу. Яке тепле повітря навкруги, пташки на голих кущиках, як бризки радості, і от крізь жовтий пересохлий торішній листок пробивається зелений пальчик весняної квітки,— та це ж наш пролісок, боже ти мій, як рано прокидається тут земля!

Старий ішов до шибениці, не чуючи босих ніг. За що йому така кара, він не знав і знати не хотів. Чи його фашисти вели вішати, як заложника, чи визнали партизаном,— хіба не однаково? Справа йшла не про саме його життя,— фашисти нищили народи й нації, і бузувіри, їхні професори, придумують потім для тупих фашистських голів оті, про людське око, теорії. Старий робітник не бажав розмовляти з такими людьми, і він не вимовив до них ні слова. Може, в нього розпитувано про дітей і онуків, може, пропонувано видати партизанів, може, умовляно розпочати працю на старому заводі,— він не слухав. Шибениця малювалася перед ним, і голе дерево коло воріт заводу, і під кригою недалекий Дніпро.

Цією дорогою ходилося й разом з молодою дружиною, а немовля пручається на руках, і так попереду радісно на світі, коли все йде само до рук, і немає краю молодій силі, і немає дна несмілим поцілункам. А тоді й син разом з батьком ходить дорогою до заводу, пірнає під домну,— о, рід наш домну не знеславить, очі в нас не прості, а вуха пречуткі, і душа чисто доменна: знає, який в металі глиб,

а який стриб, де скисне, а де зависне. Онуки теж доменної не занежали, хоч і в галстуках та в білих штанях коло печі,— сказав би хтось раніше,— чи повірили б?

Старий робітник ішов до шибениці в ясному блиску зимового дня. Вже видко, як розхитував вітер зашморга перед брамою зруйнованого заводу,— іду, брати мої робітники, не чуєте ви, я все одно йду. Я йду, брати-співгромадяни, ви бачите мене, моя шибениця різьбитися на вічному небі, через неї й хмари не перелітають, очі примерзають до її чорної шиї, дивіться, запам'ятайте, брати.

Обер-майстер, пенсіонер, мирна людина,—ішов до шибениці, ступаючи розбитими босими ногами по снігу, залишаючи на дорозі мерзлі кульки старечої благородної крові. Радянська Вітчизна мільйонами очей незримо проводить старого, і кроки його ніколи не зітруться з ганебних сторінок фашистської душогубної історії.

Швидко пливе дорога, морозна, тверда, ноги, як кам'яні, стукотять об кригу, щось погавкують зелені мундири, та старий їх не слухає. Очі Сталіна! Вони зродилися несподівано, як після блискавки на небі, і обер-майстер від тих очей уже не відривається. В Кремлівському палаці, так, як це вже було раз, так, як це він не міг потім оповісти після повернення з Москви,— стояла жива легенда сучасного світу, вічне світло променіло з її очей, теплило й гріло — очі Сталіна!.. І рівніший крок по смертній дорозі, вище голова, стискаються в кулаки пальці,— я йду, не схитнуся, Йосифе Віссаріоновичу, рідний! Все одно наша правда зверху!

Старий майстер підійшов до шибениці. Зашморг звисав з покаліченої старої верби перед воротами заводу.

Ще кузня була на місці заводу, а вже верба росла, до неї в'язали ковалі коней, в її холодку запивали могоричі, об вербову кору били тараню і пробували на корі розпечені кінські тавра.

Старіла верба, а завод розганявся од неї по великому майдану, зростали домни, побігли заводські паровозики, тисячі й тисячі людей ходили повз вербу, а згодом і машини посунули. Двигтіла наддніпрянська земля, шелестіла довгастими листочками верба, квітла веснами і золотіла щосені, завмирала на зиму, одбувала життя в другій сотні вербових літ.

І ось вербу не впізнати. Білі шлейфи святкові висять на ній, кожна галузка прибранна в іній, і діамантовий пил іс-

криться, грає, урочисті порухи вербових віт благословляють старого майстра. Очі древньої верби заплющені, здається, що сльози тільки тому не ллються, що мороз приморожує їх до кори...

Кого це підвели під зашморг? Кого підняли й поставили на залізну бочку з-під бензину? Перед ким гітлерівець так довго тримав у руці вирок? Стривайте, це ж я сам! Це ж я сам! Це мені насунули через голову петлю, тільки б не вимовити й слова, не розтулити стиснутих кулаків! «Будеш zostаватися висіти рівно один місяць»,— звідкілясь долинуло, і одразу завертівся світ, хутчіш і хутчіш, як суховій у степу, сліпучий блиск, сліпучий біль...

А вночі партизани викрали тіло й поховали на горі над Дніпром. Із стиснутих пальців дістали зім'ятий папір. Це був заповіт. Старий робітник проніс його через смерть до своїх. Командир загону сам переписав і переправив через фронт. Деякі місця він не переписував, бо вони стосувалися лише його самого: старий давав йому, своєму онукові, кілька практичних порад в партизанському ділі.

«Перебуваючи в доброму розумі і ясній пам'яті,— прочитали за фронтом,— і не сподіваючись на людську смерть під варварською окупаційною владою, і почувуючи відповідальність за свої слова перед сучасниками і потомками, і побачивши на власні очі темну ніч фашистського «нового порядку», і зваживши холодним розумом усе, що визнав за істотне,— пишу цей заповіт.

«Залишаю вам порожню землю, витопану фашистським чоботом, zostавляю руїни красивих українських міст, які спалила тевтонська дика орда, покидаю невідомщену кров, несплачені борги, дорогі діти мої.

«Залишаю вам фашистські могили в кожному селищі на найкращих місцях, у садочках, коло хат, на площах, по скверах. Думають бандити, коли цей раз їм не вдалося, то онуки їхні підуть далі від тих місць, де лежать трупи скажених дідів. Заповідаю вам і наказую серцем і досвідом: викиньте прокляті кістки з землі. Спаліть і розвійте падло, нехай угноєє землю. Багато зайд було у нас за тисячу літ історії, а де вони? Де їхні могили? Де їхні погані черепи, в яких погасли завидющі очі, зогнив брехливий язик, розсипалась на порох зажерлива пелька? Немає, діти,— дивіться, щоб і цих не було!

«Бачу й знаю: не пройде багато років, як ви знову підіймете й звеличите нашу славу Радянську Україну. Дбай-

те про все нове — промисловість не любить латаного устаткування, на старих машинах не розбагатієте. Зводьте міста — ясні і просторі, здорові й привітні. Дорогі будови дешевше коштуватимуть. Насадіть ліси, викохайте сади — вишневі, яблуневі, грушеві, сливові. А шляхи всі обсаджуйте липами і чорнокленом. Рибу заводьте найкращу, прочистіть річки, поставте знову гідроелектростанції, перегородіть Дніпро коло Хортиці й коло Кременчука.

«Плануйте красиві села, повибирайте з землі воєнний метал, зарівняйте траншеї, землянки, ходи сполучень, воронки від бомб. Позвольте назад усі музеї й картини, а які німецькі, чи італійські фашисти покрали й пограбували — повитрушуйте з їхніх душ. А наших людей, кого вони погнали до себе на каторгу, всіх познаходьте, привезіть до дому. Тільки добре шукайте, щоб ні одна сльоза не зосталася невідомщеною. Партизанам оддайте всенародну славу, і генералів шануйте. Не забудьте дітей, що залишились їх багато сиротами по війні. Перед нашим заводом у скверіку над Дніпром посадіть дубок з мого садка: нехай і моя пам'ять житиме серед вас...

«Прощайте, діти. Я бачу нашу перемогу і Сталіна — батька перемоги — на лівому крилі Ленінського мавзолею серед червоних маршалів. Живіть щасливо в нашій радянській владі, в дружбі народів на віки вічні».

ПРОМЕНІ ЛАСКАВОГО СОНЦЯ

Сни бувають різні. Фронтове життя військових кореспондентів дає для цього чимало матеріалу. Колекція снів їхніх гідна уваги і навіть вивчення. Коли ж кореспондентів двоє, то й сни відповідним чином ускладнюються. Майор, скажімо, спить на одному ліжку, а капітан на другому,— цей сон, власне — це спання, зветься «сон індивідуальний» і трапляється дуже рідко. Частіше у вжитку сон «паралельний», себто вдвох на одному ліжкові. Коли те, що зветься ліжком, вузьке,— сон провадиться «валетом». Коли сплять на дощечці, сон тоді має назву «зигзаг». Сон буває «пташиний», коли сплять на дереві. Сон «полярний», коли загортаються в плащ-палатку і залазять для тепла під сніг. Ще сплять стоячи, як у тісному трамваї, той сон зветься «дубовий», бо людина вся дубіє.

Я їх знав особисто, і майора, і капітана. Вони працювали кореспондентами Н-ської армійської газети і підписували свої спільні твори псевдонімом «Чайка», якого їм видав підполковник Ч., не дуже дотепний редактор газети. До війни капітан був ліричним поетом, майор — драматургом малих форм.

Бачу я їх, як зараз. Пістолети, фінські ножі, сумки з паперами, поголені обличчя, великі чоботи. Військова одежа добре припасована до їхніх кволих цивільних постатей. Одразу видно, що вони бували в бувальцях. По одежі знати, де вони стіни обтирали по бліндажах, де який ґрунт по щілинах. Як у кузові вантажної машини товклися, мов у ступі. Де через калюжу лізли. Де гарячий борщ сьорбали.

Їхня «Чайка» над фронтом літала вже більше року, їх знали і, можна сказати, любили. Боець, взявши до рук свою армійську газету, одразу шукав знайому «Чайку».

«Чайка» полюбляла жарт, байку, смішну приказку. Іноді «Чайка» співала. Голос її був трохи хрипкий для літературних салонів, але між людей фронту лунав гідно.

Ось вони сидять і розмовляють на улюблену тему.

— Саша,— каже майор,— а тоді, у танкістів, пам'ятаєш?.. Борщ, шматок м'яса, солоний кавун, чарка! Розкіш!

Капітан Саша, поет, відповідав:

— Ех, Миколо,— що танкісти! От тоді, як ти на Волзі в нафту провалився, а нас підібрали сапери, а потім підкинули кубанським козакам,— тоді був харч, і я скажу!

— Колись, Саша, в «Континенталі» я замовив раків. Приносять повне блюдо їх, чортів. Перевірив шийки — свіжі. Засукав рукава, запнувся серветкою.

— Ну тебе, не дражнися!

— Пива ящик. Солоні бублички. Сир. Чудесний вечір. Ніколи не забуду...

І поет і драматург були неодружені. Мирний час у них пов'язувався з бурлацьким життям, літературними чварами, театральними закулісами. Любили, грішним ділом, випити чарку «медичинську», за нею «командировочну», потім «автотобазівську»,— доки їх не виводили з літературної корчми прихильники талантів в досить-таки нелітературному стані.

На війні вони шукали слави. Уявити собі повернення назад до літературного оточення в орденах і славі,— це була найперша мрія. Нехай тоді спробує хто сказати, що вони не талановиті, або не відчують пульсу епохи, або скочуються до вульгарного примітивізму,— ого!

— Ну, що мені робити,— питав майор Микола,— як я її боюся? Я не готовий умерти, я хочу жити, от що! Як же я можу її зневажати, коли я боюся?!

— А ти зневажай,— казав капітан.

— Добре тобі казати — зневажай! Зневажай сам, як хочеш. А я боюся. Боюся тої смерті, і через це не можу її зневажати.

— Ну тебе,— сердився капітан,— баба, будь ти проклятий! Тебе без слави ніякий театр не поставить! А для слави треба зневажати смерть.

— Нехай не ставить. А що я зроблю? Я смерті боюся! Вам, поетам, добре. Літаєге в небесах. А я — людина землі. Знаю, що таке смерть і з чим її ідять. Через це й боюся.

Така розмова виникала досить часто, тривала довго і нічим не закінчувалась. Буваючи на передовій, «Чайка» на чотири власних вуха чула, як хльоскають кулі, кувікають

«скалки з мін, кропить землю залізний дощ. Половина організму «Чайки» зневажала смерть, друга половина — боялась.

— Знаєш що? — казав капітан. — Коли тебе вб'ють, я напишу легенду.

— Не треба легенди, — зітхав майор.

— Почекай. Ти ж не знаєш, що я хотів сказати!

— Я не хочу легенди, — повторив майор.

— Коли тебе вб'ють, — невгавав капітан, — я опишу твою смерть з усією силою мого таланту!

— Нецікаво. Ну, що ти напишеш? «Блідий і розгублений, небіжчик рачки поліз у бліндаж. Випадкова куля вибила з нього перелякану душу...» Так?

— Е, ні, — казав поет-капітан, — я так не писатиму. Знаєш, як я напишу? Ось слухай. «Майор К., закінчивши бесіду з бійцем під жорстоким вогнем ворога, побачив, що наш лівий фланг затримався, командира вбито, ніхто з бійців не наважується підвести голову. «Вперед!» — гукнув майор. Його гаряче серце затріпотіло вогнем бою. «За мною!» — гукав він, і його голос, наче грім, перекочувався по бліндажах...» Красота, га? Слухай далі. «Він повів бійців в атаку. Коли три лінії укріплень було перейдено, десятки німецьких точок було знищено, — генерал, який спостерігав бій, прислав зв'язківців за майором, щоб привітати його з нагородою. Стали шукати майора. Пізно! Він лежав з кулею в серці, і промені ласкавого сонця...»

— Годі, — перебив капітана майор, — це штамп. Не годиться. Знову в тебе промені...

А молоденький лейтенант, який саме готувався йти на завдання, вибачливо посміхнувся і цим остаточно присоромив капітана. Проте капітан не здався. Коли вони з майором zostалися самі, він сказав:

— А як же він думав? Нехай ти знатимеш, що я творитиму легенду, — хіба ж так діло піде! Тільки дивись: коли мене вб'ють, щоб теж була легенда! Шкода тільки, що ти не поет: твоя легенда вийде мало поетичною і надто жанровою...

І от прийшов їхній час... «Чайка» виїхала на передову по матеріал для газети. Для майора і капітана газетної, так би мовити, служби — справа більш ніж звичайна. Машина довезла їх до крайньої межі, за якою треба було вже йти пішки: коли на двох ногах, часом на чотирьох, а то й на животі.

Було тихо.

— Красота й порядок,— сказав поет,— це мені подобається на війні, коли земля під тобою не трясеться. Тихий вітерець повіває на стомлену душу, промені ласкавого сонця...

— Кинь,— перебив драматург,— ще наврочиш на наші голови! Де вони всі в чорта подівалися, ні душі живої не стрінеш...

«Чайка» просувалася далі якимось рівчаком, сподіваючись вийти до позицій гарматників, де працював герой наступного їхнього твору. Раптом майор так хутко нахилився, що штовхнув капітана головою в спину.

— Пізно кланяєшся,— сказав капітан і обережно присів,— куля вже пролетіла. А оскільки вона самотня, то нас мусить цікавити її природа: випадкова вона чи іменна?

Поет-капітан взяв прутика, почепив на нього свою пілотку і помалу підніс угору. Відповідь прийшла негайно. Капітан кинув прутика, пілотка впала. Капітан почав роздивлятися її.

— Стріляє так собі. Тільки-тільки зачепив. Справа ясна, Миколо,— ми напоролися на снайпера.

Микола сидів на дні рівчака. Блідий і потойбічний, в якомусь трансі й апатії. Сашкові, навпаки,— кров ударила в щоки, очі горіли, він аж посміхався од нервового збудження.

— Майор! — гукнув він.— Давай далі! Онде рівчачок завертає, там перележимо й придивимось, звідки він б'є!

«Чайка» в повному складі посунулась далі, збиваючи коліна об якісь корчі, дряпаючи руки. Попереду капітан Сашко тримав у руці «маузера» і підбадьорював майора Миколу.

— Ти розумієш, який випадок?! Такого випадку сто років чекають!

— Наврочив,— тихим голосом одказував Микола,— не повзи так швидко, у мене серце...

Рівчачок завернув. Просто перед Сашковим обличчям стирчав чийсь черевик. Сашко зовсім ліг і постукав «маузером» по черевикові.

— Обережно,— не витерпів Микола.— Я далі не йду!

То була засідка стрільця. Гніздо, вимощене сухою травою, замасковане й обжите, патронні гільзи, снайперська гвинтівка у спеціальній видовбині, а сам стрілець мертвий. Куля вдарила у надбрів'я, вираз болю й здивовання застиг на обличчі, в розплющених очах.

— Неприємно,— сказав Сашко,— ми прийшли на кінець драми. Фашист узяв нашого на якийсь фокус. Дуель скінчилася, коли не буде продовження...

— Саша,— якимсь чужим голосом озвався Микола,— ти бачиш, хто це вбитий?

— Ой! — скрикнув Сашко.— Я одразу не впізнав. Ми ж писали його біографію. Портрет на дві колонки, стаття й вірш. От тобі й промені ласкавого сонця...

— Мовчи! — чомусь вигукнув Микола; в очах його блиснув гнів.— Ти пам'ятаєш, як він мріяв про дітей і дружину?!

— Значить, дамо продовження,— одказав капітан,— ти мені в такому вигляді подобаєшся.

Поет-капітан і майор-драматург, себто вся «Чайка» в повному складі, заходилася діяти. Труп бійця накрили шинеллю. Дві його грачати взяли собі. Капітан обережно глянув в оптичний приціл гвинтівки.

— Місцевість нескладна. Купка хмизу. Дерево. Підвода якась, чи що... Ось глянь, Миколо.

Микола глянув і собі. У невмілих руках гвинтівка ворухнулася, в ту ж секунду над головами «Чайки» проспівала набридлива бджола.

— Порядок,— присів Сашко,— ти не можеш обережніше? Так недовго й ока позбутися!

Микола мовчав, щось думаючи.

— Знаєш,— сказав нарешті,— він сидить не в хмизі. А дерево якесь ненатуральне. Я на них за кулісами надивився. І куля летить наче трохи згори. Треба виманювати.

— Точно,— погодився Сашко,— наскільки мені відомо, снайперська справа — професія психологічна.

Вони зробили подобу червоноармійця: з розіп'ятими руками, з обличчям, яке ковалося під пілоткою. Сашко прикипів до оптичного прицілу, а Микола обережно потяг опудало за собою рівчаком. Кроків за тридцять він почав помалу підносити опудало над краєм рівчака. Куля одразу ж прошила пілотку.

— Якийсь псих! — буркнув Микола.— Хіба одразу не видно, що показую?

Опудало висунулось вище. Але снайпер вже не стріляв. Фігура з розіп'ятими руками підскакувала над рівчаком, танцювала, дражнилася з фашистом. Часом вона ковалася і знову з'являлася, ще в більшому ажіотажі розмахуючи

руками. Навіть простим оком можна було бачити, що то опудало.

Сашко на момент одірвав погляд од прицілу і злякано закричав:

— Що ти робиш, нещасний?! Зараз же ховайся!

Підскакуючи над рівчаком у вигляді опудала, Микола відповів:

— Бачу його, бачу! Бий у дерево. Броненіжною!...

І сів раптом на дно рівчака.

Постріл Сашка пролунав швидко. Ворожий снайпер випав з-за дерева й не ворушився.

— Хорош! — сказав задоволено Сашко. — Ой та «Чайка»! Спасибі, Миколо, за орієнтири... Миколо! Миколо!

Майор лежав з простреленим боком і ніяк не вірив, що його поранено. Він хотів прокинутись од цього сну, щоб усе було, як раніше. Та ба! Над ним нахилився Сашко й заходився перев'язувати, приказуючи до кожного свого руху.

— Бельбас, — приказував Сашко, — дурень кудлатий. Чорти тебе випхнули нагору. Гаврик. Шабатурка з музикою. От візьму й покину тут, щоб ти знав!

— Я не думав, що він встигне мене підстрелити, — через силу прошепотів Микола, — давай просто в дерево броненіжною, я бачив...

— Уже дав, — просто одказав Сашко, — ідол мотузяний. Лиха година тебе штовхала нагору!

— Лізь далі сам, у мене ноги не свої, — попросив Микола.

— На, тримай гвинтівку, бо я з тобою ще не так поговорю! — grimнув Сашко. Він підліз під майора і потяг його на собі, тримаючи курс на батарею. Лізти було важко. Кволі капітанові м'язи ледве витримували такий тягар.

— Кинь мене, не тягни, — благав майор, часом приходячи до пам'яті.

— Мовчи, халтурщик, — одказував капітан і рухався далі, — ось переліземо той чагарник, а там десь уже й наша батарея, будь вона неладна!..

За чагарником на них чекала несподіванка. Десятків зо три німецьких автоматників вихопилися десь зліва і йшли праворуч, прокрадалися, мов бажаючи когось застукати зненацька. Сашко затаїв подих. Микола не рухався. Автоматники були метрів за п'ятдесят.

— Гаврики, — прошепотів Сашко, — на батарею націлились.

— Бий!— голосно сказав Микола і зсунувся з Сашкової спини на землю.

— Порядок,— відповів Сашко,— на, подерж гранату.

— Плюю на смерть! — прошепотів Микола.

— Точно,— підтримав Сашко і вистрілив у німця, що йшов трохи осторонь. Той упав. Автоматники заметушилися. Сашко вистрілив ще двічі. Німці стали поливати з автоматів. Сашкова гвинтівка вислизнула з руки.

— От не щастить,— сказав він крізь зуби,— нікому буде й легенду надряпати.

Гвинтівку взяв Микола. Німці посувалися півколом. Автоматники строчили, здіймаючи сухий пил, зрізаючи бур'ян.

— Пора гранату,— простогнав Сашко,— не забудь вставити капсуль...

— Не мороч голови!

Микола розмахнувся. Граната, метляючись у повітрі, полетіла вперед. Німці поприпадали до землі. Вибух.

— Може, почують на батареї,— сказав Сашко,— давай другу, Миколо...

— Рано другу.

— Патрони всі?

— Всі.

— Візьми мій маузер...

Німці лізли. Як їх хоч трохи затримати? Микола одчепив Сашкову баклажку й кинув. Німці прикипіли до землі, чекаючи вибуху. Сашко посміхнувся. Німці побачили баклажку, повставали на рівні ноги. «Рус, здавайся!» Микола тоді кинув на них другу гранату. Автоматники попадали. Знову на «Чайку» посипались кулі. «Чайка» лежала під вогнем німецьких автоматників і шкодувала, що не знайдеться свідка і що пропаде гарний для газети матеріал...

Ось чому чарівною музикою пролунали чийсь сторонній постріли, небесними ангелами здалися гарматники з батареї, чудесною казкою було все дальше...

— Вони лежали,— сказав Сашко через силу,— і тихий вітерець повівав на стомлені душі... Як далі, Миколо?

— І промені ласкавого сонця... Так ти хотів сказати?

ПЕТРУСЬ І ГАПОЧКА

Петрусь, як старший, вів Гапочку за руку. Вони вдвох геть загубилися в степу.

— От дурна дівка, ніяк тебе не навчиш. Говориш, говориш до неї, а вона, як глуха. Ну, кажи ще раз. Скільки тобі років?

— Чотири,— відповідала тоненьким голосочком Гапочка.

— Як тебе звати?

— Гапочка.

— Де твої тато й мама?

— Там,— показала пальчиком Гапочка, на мить зупинившись на дорозі. З очка її раптом викотилася велика сльоза і важко впала на землю.

— А кому я сказав не плакати? Ти думаєш — мені не шкода мами? А я ж не плачу. Думаєш, як мені сім років, то й плакати не хочеться?

— Я не плачу,— сказала Гапочка і глянула з побожністю на брата,— Петрусю, тільки ти не сердься...

Петрусь поважно погладив її по білявій голівці і, щось пригадавши, зупинився.

— Ну, от я — німець,— сказав Петрусь і раптом смішно наморщив личко,— я — німець і кричу на тебе. Отак стріваю тебе на дорозі й кричу: «Хальт!» Пук-пук! А потім тупаю погами, щоб ти злякалася і все мені сказала — скажеш?

— Не скажу,— одповіла Гапочка.

— Що тато наш у Червоній Армії?

— Не скажу.

— А що маму фашисти повісили, скажеш?

— Теж не скажу.

— А куди ми йдемо?

— До партизанів, Петрусь, еге ж?

— Ти здуріла, дівко... Отак німцєві й скажеш?!

— Я забула...

— А ти не забувай. Ми йдемо до тітки в друге село. Так і фашистові кажи. А він дурний і піде собі геть. Ти на нього дивися й не бійся. Він кричить, а ти не бійся. Ти маленька дівчинка, а він дурний фашист. Хай кричить. Все одно тато його встрілять. Прийдуть цією дорогою і встрілять. Бач, яка дорога гарна. До лісу ще далеко, далеко. Сонечко вже не пече, тільки гріє. Ти любиш у степу?

— Люблю,— сказала Гапочка й засміялася,— я люблю кавуна.

— Ач, яка хитра, кавуна їй хочеться. А баштан у тебе є? От нехай біля дороги баштан ростиме, ми й попросимо скибочку однееньку.

— І диньки,— озвалася Гапочка.

— Ну, добре, хай і диньки. Тільки гляди мені, не бійся фашиста, як стрінемо. Стій собі й плач, а я сам з ним говоритиму...

Петрусь заглянув поважно до торби, що висіла в нього через плече, витяг звідти чорного сухарика й подав Гапочці.

— На, дівко, поїж. Ще дорога до партизанів не близька.

Гапочка взяла сухарика й хрумала цей, ще мамин, гостинець. Жито по обидва боки дороги хвилювалося, вітер нахилив його аж над голови дітей, чисте небо, напоєне сонцем, наче засноване синіми й срібними нитками, переливалося, горіло, не було йому кінця-краю. На безмежнім просторі степу загубилося двійко дітей. Босі ніжки їхні ступають на нагрітій пил дороги, у них є мета, вони йдуть.

— А он і німці,— сказав Петрусь,— ховаймося в жито, щоб вони нас не побачили.

— Я боюся,— призналася Гапочка.

— Кому я сказав?! Фашист — дурний..

— Я йду,— тихо одповіла Гапочка й рушила за Петрусем просто в глибоке жито. Високо над головами погойдувалося колосся. Посмітюшка бігла перед дітьми по землі, зачіпаючи крильцями бур'янець. Сіренька ящірка пірнула під грудку й зникла. Голубенька бабка погойдувалась на соломинці, розправляла прозорі крильцята. Діти йшли, як у лісі.

— Годі,— сказав Петрусь,— багато жита потолочимо.

— А пташка куди побігла? — запитала Гапочка й показала вслід пальчиком.

— То посмітюшка,— одповів Петрусь,— бачила, який у неї чубчик? Вона нас од гніздечка свого одводить. Вона хитра пташка...

Гапочка сіла на землю й почала будувати хатку з трави. Петрусь прислухався, але йому заважало шарудіння житніх колосків. Почувся голосний гавкіт, на дітей виткнулася заслинена морда собаки. Гапочка злякалася й заплакала. Петрусь затулив її од собачої морди.

— Цюцю, на! — сказав тихенько, щоб Гапочка не подумала, що й він злякався.— Ось я йому дам сухарика. На, цюцю, сухарика, їж...

Собака гавкав. Пикатий фашист ішов до собаки, розсуваючи автоматом густе жито.

— Діти? — розсердився солдат.— Вольф, візьми!

Але собака несподівано лизнув Гапочку просто в носа, за що заробив стусана чоботом. Фашист боляче штовхнув і Петруся автоматом у спину. Петрусь повів Гапочку знов на дорогу.

На дорозі стояла машина, чудернацьки розфарбована, а в ній повно німців. Гапочці не хотілося плакати перед чужими, але вона згадала Петрусів наказ і заплакала вголос. Гітлерівці реготали, показуючи пальцями на дітей і на того, що їх знайшов. Петрусь стояв, як його мама, коли її вороги поставили під шибеницю: він дивився просто у вічі чужинцям, намагався не кліпати віями й не боятися. Бо німці так реготали, а цей один так штовхав Петруся, що хоч хто злякався б!

— Тепер вони нас стрілятимуть,— потихеньку сказав Петрусь Гапочці,— тільки ти не бійся, Гапочко...

Пикатий поставив дітей на горбок коло межі, наказав стояти рівно, а сам скочив до машини, яка вже рушала.

— Гапочко,— гукнув Петрусь крізь гуркіт машини,— як я тебе шарпну за руку — одразу падаймо на землю!

Машина побігла з місця, пикатий наставив автомата на Петруся й Гапочку, але Петрусь шарпнув Гапочку за руку, і вони обое попадали в рівчак — одночасно з пострілами автомата.

Машина від'їхала далеко.

Петрусь підвів голову:

— Сама бачиш, який фашист дурний.

Гапочка розплющила очі й сіла:

— Петрусю, я хочу ще сухарика.

Знову вони йшли дорогою, а ліс одходив далі, не знаючи, мабуть, як у Петруся й Гапочки болять ноги. Над головами летіла та сама посмітюшка, наче проводжаючи. Жовтий-прежовтий метелик мов дражнився: сяде на буркун-траву й гойдається, а коли до нього підійдеш — летить собі геть. Над самою дорогою перелетів лелека з гадюкою в дзьобі.

— Диви, диви, Гапочко, як гадюка звивається!

Та Гапочка зовсім підтоптала свої ніжки. Очі в неї злипалися од втоми, вона зашпортувалася на рівній дорозі і раз таки впала. Петрусь співав їй, розповідав цікаві казки, підманював, що ліс близько, а сам теж не чув ні рук, ні ніг.

Над дорогою виріс курінь.

— Баштан, Гапочко, от, їй-право, баштан! — закричав Петрусь.— Кавуна попросимо, Гапочко.

Гапочка трохи ожила, Петрусь почав підбігати, гукаючи, щоб Гапочка його наздоганяла. До куреня підійшли статечно. Петрусь зняв бриля й гукнув, як його вчила мама:

— Є хто живий?

З куреня виліз дід. Він зіперся на руки і настовбурчив кошлаті брови на дітей. Такого старого діда Петрусь ще ніколи не бачив: в його селі діди були молодші.

— Драстуйте, дідуню,— чемно сказав Петрусь.

— А чого б то я лазив?! — закричав дід і аж закашлявся.— Ось, як візьму ломаку!..

Гапочці дід сподобався, і вона підійшла ближче.

— Дідуню,— сказала Гапочка,— у вас зовсім очки не дивляться. Бідний ви, дідуню, бідний...

Дід простяг руки, обмацав Гапочку й помалу притулів до своїх грудей.

— Моя дитинонько!..

Гапочка раптом відчула, як їй на руки рясно-рясно стали падати холодні дідові сльози. Вона згадала маму, їй зробилося солодко і затишно, вона заснула, провалилась у сон на дідусевих руках.

Дід оповідав Петрусеві:

— Виколили, дитино моя. Питали нас на громаді, чи не бачив хто партизанів. А я їй кажу: «Та бодай тому очі повилазили, хто побачить!» Думав, що застрелять,— ні, не застрелили. Тільки очі викололи...

— А тут партизани не ходять? — спитав Петрусь.

— Хто ж його знає, які воно люди? Чи справжні, чи тільки вивідують... А я просив вивести мене в степ — отут наплачусь та надождаюсь...

— А ми до партизанів, діду,— сказав Петрусь,— я і Гапочка.

— Старші тебе, дитино, пустили?

— Довго розповідати, та мало слухати,— статечно промовив Петрусь.

— То й я з вами,— сказав дід.

— Ви ж хоч одного фашиста вбили? — запитав Петрусь.— Партизани так не приймуть. Я за маму спалив нашу клуню разом з фашистами, я не так собі йду!.. А тепер дайте нам, діду, скибку кавуна, ми підемо, бо вже не рано.

Вони пішли далі втрьох: Петрусь, Гапочка й сліпий дід. Петрусь вів діда за руку, а дід ніс Гапочку. Далекий партизанський ліс швидко-прешвидко наближався, наче й сам він тепер ішов навстріч.

6. V 1943

НОВІ ОПОВІДАННЯ

(1948—1950)

КАЗКА

Чистісінько, як ото в казці повідається: у Львові, чи там у Станіславі були собі дід та баба.

«Діду!» — гукала було дружина: «Чого тобі, бабо?» — озивався на те чоловік. І так повелось з молодих літ, коли ще здавалися їм дотепними подібні звертання. Коли перед молодим учителем та його дружиною ще стелилися незмірні простори років, життя було нескінченне, і старість перебувала далеко за горами. Ну, а потім, як ото виявилось, що немов учора стояли русяві й рум'яні, а сьогодні раптом стали поморщені й сиві,— звертання те почало не пасувати. «Бабо!» — гукав було за звичкою старий. «Ну, яка я тобі баба?» — гнівалася стара.— Прецінь у мене є людське ім'я, пане гімназiальний професор!..»

А випадковий свідок, слухаючи те, лагідно посміхався їй, як це не дивно, погоджувався з бабою: «Коли б не сиве волосся, нізачо б не назвав обох старими. Молоді очі, жваві рухи, і душі цілком дитячі,— скільки бризків молодості порскає з-під їхніх примружених вій!..»

Незручно оповідати, але ж відомо, що з казки слова не викинеш,— не могли вони навіть таргана придушити чи отруїти прусака борною кислотою. А що вже до мишей, то з цим було ціле нещастя. Кому не відомо, якої шкоди завдають оті маленькі сірі створіння: жеруть усе, псують, лякають, розносять хвороби. На них вигадано хитромудрі пастки й мишоловки, а наші старі ставили коло мишачої нори блюдечко з водою та клали сухарика. Ще й знаходили виправдання щодо таких своїх безглуздох вчинків: «Ми теж хитрі,— казав дід,— щоб миші не швендяли де не треба, най мають їжу одразу ж коло хати!..»

До нападу гітлерівців дід викладав у середній школі, яка звалася колись гімназією. Під час тимчасової окупації міста обоє зазнали лиха, набралися горя по вуха. Прихід Червоної Армії зустріли в стані повної дистрофії: опухлі й брезклі, ноги — колоди, очі геть сховані під набряклими повіками. Молоденький незнайомий лейтенант зустрів старих, коли вони вдвох насилу тягли піввідра води. Години було лейтенантові досить, щоб удмухнути струм життя в старечі легені. Він постачив діда й бабу дровами, роздобув для них продуктів, гасу для лампи, теплу ковдру й навіть вітамінні таблетки. І знову казка вступила в свої права: старі оклигали, стали жвавіші, ба й посмішка з'явилася на їхніх добрих обличчях.

Одного разу прийшов дід засмучений і сів накуксений у кутку. До нього підійшла баба й жартома почала казати: «Діду мій, діду, з якого ти сліду? Чи з лісу, чи з поля, чи з вільної волі? І що тебе смутить, крає, до мене, баби, посміхнутись не дає?» (Чисто як у казці, слово честі!) Це була їхня звичка: коли одне смутилося, друге обов'язково мусило розважати. І того дня була бабина черга.

Дід іще дужче набурмосився, а стара стала його сварити:

— Заплач, Матвійку, — дам копійку! Знову щось тобі здалося? Хтось не так поглянув, чи хмарка не тим краєм неба пропливла? А може, чхнув хто під руку й налякав? Га? Теодор?

Дід не підвів голови, баба затурбувалася:

— Може, зведення Радінформбюро пропустив?

— Чого ж пропустив? До Берліна підходимо!.. Капітуляція на часі гітлерівського вермахту.

Баба раптом розгнівалася й тупнула на діда ногою:

— Вари з старої воду, вари! Є мені час тебе випитувати, коли в мене каша підгоряє в духовці!..

Залізна пічечка стояла поруч у цій же кімнаті, і зовсім не важко було бабі робити двоє діл одразу: сповідати діда й рятувати кашу. Та так уже ведеться, що чимось треба аргументувати...

— Я був у того, що ото реєструє службовців, — вимовив старий, розуміючи, що дальша його мовчанка призведе до катастрофи: або згорить каша, або буде йому прочуханка.

— Ну, і що? — озвалася стара.

— Я, Тодосю, безсилий у розмові з різним ні риба, ні м'ясо.

— Чого ж він хоче?

— Каже — «дані ваші не підтверджуються, в справах працівників підпілля ви не значитеся»...

— Та й годі? — спокійно сказала стара. — Коли вас не записано на паперах, то хай сама Стефа буде. Вона життям наклала за радянський світ. Є наша доня на тих паперах?

Дід мовчки хитнув головою.

— Він сказав, що коли повернуться підпільники з фронтів, партизанських загонів, фашистської каторги; — тоді, може, щось і з'ясується, а до того часу що скажеш? Тяжко відрізнити героїв від звичайних людей, обивателів, коли гинули мільйони...

Стара на мить завмерла, почала ловити ротом повітря, мов рибина, витягнена з води, і потім сльози потекли їй з очей, мовчки заплакала, здригаючись всім тілом. Старий злякався, глибоко, крижано поповз йому в серце страх, з нього злетіли вся його витримка й задержуватість, він одразу перетворився на маленького безпомічного дідка. Подав старій води, опустився на негнучкі коліна біля бабиних ніг, як і тоді, вперше, тому сорок літ. Якийсь час вони обоє плакали.

— Ну, годі, — раптом сказала стара. — Сам він обиватель, коли так говорять! Я його ще потрушу, з нього ще гудзики осиплються!..

Баба, маленька й немічна, так переконливо тупотіла невеличкою ногою, так грізно вимахувала крихітними кулачками, що дід подумав про того нечому, на якого впаде бабин гнів. «Гаряча в мене стара, — пишався дід, — кому хочеш страху нажене!..» І він щиро не пам'ятав на ту хвилину, як удвох із грізною дружиною залишились одного разу без обіду, бо шкода було позбавляти життя коропа, який плавав у них у відрі...

Їхня кімната була за тимчасової окупації гітлерівцями міста підпільною явкою. Нею користувалося двоє значних радянських людей, обоє мали ключі від кімнати, несподівано приходили, часом приводили з собою одного-двох, раптово зникали, мало й пошепки розмовляли, лишали старому доручення, старій — паспорти й посвідчення, які вона ховала в швацькій машині, цілували бабі руку, обов'язково щоразу казали: «Нічого, мамо, наше діло справедливе, — все одно фашистів знищимо! І прийдемо до вас, і переве-

земо до гарної квартири, і ви в нас будете повік за матір!...»

Ніхто не відав їхніх справжніх імен. Один був «Іван Іванович», другий — «Мисливець». Старі господарі знали одне: ніякі тортури не повинні були примусити їх хоч би словом прохопитися про постояльців. Радянський світ, два роки перед війною прийшовши на західні українські землі, володів серцями і надихав на героїства. Донька старих, Стефа, після однієї розмови з «Іваном Івановичем» заявила батькові й матері, що й себе офірує на боротьбу. Вона перебралася на мешкання до подруги, щоб зберегти незайманість законспірованої батьківської квартири.

— Я переконаний,— сказав дід,— і евентуально не здивуюся, коли наш «Іван Іванович» та раптом зайде до нас, поздоровить з перемогою!

— У «Мисливця» теж є ключ од кімнати. Може, і він завітає подивитися на нас, а ми на нього... Подумати тільки, що всі чорні дні позаду, нікому не треба ховатися... І наша Стефка могла б жити...

Дід і сьогодні ще не наважувався розповісти дружині про долю їхнього «Мисливця». Вже через три місяці після знайомства дід побачив його коло огорожі міського цвинтаря застреленого. Коло нього стояв поліцай і всісло оголошення з вимогою до населення назвати партизанове ім'я. Дід не пам'ятав, як він дійшов тоді додому. Коли до них з'явився «Іван Іванович», старий довго вибирав хвилину, щоб розповісти про нещастя не при бабі. «Я знаю,— одповів «Іван Іванович»,— мали обох нас захопити. В боротьбі всіляко буває...»

— Безумовно,— зауважив дружині дід,— я саме й маю їх обох на увазі: «Мисливця» й «Івана Івановича». Безперечно, зайдуть обое, і раптом виявиться, що «Іван Іванович» насправді й не Іван зовсім, а Петро, і «Мисливець» зроду не бачив дикої качки. А що трохи забарилися, то, певно, з поважних таки причин. От побачиш, що з поважних!.. Ще ж і Гітлера не добито...

— І наша Стефа могла б жити,— повторила потишеньку баба, повторила тоді, коли дід уже думав, що одвів її думки на бічну стежку.

Дід зітхнув. На жаль, тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться. Вона загинула в гестапо, батьки одержали її останнього листа. Бідна дівчина! Жодного слова про себе. Все про них. Як житимуть, та хто догляне,

та щоб не смугалися, не журилися, бо смерть її радісна, вона стверджує радянське життя. І цілує неньчині ручки, і дедьову сивеньку бороду, і просить пам'ятати-пам'ятати... «Дедьо і неньо,— закінчувала Стефа,— так хочеться жити! Живіть за мене. Привітайте нашу радянську зорю, коли скінчиться оця чорна ніч. Лесь мене зрадив, нащо я йому повірила?..»

— В останній вечір,— розповідала батькам згодом Стефчина подруга,— перед тим, як рушити в небезпечну дорогу на Полісся, з якої й не повернулася, Стефа виплакалась на грудях у подруги й сказала, що робить дурницю, беручи з собою Лесья. А з другого боку, може, це було її жіноче упередження проти хлопця, не можна ж на цьому базуватися... Усе, здається, перевірила, документи в порядку, характеристика. І тільки всередині щось уперто заперечувало, нізачо не хотіло погодитись...

Хто він був — ніхто не знав, навіть Стефа. Потім, звичайно, всі зрозуміли, чому Стефа тримала його осторонь,— вона хотіла, щоб зло, яке вона передчувала, впало на неї саму, коли вже судилося таке нещастя. Знали, що він був молодий, ім'я — Лесь,— і зникнув разом із Стефою.

— Бідна наша донечка,— мовила стара,— лежиш ти в безвісній могилі, і ми не знаємо, де твоє тіло... Як вона мріяла зустрітися з «Іваном Івановичем»!

У двері хтось постукав. Старі здригнулися й зацікавилися, боячись запитати одне в одного, чи не почувлося їм. Дід через силу підвівся з колін, устав на рівні, напруженим голосом гукнув: «Можна!» Знову тривала пауза, якими так заповнено казки, і після яких обов'язково щось трапляється. «Можна!» — повторив дід.

Двері помалу відчинилися, до кімнати зайшла молода людина — висока, чорнява, з колодочкою орденських стрічок над кишенею нового піджака. Це був не «Іван Іванович». Це був хтось чужий. Його погляд миттю оббіг кімнату, звично зважив кожну деталь обстановки, зупинився на обох старих, заспокоївся, навіть став усміхнений. А дідові й бабі здалося, що їх професійно обшукали досвідчені руки.

— Вечір добрий,— сказав гість,— можна сісти?

Він, не чекаючи дозволу, важко сів у крісло, яке стояло окремо в кутку кімнати. Старі йойкнули — там полюбляла сидіти їхня Стефа, ніхто після її смерті до крісла не торкався, вони шанували її пам'ять.

— Дозвольте,— не своїм голосом вимовив дід,— туди не можна сідати!

Гість поторкав крісло, обдивився ніжки:

— Не турбуйтеся, витримає. Воно ще міцне.

У старої нахабство гостя одібрало мову, вона тільки мовчки показувала йому на інший стілець.

— Які дурниці,— сказала молода людина,— ми, підпільники, не на таких стільцях сиділи, і нічого, не провалювались...

Дід і баба мовчали. Дід стояв біля дверей, баба сиділа перед залізною пічечкою, в якій не знати вже що й поробляла каша. Гість уместився в кріслі, витяг цигарку, повагом запалив її, посидів хвилину мовчки, виповнюючи кімнату димом. Дід закашлявся, баба стала одмахуватись од диму, як од мух.

— Пардон,— сказав молодий,— можна відчинити квартиру?..

Але сам не зробив і руху, щоб це виконати. Дід відчинив квартиру. Старим здалося, що їхня кімната якимись невідомими шляхами перенеслася знову до фашистської окупації, а вони мають суворо відповідати за «злочинну» організацію підпільної явки. Дід відчув холодок уздовж спини,— такий знайомий за гітлерівських часів. Він став мимоволі згадувати, чи все в кімнаті прибрано й поховано після останніх одвідин «Івана Івановича»...

— Так, так,— пихкав димом гість,— ніколи б не подумав, що у вас могла бути явочна квартира. На всіх сказав би, тільки не на вас. Пам'ятаю, німці геть казилися, розшукуючи якогось «Івана Івановича», а він осьдечки ховався,— у вас, правда?

Старі мовчали.

— Вік живи, вік учись. Роки окупації таких людей залучили до підпільного опору, що тільки ну. Явочна квартира! Та ви ж могли за німців капіталістами стати, мої старенькі! Варто було вам тільки натякнути комусь. А ви підставляли свідомо голови під ніж...

— Пробачте,— сказав дід,— ми досі не знаємо, чого вам треба?

— Мені? — здивувався гість.— Ніц, мої панове! Я сьогодні бачив вас на реєстрації. Мусимо познайомитися хоч сьогодні, коли в підпіллі не стикалися...

— Як вас на ім'я? — втрутилася до розмови стара,

сама не знаючи, нащо це їй. Може, їй хотілося відвернути увагу гостя від діда на себе?

— Василь,— не дивуючись, відповів гість,— але в підпіллі я був Лесь...

Старі здригнулися від несподіванки, баба схопилася за серце, дід уп'явся з усієї сили в спинку стільця, щоб не загубити рівноваги. Як жорстоко порядкує доля, посадивши на доччині крісло людину й назвавши її Лесем! Ну, звичайно, це не той Лесь, це тільки безглуздий збіг обставин. Треба одразу розвіяти, спитати, з'ясувати. Батько й мати раптом відчули в кімнаті присутність доньки, вона вимагала від них спокою й витримки.

— Прошу вас уклібно,— сказав м'яко дід,— розкажіть нам що-небудь...

— Гаразд,— озвався гість, запалюючи другу цигарку й дмухаючи на старих димом,— я був у бойовій групі, яка нищила гітлерівських посіпак. Отож. Може, чули, лежав один забитий під міським цвинтарем?

— Евентуально, чув про цей випадок,— прошепотів дід, стримуючи в собі розпач і ридання. Так от кого він має у себе в хаті! Бідний «Мисливець»...

— Були ще справи,— продовжував молодий,— коли я знешкодив одну негідницю, яка, втершись до підпілля, видавала наших...

— Ви її вбили також?

— Її ліквідувало гестапо. Так би мовити, свої свою не пізнали. А нам цього й треба. Ім'я у неї, пам'ятаю, було якесь зовсім не арійське — Броня...

— Броня?! — пошепки вимовив дід.

— Атож, Броня. Вам знайоме це ім'я?

— Ні,— твердо відповіла мати загиблої Стефи, відомої в підпіллі як «Броня».

— От і добре,— зазначив Лесь,— воно було безумовно не справжнє. Справжнє вона відмовилась назвати.

Старі довго мовчали, прибиті й понімілі, гість терпляче чекав.

— Дозвольте вас затримати? — почав старий, відчувши, що мовчанка затяглася.

— Тільки коротенько,— посміхнувся гість,— оце допалу цигарку та й піду, хочу не спізнитися до кіно. Завітаю ще раз, я не знав, що ви такі безпомічні...

Дід пройшовся по кімнаті,— він завжди так робив, коли хвилювався. Портрет Стефи висів на стіні за спи-

ною Леся, брови її були насуплені, вона ніби чекала батьківського двобою з ворогом. Старий надів старенькі окуляри, щоб краще бачити вираз обличчя,— ні, не вбивці, а доньки,— і голосом рішучого наказу кинув:

— Огляньтеся й подивіться на портрет на стіні!

Леся оглянувся і встиг стримати вигук подиву. Повів очима на старих. Обличчя його стало жорстоке й нахабне.

— Не знаю,— процідив він,— мабуть, ваша родичка?

— Тільки не здумайте нахабно брехати,— закричала мати,— хіба це не ота сама «Броня», яку ви вбили?!

Дід, відгороджений від Леся столом і пічечкою, ступив крок назад до дверей, заклав руку за спину, хутко повернув у замку ключа, витяг його і жбурнув у відчинену квартиру. Важкий ключ уже вилітав на вулицю без шкоди, та вітер попхнув квартиру йому назустріч. На тротуар брязнули скалки розбитої шибки. Дід, охоплений раптовою думкою, схопив з етажерки важку книгу, кинув теж у вікно, слухав, як слідом за брязкотом битого скла на вулиці знявся тривожний гомін. Леся кинувся до дверей, вдарився всім тілом, але двері були дубові й міцні. Донька на портреті посміхнулася, це встиг помітити старий за мить до того, як Лесева рука одштовхнула його в куток, і він упав там на підлогу.

— Ключ,— зашипів Леся,— швидше ключ, повинен бути ще один ключ!

Стара сиділа на ослінчику біля пічки й не ворушилася, немов її ніщо не обходило. Дід через силу звівся на ноги, мовчки стояв, дивлячись негідникові просто в обличчя.

— Ні, молодий чоловіче,— сказав він,— ні! Ви звідси не вийдете!..

Його знову було пожбурено на підлогу, і Леся топтався зверху. Потім нахилився до діда й дав роботу кулакам, вимагаючи ключа. Стара мовчки схопила тоді кочергу, яка лежала поруч, і, не заплющуючи очей, махнула нею щосили, ударила Леся по голові. Вперше в житті у неї знялася рука на живу істоту. Леся тицьнувся обличчям просто в діда й затих. Стара стягла зі стола рушника й міцно скрутила ним катові руки. Потім зіпхнула його з безтямного діда і дідовим поясом скрутила ще й ноги. Леся прийшов до пам'яті, став борсатися, щоб звільнитися. Не звертаючи на нього уваги, стара підвела діда з підлоги, посадила на ліжку, дала напитися, витерла закрявавлене

обличчя. Донька на портреті виразно посміхалася, коли батько на неї поглянув з-під запухлих повік.

— Розв'яжіть мене,— голосно наказав Лесь,— це вам так не минеться!

Дід підвівся з ліжка і, спираючись на стіл і стільці, добрів до зв'язаного, зупинився над ним.

— Так от ви які, панове вбивці,— помалу вимовив старий. Бабі здалося, що він марить. Про всяк випадок вона підійшла до нього й міцно обняла за талію. Так вони стояли над поверженим зрадником і вбивцею,— двоє старих посиротілих батьків у великому сумі й гніві.

— І отак ви хочете пролізти до лав чесних людей,— заговорив дід голосно й твердо,— хочете обдурити нас, приховати чорне минуле, стати з нами поруч?! Нащо це вам? Невже ми повіримо, що ви бажаєте виправитись! Ні, вбивця нашої доньки, ви хочете сховатися серед нас! Щоб слушною для вас хвилини встромити ножа нам у спину... Не вийде!.. Панове націоналісти, гиньте разом із Гітлером!

Серед глибокої тиші кімнати почувся з коридора шурхіт ключа, якого обережно вставляювано до замкового отвору в дверях. Ключ повернувся, двері прочинилися, на порозі став,— так, це був сам «Іван Іванович» із великим пакунком в руках.

— Вирішив востаннє скористатися з ключа. Здрастуйте, вільні громадяни. Довгенько мене не було в місті, через те із запізненням. Підходжу, а тут саме вікна б'ють. Думаю, треба поспішати,— хто це громить мою явку?.. От, мамо, хіба не казав я вам, що наше діло справедливе, прогнали окупанта, приніс гостинців на radoшах! Знаю, знаю, не кажіть нічого, все знаю про Стефу... Бачу, ви без мене не марнували часу. Зараз по нього прийдуть і заберуть...

«Іван Іванович» міцно обняв діда, а в старій поцілував, як завжди руку. І все було, як у казці...

ЗИМОВИЙ ДЕНЬ

І двох років не прожив старий Проць Штефанчук з дня Перемоги, і ніколи не гадав однієї зимової днини 1946 року, що вона в нього остання. Коли б йому ще вранці хто сказав про це, бігме, не повірив би. Осміхнувся б до жартівника, одказав би без серця:

«Мой, чоловіче! До дучі всіх колись потягнуть, ще й земелькою притрусять. А чого маю завчасу голову сушити? Ходімо краще до корчми, в якогось там келишка подзвонимо!..»

Старий Проць не такий уже й старий. Йому не перейшло ще, з ока глянувши, і десяти років поверх півсотні. Але так повелося літ уже з двадцять — старий та й старий, до самісінького Косова немов покотьюлом пішло. Робить всеньке життя коло своєї латки землі, аж йому долоні лускають, і хвала богові, живе без прикрої біди. Злидень — не злидень, а й не дука.

Зять Семен повернувся з гітлерівського табору безруким інвалідом, живе у старого Проця в приймах, бо держить старшу Процеву доньку Марію. Знайшлося в них дитя — Проців онук. Менша донька Процева, Парася, ще зовсім дитиною пішла за німців потай до комсомолу, агітацію носила, шила радянські прапори, боролася з загарбниками. Цього року — оце перед зимою — вона йшла зі зборів, — знайдено її з ножем у грудях недалечко від рідної хати. Кажали, що сама собі заподіяла смерть. А як сама, коли була комсомолка? У них же крила, ще й крила вірливі!

Боже милий, як шкода було Парасі! Немов відбатовали старому Процеві краєць серця — що не дихне, то й штрик-

не. Донечко люба, доцю моя мила, а чом ти з дедьом на раду не стала! Може б, і смерть пішла була пріч, удвох таки легше й проти смерті...

Казала: «Тату мій старенький, чуперик біленький, треба кидати дідівські злидні! Возз'єдналися цілою Україною на те, щоб багато жити, братів-наддніпрянців наздоганяти. Тоді й ваш вік золотом процвіте, і мій молодий постелеться в комуністичний день...»

А він їй одказував: «Хіба ми од людей інакші? То нехай громада слово скаже. Без громади гріх щось починати. Панську землю народові передано на діло, а не на забавку. Такого ще не чувано під Карпатами, щоб десятеро рук одного плуга тримали...»

«Вашого дерев'яного плуга до музею віддамо,— сміялася Парася,— без такого плуга, а з трактором — земля в колгоспі оживе! Хіба ви не знаєте, що то є колгоспи?!»

А зять — безрукий Семенко — притишував голос: «Але ж лячно з колгоспами! Чула, що бандерики писали? Хіба я годен проти бандитів стати з однією рукою? А вони виречуть смерть моїй дитині за колгосп...»

А Парася йому: «Та станьте гуртом два десятки хлопів, то ви ту бандерівську УПА візьмете голіруч! Вони за вас, як злидні, тримаються,— киньте ви ті злидні пріч! Колгоспи на часі, щасливе життя зазирає до нас у шибки, стукотить майбутнє в двері...»

Та де там! Було й Парася їх не переговорить. У небіжчиці матері спадкувала натуру,— така була мама крем'яна, що іскри хіба тільки викрешеш! Удвох би старому й Семенкові роги, може, і погнули б, а вийшло — за мамою й доці нема...

Сьогоднішній день старий Проць Штефанчук зустрів до схід сонця. Помолився, як ведеться, пучкою писок похрестив, а вмиватися не вмивався: добра людина й так чиста буде. Попорав корівку. Одкидав гній од коней. Вийшов. Глянув на божий світ.

Сніг лежить білий, сріблястий. Довго барилася зима, а оце впала на землю, мов сердачина вовняна найбільша. Повітря чисте, аж молодість повертає, найдорожчий трунок. Треба Процеві йти до кооперативу — може, крам привезено, хтось розкаже газету, а то й сам прочитаєш, радіо заговорить на стовпі! Мой, де той Косів, на гору виліз — не вздриш, а голос лине просто в вухо. Та що там Косів. Львів чуємо. Київ до людей співає й музи-

кою гримить, столиця Москва промовляє на ціле Покуття. Немов не далі, як із-за плоту...

— Вуйко Проць теж без радіо не дихне!

— Зачепа його,— це той вуйко, що й лісового вуйка — ведмедя поборе!

— А певно. Вуйко вуйка вартий.

Старий Проць не посміхнеться. Пощо зважати на бахуриська? Адже він газда. Хоч і сердачина ще дідівська, а хліба не позичає. Коли люди слухають радіо, то й він не від того. Ось попливла файна якась співаночка, скрипку чути, брязкотять цимбали, тоненько веде флюяра. Як же гарно людей на Радянщині нашій шанують! Як не музика, то співи, як не співи, то лекція. Замало тобі радіо,— диви, ще й кіно привезуть, милуйся досхочу. Заманулося комусь похворіти,— лягай, мосьпане, до лікарні на біле простирало, лежи й грейцара не плати. Безплатно, чи чути таке в світі! Аптеку заснували в селі,— там тих ліків на всеньке Покуття, хоч і до Снятина не їдь. Лікаря прислано, кожне піди й помацай, коли окові не віриш... Книжок — повна книгозбірня. Де це годен був мати українець за австрійського цісаря, за польського пана, за Гітлера? Везли тоді в село на бідного хлопа канчуки та багнети, заліза ще й кулі...

Аж ось музика вщухла, радіо почало легенько рипіти, немов і там притискав мороз. Агов, та це ж Косів! Так просто й мельдується: «Говорить Косів!» Що ж він зараз почне? «Увага, увага...» Щось оголошує, люди прикро загомоніли, старий Проць не добирає, до чого йдеться.

— Суд... Трибунал... Бандериків судять...

— Радіо передає просто з суду...

— Слушайте, слухайте!..

— Ось він повідає!.. Сам бандит-бандерик!..

— Тихше, дайте слухати!.. Це той, що в нашому селі із схрони взято!.. «Мручко» називається...

«Мручко»! Старий Проць відчув, як у нього під кожухом покотився піт по спині. Хіба цей «Мручко» не сидів того року у сватовій хаті? Бігме, сидів. І людей не лякався. Про колгоспи такого пів, аж йому очі рогом, аж йому слина приском. Проць мовчав на таку річ, мовчав і сват. З бандитом яка мова? Найкраща має їх за темних, а вони знають, що й до чого. Це й кожне бачить, що Радянська держава хоче тільки добра людям, бо самі люди державців обирали, йшли за ними на німця, кохають і

шанують. Виходить, колгоспом жити краще, бо коли б було гірше,—цей «Мручко» так би не іритувався!..

Натовп під репродуктором усе збільшувався й поширювався, швидко перегородили вулицю, мовчки слухаючи.

Люди пізнавали голоси свідків із їхнього села. Так, це отой чи отой говорить. А ось голос прокурора. «Мручко» відповідає. Смирний, як вівці, голос. Забув вовчий свій рик. Хоч до рани його клади. Так, він походить із заможної родини. Шинок держали, торгували. Збіжжя скуповували. Вчився в Німеччині. Там його й завербовано. Так, це диверсійна робота й шпигунство. Людей убивав теж. Душив їх цуркою. Різав ножем. Приїжджих товаришів на шматки сік. Одне дитя мале вергнув до керниці. Хліб палив, щоб від колгоспу відтрити. Авжеж, він бачив, що люди горнулися до купи, в думках їхніх був колгосп. Ні, доньку старого Проця Штефанчука він не різав. Так, він знає, хто то вчинив. Вона була комсомолка, для них дуже небезпечна. Вирок їхній виконав сам керівник боївки.

Старому Процеві забракло повітря. І далі наставляв вухо, але нічого вже не добирав. Щось дзижчало в голові, гуло, горіло. Він повернувся й пішов прич, важко штурхаючи ціпком у сніг, немов одразу поклавши на плечі зайвий десяток літ.

— Нагадали старому його Парасю...

— Коли б не впав на дорозі з великого смутку...

Та старий Проць не збирався падати. Він раптом випнув груди, підніс голову й по-хазяйському глянув навколо себе. Годі банувати за донькою. Тепер йому цілком одслонено запону з-перед очей. Так жити далі не можна. Хтось таки мусить сказати перше слово. То нехай же воно буде його, Процеве, коли решта огинається...

Донька в повітці доїла корову, зять стояв поруч, тримаючи однією рукою немовля.

— Чули-сте, хто зарізав мою Парасю? — голосно, мов дяк у церкві, запитав старий Проць.

— Тихше, тихше, тату, ще хто почує!..

— А хто почує,—голосніше проказав Проць,—нехай чує, бо вийшло моїй терплячці годі! Бандерики зарізали Парасю!!

— Ось вийдімо звідси, тату,—пошепки мовив зять,—що я вам маю повісти...

— Не шепочи ти, нещасний каліко, хоч у власному обійсті! Кого боїшся? Бандерівських збуїв?!

— Заспокойтеся, тату, ляжте, може, поспить... Певно, чогось негаразд випили...

— А випив, сину! Пече той трунок · серце, в'ялить душу, вибавлю тільки кров'ю! Сам шукатиму «схрони»! Стережіться Проць, бандерики! Винищу впень!.. Парася... Та вона ж була як квіточка, як ясочка...

Старому ринули сльози з очей, він сердито витер їх долонею й тупнув ногою об землю, немов топчучи ворога:

— Агов, під землею знайду!

— Тату! — зойкнув зять.— Далеко й не шукайте, далеко й не ходіть,— під ногами у вас схрон... А нора — під дуплясту вербу... Ой, божечку, пропали-смо всі...

Проць захолов на місці, схопившись за слупа:

— Пробі! Це ж кримінал! Я — радянська людина!..

— Цитьте,— тремтів зять,— яюсь житимемо... Не щастя під ногами, бог над нами, ми посередині!..

— Зась так жити! — видихнув без голосу старий.— Я стаю з бандериками на розмову!!

— Тату, на онука згляньтеся!

— Йди, сину, скликай людей. Дзвони у дзвони, не бійся. Най бог на небі теж чує. Бо вже йому час почути. Коли він до нас байдужий, то й ми до нього. Скликай людей. Я стаю на розмову.

Зять тицьнув Марії до рук дитину й подався вулицею, старий Проць скочив у хату, перехрестився на своїх чорних богів, вийшов до повітки, узяв вила з довгими ріжками, став держакком гупати в землю. Прислухався, йому здалося, що під землею знялася метушня.

— Чи чуєте, що кажу? Біжать сюди оружні, тікайте, пане!

Ще дужче загунав, а тоді з вилами важко побіг до дуплястої верби. Став і затаївся. Волосся йому ворухив крижаний вітер,— старий не пам'ятав, коли загубив шапку. Далеко почав бевкати дзвін. Долинув людський гомін. Дупляста верба тихо похилилася, з-під неї виповзла лиса людина. Добре розгойднувши вила, Проць крекнув і прохромив її.

Лисий поплазував по снігу, верещачи, мов підбитий заєць, а з дірки під вербою пролунав постріл другого бандерівця, і старий Штефанчук відчув, що хтось ним гримнув об землю. Повен рот набилося снігу. Виштовхуючи сніг язиком, Проць стогнав і гріб під себе рукою... Затя-

мив, гублячи свідомість, що зять біг на ворогів із сокирою й гукав: «Смерть фашистам!»

Старий очунав у хаті на лаві й збагнув, що конає. Повно людей стояло над ним. І за плечима передніх ховалася його Парася...

— Вийди, доню, наперед,— сказав старий Проць понімілим язиком, ні кришки не дивуючись із того, що бачить її живу,— най я на тебе надивлюся, заки вмру. Правду казала, доню,— вбивайте бандитів, бо вони духи зла... От і люди тепер бачать... Без них нам світ буде розв'язано, газди... Хоч до колгоспу, хоч куди хочеш... А коли йтимете, люди, навесні на гуртове наше поле, беріть веселі прапори, і най трактор колгоспний повз мою могилку проїде, щоб і я почув, що не марно жив... Колгоспом робіть, громадою жийте... Простіть мене на останній дорозі... Парасю, доню моя...

Обличчя старого Проця Штефанчука було ясне й по-важне, геть усе село приходило прощатися з ним.

Січень, 1950

БІЗНЕС

Ця людина прибула до міста Ансбах у американській зоні окупації Німеччини навесні 1946 року із самісінького Парижа, а не зі Східної Європи, як більшість мешканців ансбахського табору для «переміщених осіб». Прибула вона без особливої, як то кажуть, помпи, зайшла до лейтенанта — начальника табору, сказала декілька слів ламаною англійською мовою і одержала дозвіл оселитися в палатці американського військового зразка, де вже містилися професор та якась на зовнішній вигляд духовна особа. Прибулий зайшов до палатки, поставив біля койки чемоданчика, кинув плаща, поклав капелюха, оголився до пояса й рушив до вмивалки. Звали новоприбулого Ананій Горб,— так принаймні він надписав крейдою на чорній дощочці біля койки.

Він одразу ствердив свою значимість на тому невеличкому шматку червонуватої баварської землі, де розташований кривітний Ансбах в оточенні зелених горбів, із неодмінною ратушею й гомінким струмком, який зветься на всіх мовах курячим бродом, ствердив свою вагу й на узліссі, де по військових бараках та наметах мешкали «ді-пі», себто «переміщені особи».

Зовнішність у Ананія Горба була значуща, так би мовити, імпозантна. Високий на зріст, солідна статура, ясносірі холодні очі, голосна з модуляціями мова, відмінна дикція. В театрі такі типи перебувають на ампуа негідників,— Ананій пам'ятав бурхливий успіх, який припав колись на його долю, коли він грав у Харкові роль околочного наглядача Якорєва в п'єсі Горького «Останні». Так, він колись був актором, але зараз до цього не було нікому діла.

Нью-йоркському клеркові, котрий з нагоди війни почепив мідяні смужки на погони й зробився лейтенантом, начальником табору, Ананій одразу прислужився тим, що привів до нього на квартиру ансбахську громадянку, до якої лейтенант відчув прихильність і вже з тиждень не міг порозумітися. Клерк-лейтенант виплонував гумку в корзину для паперу, не встаючи з крісла й не знімаючи ніг зі стола, ляснув жартома німкеню по чому прийшлося й тут же вправним рухом кинув Ананію платню за товар — брусок сигарет (200 штук) та пляшку рому. Ананій хвацько підхопив у повітрі ром і сигарети й мовчки поклав лейтенантові назад до шухляди. Посміхнувся по-змовницькому, дозволив собі злегка вдарити клерка по плечах і вийшов, голосно сказавши: «О-кей!»

Німецький поліцай, який стояв на виході з табору до міста, був стріляний горобець. Він походжав собі в синій шинелі з американською пов'язкою на рукаві й пишався з того, що йому доручено таку важливу місію: він був старий досвідчений поліцай. А хто господар, хіба не однаково? За наказом він мав доглядати, щоб ніхто не вийшов з табору, але частіше йому доводилося пильнувати, щоб ніхто до табору не зайшов. Особливо, коли наближався час обіду. Ананій купив цього німця між іншим, про всяк випадок, щоб ніхто не слідкував ні за його входом до табору, ні за виходом до міста. Він підійшов впритул до поліцая, витяг двома пальцями у себе з жилетної кишені німецького орденського залізного хреста й мовчки поклав нагороджуваному поліцаю до жмені. Поліцай дуже полюбляв значки й ордені і сподівався згодом з'явитися на люди з цим хрестом під лівою нагрудною кишенею, і заздалегідь вигаданою версією одержання цього ордену в бурях війни. А тимчасом він козирнував щосили Ананію.

Професора, сусіду Ананія по палатці, було придбано за ще дешевшу ціну. Ананій наплів йому, буцімто цілий Париж тільки й говорить про нову професорську працю — «Проникання в світ потойбічного» — і мріє швидше видати її всіма на світі мовами. «Невже докотилося?» — надимаючись, як індик, запитав професор. «Ще й як!» — не зморгнув оком Ананій Горб, який підглядив назву професорської брошури, коли автор виходив з палатки. — «Це майже екзистенціалізм. Новітній шедевр таємничого Сходу! О!»

Другий Ананійів сусіда по палатці, на вигляд духовна особа, як виявилось, був звичайним втеклим гітлерівським

бургомістром одного радянського міста. Його серце Ананій прихилив до себе серією паризьких фотографій певного надпікантного змісту. І, будиши психологом, вирішив, що цей завдаток треба закріпити чимось більш істотним та матеріальним.

За радянської епохи свого життя бургомістр був без бороди й рахувався в штаті бухгалтерії на утильзаводі. На бухгалтера вийшов цілком випадково, коли йому, петлюрівському офіцерові, треба було перечекаати буквально декілька місяців, доки розвалиться радянська влада, і знадобляться його послуги. Але влада міцніла й квітла, народ підтримував її мільйонами рук, Радянська держава, як могутній корабель, вийшла в міжнародне плавання. Офіцер-бухгалтер трусив брезентовим портфельчиком, одгонив досить-таки стійкими пахощами утильзаводу, і ніхто сторонній не сказав би, що людина ця не примирилася з долею й чекає міністерського крісла.

Він полюбляв у розмові робити загадкове обличчя, кидати товаришам по службі туманні натяки, читати на вечірках вірші виробу 1918 року. Люди чомусь відносили це до впливу на його психіку великої кількості кісток, рогів та копит, із якими рік у рік мав справу. Розмовляв підкреслено односкладово з метою глибокої конспірації. І коли за окупації треба було йому розв'язати свого язика, щоб висловити повним голосом вірнопідданчі холоуїські почуття,— офіцер-бухгалтер, якого вже було на той час настановлено на бургомістра, дуже, як то кажуть, кульгав на мову.

Адміністратор та господар міста став з нього саме такий, який потрібний був окупаційній владі. Він викохав борідку й вуса, відгодував черевце, убрався в незрівнянний сурдут, якого колись бачив на петлюрівському міністрі. Одна обставина трохи турбувала німецького його шефа — надмірне вживання бургомістром надто різких парфумів.

Дуже швидко бургомістр добрав, що його пост не веде до міністерії. Не моргнувши оком і не читаючи, підписував німецькі накази, які немовби виходили від його персони, звик боятися партизанів і по можливості рідко ночував дома, при звичаївся до смердючого німецького рому, який одгонив улюбленими колись рогами й копитами. Придбану розкішну дружину (до німців він жив неодружений) бургомістр заздалегідь відправив на Західну Україну, яка вважалася безпечною. З дружиною поїхали дуже кош-

товні й абсолютно секретні речі, здобуті на квартирах людей, приречених на страту. На його нещастя баба виявилась цілковитою дурепою, хтось дізнався про коштовності, дружину потягли до гестапо, речі зникли, бургомістр став зрештою вдівцем. І він дякував долі, що ниточка не потяглася до нього самого: він не мав права красти, красти мала право тільки вища гітлерівська раса.

Шлях до Ансбаху відбув досить безболісно, коли не рахувати передніх зубів, які вибив собі, впадши з приступців поїзду, що набрав швидкості, та невеличкої грижі внаслідок важкого переходу через гори на кордоні Баварії. Його вважали за особу з духівництва, це рятувало від болючіших зіткнень. Влаштувавшись в таборі для переміщених осіб, колишній петлюрівський офіцер та гітлерівський бургомістр вирішив перечекати й зорієнтуватися.

Неподалік, у Нюрнбергу, вже кілька місяців сиділи на лаві підсудних його господарі. Чи справді їх судять, чи це тільки про людське око? З одного боку — обстановка міжнародної конференції, а з другого — радянське обвинувачення мотузку їм плете досить-таки міцну й переконливу. Коли хазяїв повісять — рейхсмаршалів, міністрів, гауляйтерів, — чого тобі чекати таким-от, з дозволу сказати, бургомістрам? Яка паніка спалахувала час від часу в таборі серед таких осіб, коли виникали чутки про повернення «переміщених» на батьківщину! Доки що американці (спасибі їм сердечне!) добре ховали порівняно невеликий ансбахський табір від ока радянської комісії. Приїздили до табору лектори, які виголошували довгі реферати на тему про те, що станеться з людьми, котрі підуть на вудку радянської агітації й повернуться до СРСР. Прибували різні національні комітети, які записували переміщених осіб до своїх списків, обіцяючи влаштувати їхню долю. Розумна людина повинна була не робити покvapливих висновків, а колишній бургомістр саме за таку себе і вважав. Для початку він сів до вивчення англійської мови, так і не встигши подужати німецьку.

Ананій Горб почав із бургомістра. Німецький поліцай хвацько козирнув їм, коли вони виходили з табору, рушаючи до пивної, де сподівалися поговорити без перешкод. Ще й не дійшовши туди і не сказавши багато слів, відчували, що варті один одного. Вони не йшли поруч, бо кожний хотів пропустити свого сусіда наперед. Той, хто змушений був хвилину йти попереду, робив у свою чергу

вольт, щоб пропустити наперед себе заднього. «Еге,— сказав собі бургомістр,— цей хлопчик був коло мокрих справ!» — «От стерво,— подумав Ананій.— невже він гадає, що я його отак на вулиці й убиватиму?»

У пивній стояло кілька мармурових столиків, підлогу густо посипано тирсою, дим тютюнових ерзаців плавав шарами, не поєднуючись та не спливаючись. Грала автоматична катеринка, брязкали пфеніги об прилавок, кисленька водичка пахла пивом і робила вигляд, що хоче шумувати, як справжнє баварське.

— Мардарію Мардарійовичу,— виголосив із акторським тремтінням у голосі Ананій Горб,— як листя, обірване від рідного дерева, рознесло нас вітром по всіх усюдах. За ваше здоров'я! Не дивуйтеся, пива ми тут не питимемо, це чистісінький коньяк французької марки. Я одразу відчув вольову суть вашого характеру. Ви народжені, мені здається, на те, щоб керувати катаклізмами...

— Скільки? — перебив його бургомістр, вимовляючи літеру «с» як «ш» через відсутність передніх зубів.

— Коли ви питаєте, скільки коштує цей чудовий коньяк, краса і гордість старовинної фірми, то це не мусить вас турбувати, платитиму я...

— Скільки? — повторив бургомістр, не бажаючи говорити, бо знав, з ким має справу.

— Коли вас, шановний Мардарію Мардарійовичу, цікавить кількість наших катаклізмів...

— Я цікавлюсь.— сказав бургомістр,— скільки платите й від кого працюєте?

Ананій засміявся й налив по другій. Що ж, так навіть краще. З якої речі він повторюватиме одьому ексбургомістрові якісь дуоні постулати з копійчаних націоналістичних брошурок? Хіба тепер долари не краща агітація од німецьких марок? Гаразд. Вип'ємо, дооогий пане, за вільних кондотьєрів і розбійників духу. Ми з вами домовимось.

— Кондотьєри мене не влаштовують,— сказав бургомістр, виявляючи виключну обережність,— я цікавлюся спокійною посадою й сталою валютою.

— Влаштовує вас п'ятсот американських сигарет готівкою од кожної голови?

— За таку мізерію, я сподіваюсь, не можна купити людського сумління. Та й старий я на такі справи, пане Ананій... Я й кошени не можу позбавити життя...

— Мене цікавить вербування енної кількості осіб до школи для дорослих... А не те, що ви думаєте.

— Розумію,— похопився бургомістр.— Мета школи, потрібна кількість учнів, ваша остаточна ціна?

— Мету у свій час буде оголошено, учні повинні не боятися крові, набирайте побільше, не страшно, буде з кого вибирати, я плачу за всіх...

— Ціна? — прошепелявив бургомістр.

— Здається, я вже сказав?

— Молодий чоловіче,— аж підвівся бургомістр,— солідну фірму характеризують солідні пропозиції. Моя остаточна ціна — дві тисячі сигарет плюс десять американських доларів за кожне підходяще прізвище в списку, який я вам передам до власних рук. Ми не торгуємо рогами й копитами, мій товар франко-Ансбах...

— А ваші роги й копита не розбіжяться, доки їх везуть до школи?

— Гаразд, добродію, за ту ж ціну — франко-диверсійна школа...

Торгувалися завзято й запекло, декілька разів замовкали й починали знову спочатку. Німецьку окупаційну марку, яку Ананій запропонував замість долара, було з обуренням відкинуто бургомістровою фірмою. Ділові люди впріли, непомітно вижлуктили дві пляшки коньяку, кожний сподівався, що співбесідник сп'яніє. Коньяк їх не брав. Нарешті, домовились. За кожну завербовану душу, після відповідної її перевірки, ексбургомістр одержить готівкою тисячу сигарет (п'ять брусків по 200 штук) та п'ять американських доларів. Термін — тиждень.

— Я без авансу не працюю,— байдужим тоном сказав Мардарій Мардарійович, коли замовник підвівся од стола, щоб вийти. Ананій із шиком жбурнув на стіл, як це робили при нагоді американці, брусок сигарет та цвілу шоколадку з американського раціону. «Цікаво,— подумав бургомістр,— скільки зиску цей хлопець має з кожної голови? Німці були скупенькі, а нові хазяїни, кажуть, не такі. От би знайти дорогу до самого господаря!» Він перехрестив собі під столом живота, як це робив завжди, починаючи нове діло.

А сам замовець, вийшовши з пивної, відчув раптом, що коньяк його кидає від одного тротуару вузької вулички до протилежного. Він мав намір піти до однієї дами, але не зчувся, як наблизився до входу в табір. Знайомий поліцай допоміг потрапити у хвіртку й провів до палатки.

— Мій голубчику,— сказав йому професор, підводячись на койці, яка стояла поруч,— я чекав на вас цілий вечір. Ви мене приголомшили сповіщенням про те, що Париж бажає видрукувати мою працю. Я мрію потрапити до Парижа. Одного я не розумію, нащо було вам звідти їхати до цього, богом проклятого, Ансбаха?

— Мовчи, гнидо,— одповів йому Ананій, падаючи в одежі на койку. Спиртовий запах, що виповнив палатку, показав професорові стан, в якому перебував його молодий друг. «Золота молодість»,— побожно прошепотів професор.

Цей професор опинився в Ансбаху після довгої, як він висловлювався, «хресної путі». Професор насправді мав стосунки з наукою, коли зважити на кількість пророблених джерел та сторінки коментаріїв убористого друку. Коли ж спробувати заглянути до основ його світогляду, то там виявлявся такий хаос та безглузде мракобісся, що навіть технічні співробітники наукового інституту зневажали його й тільки дивувалися, скільки можна було терпіти його зловредні нісенітниці. Він був учений секретар, спокійно користався з матеріальних благ, які надавалися радянським вченим, і нічим не збирався їх компенсувати.

Коли прийшли до його міста гітлерівці, він оголосився націоналістом, хоч за радянського періоду свого життя визнавав себе нігілістом, якому байдужий розвиток мови, якою говорить народ. Однаково, всі мови повідмирають, навчав він, нащо ж національні особливості? Проте варто було прийти окупантам, як професор,— він, до речі, сховався од евакуації й не виїхав за Урал разом з інститутом,— розквітнув, став огрядніший, почав мріяти про пост президента неіснуючої академії, виступав з рефератами на тему: пріоритет нордичної фашистської науки, а решту часу приділяв на редагування жадюгідної газети, видаваної на німецькому папері для тубільного населення. Власне кажучи, редагувати було нічого, бо газетка одержувала всі матеріали вже перекладеними з німецької мови, а невеличку кількість місцевих пліток, пригод, оголошень хутко фабрикували невідомі типи, які заповнювали редакцію. По недільних номерах газети професор мав задоволення містити власні опуси, над якими ретельно гнув спину протягом тижня й називав їх — «До питання про перемоги германського райха в зв'язку з інтуїцією фюрера».

За поступового залишення гітлерівцями радянської території, професор досконало засвоїв дієслово «евакуюва-

тися», яке дужче й дужче набувало звичайних народних форм — «чкурнути», «рвонутися», «дремнути», «накивати п'ятами». З Харкова на Полтаву, з Полтави на Кременчук, з Кременчука на Київ, з Києва на Львів, звідти до Ужгорода, Будапешта, Відня й нарешті до Ансбаха. Коли з Харкова професор та його співробітники тікали поїздом, з хатніми речами, ліжками й чемоданами, то з Києва довелося тікати в кузові вантажної машини, з пакетом рукописів та з портфелем, напханим білизною. Коли із Львова ще можна було вийти групою, пішки й порівняно без бомбардування, то в подальшому професор буквально виповзав на череві з декотрих неприємних місць, які обстрілювала радянська артилерія. А на вулицях Відня, наприклад, опинився босий, у лахмітті, охлялий і самотній. «Я — націоналіст, — гукав він до гітлерівців, які тікали без тям, — не кидайте мене!..»

Він розумів, що деякі його дії й учинки не могли zostатися без покарання, коли б тікав не так поквапливо й залишився б під юрисдикцією законів його колишньої вітчизни. Не знайшлося б таких наївних, які вважали б його за нешкідливого чудія, що підписував гітлерівську газету, якої її редактор. А недільні опуси? Він сам знав свою частку злочинів, за які відповідатимуть його господарі. Хіба не він виказав есесівцям і віддав на катування групу наукових працівників, які замурували в бібліотеці дорогоцінні рукописи, щоб не дати їх ворогам? Не він повністю ввімкнувся в пропаганду ненависті між народами, рабської психології по відношенню до «вищої раси»? Не він, нарешті, одержував регулярні премії від гітлерівської служби безпеки за «додаткові відомості про підозрілих осіб»? Що там казати, професор тікав би й тоді, коли б його серце вискочило з грудей і котилося б поперед нього по дорозі...

На другий день після придбання свого агента № 1 — Ананій Горб сидів у тій самій пивній і, терпляче солячи слабеньке німецьке пиво, марно намагався викликати на нього хоч би подобу шумовиння. Навпроти нього сидів професор, якого після деяких вагань Ананій вирішив зробити агентом № 2. Не було часу нишпорити по табору й винохувати, кого найняти, — справа нескладна, тут саме й добре, що професор дурний, як пень. Ну, звичайно, старий видряпався на свого, як то кажуть, коника, і наготувався теревенити до ранку. Ананій сам вважався за митця побазікати, але це він відкладав до повернення в Париж,

та й не з цим же порохнявим дурнем він розводитиме антимонії, з нього й користі, як із цапа молока.

Старий бовдур блякав, не даючи Ананію можливості вставити хоч би словечко. Він довго й пренудно викладав свої мандри й злигодні, змальовував навіяння й емоції, цитував власні висловлювання з приводу нещасної долі культури, релігії, врожайності, одягу, етнографії, пісенності,— Ананій насилу стримував бажання пожбурити на заплішеного ідіота важкого кухля. Що поробиш, доводиться йти на жертви, без цього словесного поносу професор пальцем не поворухне в потрібній для Ананія справі. На щастя, Ананій знайшов порятунок — він заглибився в якісь папери, надавши своєму візаві можливість говорити про що завгодно, як завгодно й скільки завгодно, часом тільки робив вигляд, що слухає.

Папери йому передала молоденька перекладачка Зіна, яка працювала в канцелярії табору. Зіну Ананій спокусив тим, що пообіцяв вивезти її до Парижа. Це були списки й анкетні відомості про переміщених осіб, які перебували в таборі. Чорти їх розберуть, оці прокляті анкети. Мабуть, ляскають усі, як по воді батогом. Ось цей пише, що був «служитель культу». Що це означає? Був він псаломщиком, церковним регентом, адвентистом, євангелістом, чи ще якоюсь штундою? Чи служив у гестапо й завідував тим гумовим культом, що заохочує в'язнів до щиросердного зізнання? Або ось анкета: «постраждав од червоних». Як постраждав? Одсидів десять років за збройне пограбування, обікрав радянську крамницю, чи втратив маєток і перебував у фольксдойчах, сподіваючись на повернення добра? Тьху, хай вони всі покажуться...

— Ви скінчили, професоре? — запитав Ананій, сьорбнувши пива й скривившись, як од цитрини.

Куди там! Старий хапуга тільки договориював преамбулу. Він аж тремтів, знайшовши вдячного слухача, а вдячний цей слухач почував, як жовч під впливом професорових слів розходить по його жилах разом з кров'ю. Ананій заплющив очі, щоб вони не виказали сказу. Боже, з якою насолодою вдався б до гумової палиці! По плечах старе дрантя, по нирках, по череві, по морді! Ананій розплющив очі й уявив собі болотяну млу лісових нетрів Бразилії, півголих змучених людей, що їх висушила лихоманка, гумові бичі наглядачів оперізують тіла невільників. Попереду професор. Він щось говорить, але Ананій бачить,

як його смужить гумовий бич. А що Ананію до цього бидла? Йому потрібні гроші. Долари або крам. Ферма на півдні Франції. Коли маєш власний притулок на випадок нещастя, не так тремтять руки в грі... Доки він теревенитиме?

— До діла, професоре,— рішуче перебив базікання Ананій Горб. І зараз же заговорив сам. Маючи на увазі, сказав він, збереження свідомих національних кадрів, не заражених більшовизмом, він, Ананій, дізнався в Парижі про одне благодійне південно-американське товариство. За допомогою впливових людей йому пощастило умовити представника товариства виділити частину коштів на долю мешканців переміщених українців. На благодатній природі, казав він, в здоровій для життя місцевості нарізано землю для ферм, треба їхати це приймати. Перші хай поїдуть од кожної родини витривалі й працездатні мужчини, які освоють господарство там на місці. Професор може поїхати з ними, як пастир душ і досвідчена людина в стосунках з бразильськими чиновниками. Сам Ананій, закінчивши цю безкорисну й добродійну справу, сподівається теж побути до них у гості, щоб переконатися, що не минула його праця намарне.

Професор поцікавився, чи видаватиметься там газета, і які шанси у нього на те, щоб бути її редактором. Ананій негайно ж вигадав назву газети й заявив, що «Бразильський дзвін» вже існує, але виходить рідко й погано, бо без справжнього висококваліфікованого редактора нікому керувати. Вони з радістю приймуть професора й носитимуть його на руках. Ананій уявив собі цю картину й непомітно посміхнувся. Корчування тропічного лісу не жарт, не дурно отой миршавий циган-бразілець дав такі грубі гроші й не торгувався. Носитимуть тебе на руках, сподівайся! Придушать або втоплять у болоті вдячні співгромадяни, загітовані старим дрантям на каторгу.

— Я не забув і про ваш науковий труд,— закінчив Ананій Горб, тримаючись, як дипломат, бачений ним в одній опереті, де він сам грав люмпена.— Видання його в Парижі я беру особисто на себе, також популяризацію в світовій пресі, а гонорари, які потечуть до ваших кишень, переказуватиму до Бразилії на вашу адресу. Ви повинні протягом тижня в суворій таємниці вибрати сотню представників родин для початку й з ними виїхати за океан, щоб за вами потім попливла решта...

Запитань у професора не було, його приголомшила перспектива заокеанського життя. Невже приходить край його мандрям? Боже праведний, доведи його на обітовану землю. Він побожно мовчав, витираючи змокрілі очі. Ананію на мить навіть шкода зробилося цього старого дурбила. Він почував, що продав гицелю коняку, і йому кортіло видушити з себе якийсь шляхетний порух. Дати коняці цукерку, чи що? Жбурнувши хвацько на стіл марки й пфеніги за пиво, він подарував професорові торбочку м'ятних льодяників американського походження й вийшов геть.

Агентом № 3 у Ананія була жінка. Вона жила не в таборі, а в місті, цілий час сиділа вдома й не показувала носа на вулицю. Окремий хід із куценького завулку був ледве помітний з-під зелені, яка оповивала всю стінку будинку. Ананій приходив туди не часто, але щоразу лишався ночувати. Справа в тому, що це була його власна дружина, яка приїхала до нього з Парижа.

Вони довго готували цю справу й усе поставили на карту. Коли пощастить виконати,— долю їхню буде цілком влаштовано. Тільки тримати нерви. Небезпек багато. Американцям заплачено й для них працюється, вони самі наштотхнули на цей заробіток,— а раптом дурні заморці скажуться й, використавши їхній труд, затримають подружжя? Так самим можна опинитися в таборі, або й у гіршому місці.

Справа, заради якої подружжя прибуло з Парижа до Ансбаху, складалася з трьох частин. Перша — завербувати для американської розвідки диверсантів, розрахунок на місці, доларів по сто на голову. Це найпростіше, треба тільки подумати, як провезти долари до Франції, щоб вони не прилипли тут. Ті ж офіцери «сі-ай-сі», які виплатять гроші, можуть другою рукою забрати їх назад...

Друга частина справи — набрати рабів у бразильській нетри корчувати тропічний ліс. Уповноважений фірми прише з Парижа агента, щоб прийняти товар, виписати тоді чека на французький банк. Третя частина справи — нашукати молодих людей до іноземного легіону для французького Індокитаю. Цих треба було зібрати й переписати, списки послати до Парижа, де після цього сплачувався аванс, а після здачі новобранців на французькій території належала решта грошей. Цю останню частину справи провадила сама дружина Ананія, щоб не вдаватися до послуг контрагентів.

Спілка їхня почалася у Львові, куди Ананій Горб виїхав з Харкова тоді, коли гітлерівці були ще на Волзі. У Львові він придбав комісійну крамницю і, крім цього, виступав у театрі мініатюр. Варто відзначити, що відкриття крамниці трапилося випадково, щойно гітлерівці організували гетто, і купа цінних речей не могла знайти собі пристановища. Опікуючись цими речами, Ананій найняв торговельне приміщення, знайшов польку-касирку, особисто одвідав багатьох знайомих і незнайомих громадян, що готувалися до гетто, і таким чином, заклав підвалини своєї заможності.

Крамниця непогано торгувала, каса була повна грошей, незважаючи навіть на те, що підпілі есесмени часом забирали крам безкоштовно. Ті ж есесівці й поповнювали крамницю, приносячи на комісію різні речі після кожної нової «акції» проти мирного населення. Ананій користався з популярності, якої набув на підмостках, щоб посидіти часом у ресторані коло стола есесівських офіцерів — нехай усі бачать,— а потім поповнювати крамницю речами від населення, яке доки що уникло «акцій», але яке можна було залякати. Був навіть випадок, коли знайомий офіцер СС запросив його до замиського глинища, де він на власні очі побачив сумнозвісну «акцію». І стріляв у людей з рівноваги. На день це вибило Ананія з рівноваги. Та потім у нього з'явився зловісний тон у розмовах з власниками цінностей, і вони самі односили йому крам, не чекаючи нагадування.

Касирка виявилася тямущою, з гарними діловими й жіночими якостями. Одне було погано — вона вимагала від Ананія офіційного шлюбу. Він проти цього не заперечував би, коли б його перша дружина та жила де-небудь в іншому місці, а то як на зло приперлася з донькою за ним слідом до Львова, ускладнивши становище.

Ананій почав дужче й дужче замислюватись,— його перша дружина була до всього не арійка, хоч і писалася арійкою по документах. Варто було комусь донести, і його засягла б катастрофа за переховування неарійки — дружини й напіварійки — доньки. Треба було виплутуватись. Зрештою гестапо одержало обох — неарійку й напіварійку з рук самого Ананія, і треба зазначити, що цілу голицу після цього його мучило сумління. Незабаром вілгуляя весілля Ананія з касирокою, яка звалася Анелею, і молодий подарував молодій декілька цінних речей, які нале-

жали його першій дружині, справедливо вважаючи, що золото й камінці не пахнуть.

У цей час гітлерівців було вигнано й з Києва, і Ананій з новою дружиною не хотіли очікувати у Львові розв'язки, ліквідували крамницю, дали одному німецькому генералові великого хабара, якого віднесла німцеві на квартиру сама Анеля й повечеряла з генералом, одержали «аусвайс» на поїздку до одного порту на Балтійському морі. Звідти подружжя благополучно відпливало до берегів Франції, причому сам Ананій плив за кухаря, Анеля — за стюардесу. Далі вони опинилися в Парижі.

— Мені набрид цей проклятий Ансбах,— сказала Ананію Анеля, перейменована в Парижі на Аннет,— минуло вже стільки часу, а ми ніяк не кінчимо.

— Мила моя,— пробуркотів чоловік, у якого ще не зникло роздратування після розмови з професором,— адже це була твоя ідея, коли не помиляюсь? Американці такі ж вимогливі, як і німці. На вітер грошей не викидатимуть. І коли ми змінили господарів, то це не значить, що не треба працювати. Чого ти нервуєш? Справи посуваються. Офіцер «сі-ай-сі» може готувати грошики, ми здамо людей протягом тижня. Бразильському представникові, який приїде приймати «переселенців» і привезе чек на паризький банк, ми теж матимемо що передати. Трохи затримується в тебе справа з іноземним легіоном, але це не біда. Мені доручено налякати табірників і виявити деяких типів,— це прискорить і твої справи. Завтра ми з лейтенантом проведемо одну справу. Вже викликано танкетки й військову поліцію...

— Але ж тут небезпечно. Мене заріжуть, коли дізнаються, що я їх записую не до робочої команди, а до іноземного легіону на смерть і каторгу. Я не хочу бути похованою в Ансбаху, як остання наволоч!

— Небезпека безперечно є, без цього ніхто не дав би й франка. А ми полюємо на вищу валюту — на долари. До речі, агент бразильської фірми з'явиться до тебе, а ти, будь ласка, вплинь на його психіку...

Аннет-Анеля почала бешкетувати, проклинати Ананія, докоряти, що він торгує її тілом, і навідріз одмовилася приймати ще хоч би одного мужчину. Вона й справді провадила небезпечну гру. Їй часто не вірили й вимагали доказів, присяги, свідків, гарантій, нахвалялися зарізати, коли збреше. Анеля крутилася, як могла. Аж тремтіла,

щоб не впливало, бува, оте страшне слово «легіон». А одного разу Ананію навіть довелся чіпляти вуса й гримуватися на приїжджого француза. Аннет тоді була за перекладачку й сумлінно переказувала Ананію все, що він і без неї добре розумів. Це заспокоїло хом-невірних, але не надовго. Клерк-лейтенант розробив ще один захід, який мав прискорити справу, а йому самому принести добру купу доларів, яку він поцупить з подружжя.

Ананій Горб заспокоїв Анелю й подарував їй порошок кокаїну, якого добув коханій жіночці у того ж універсального лейтенанта. Коли відкинути п'ятдесят процентів за американське невтручання й поблажливість та коли ніякий чорт не наврочить,— то й тоді залишиться для Ананія й Анелі чимало доларів. Дозволено буде реально мріяти про купівлю ферми на півдні Франції, про невеличкий виноградничок і власні печериці.

Анеля запудрила сльози й витягла яскравооранжеву сукню, яка потребувала праса після попереднього журфіксу. Вона поставила нагрітися електричний прас, щоб випрасувати сукню. Ананій узяв свого акторського чемоданчика, до якого акуратно поклав повний костюм радянського офіцера, коробку з гримом.

— Хороша фірма,— сказав він Анелі,— у них є які завгодно мундири. Кепкен, який цим порядкує, пропонував мені полковницькі погони, але я зупинився на капітанських. Глянь, яка краса. Завтра я їх налякаю, от побачиш. Треба тільки домовитися з нашим здирщиком-лейтенантом про мізансцени. Прощай, моя кохана...

Ананій пішов. Анеля розподілила порошок на дві частини й запакувала з насолодою до однієї і другої ніздрі. Боже, як вона стомилася від цих неприємних обов'язків. Ананій її зовсім не жаліє. Тільки б не придушили в оцьому чортовому Ансбаху. Ананій здатний і на це,— досить згадати долю його першої дружини та власної доньки. Вона забула, що це було її ж, Анеліне, наполягання. Ну, ні, сама вона буде обережна. На цей раз — дзуськи! Вона вимагатиме свій пай готівкою. Кохання коханням, гроші нарізно. Бракувало тільки, щоб Ананій купував собі десь ферму не з нею, а з новою любкою. А вона щоб гнила в ансбахській глині? Дзуськи й ще раз — дзуськи!.. Вона вживе заходів, щоб цього не трапилось.

На другий ранок до табору підкотила американська машина, в якій сидів радянський капітан із хвацькою борід-

жою й величезними роговими окулярами, безбарвний цівильний з портфелем та сам лейтенант — начальник табору.

Нью-йоркський клерк на посаді лейтенанта американської окупаційної армії сумлінно робив свій бізнес. Чим табір «ді-пі» гірший чи кращий за його рідну справу на батьківщині — рекламне бюро напою «Кока-Кола»? Служба розвідки заступила йому рідну «Кока-Кола» на європейському континенті. Старші офіцери «сі-ай-сі» давали накази, й він допускав у табір антирадянських агітаторів, вербував колишніх старост і поліцаїв до «служби охорони порядку», цькував і нищив радянських патріотів, котрі мали нещастя з пазурів німецьких фашистів потрапити до американської «благодійної установи» й за всяку ціну хотіли позбутися цієї непроханої опіки. Бізнес — то бізнес. А долар — це долар і найвищий закон...

Прибулі спинилися коло воріт, де їх зустріла вибірна адміністрація, німецький поліцай козирнув, відчуваючи непереборний страх перед радянською уніформою, поскільки не був ні про що поінформований. Радянський капітан, дуже кульгаючи, пройшов на територію табору й побажав особисто оглянути бараки й намети, де жили переміщені особи. Цівильному він наказав переглянути списки.

Табірники відмітили одну новину — їм не звелено робити ніяких обструкцій, як це було минулого разу, коли з розпорядження лейтенанта на радянську комісію летіло каміння й бруд. Ну, значить, продали на цей раз союзнички. Тепер запакують усіх до вагонів, повезуть туди, де грішили. Зрадили американці демократію. Хіба їм можна вірити? Це — крамарі, які луплять за живе й мертве, їх хіба обходять ідейні проблеми? Там хтось пропонував виїздити до Франції, Бразилії, до чорта в зуби. Будь ласка. Тільки швидше! Переміщені особи забігали, як руді миші, й швидко паніка охопила чимало кого з табору.

Капітан виявився дуже скаженим. Він голосно бурчав і плювався, обходячи бараки, ні з ким не схотів говорити, зірвав в одному приміщенні петлюрівську ганчірку — пранор і потоптав ногами.

— Зрадники! Заподанці! Гніздо смердючих блощиць!

Коло групи бараків, відомих у таборі як пристановище непокірних елементів, офіцер зупинився. Здалося, що він вагається. Він таки справді завагався. Хай собі лейтенант

сам із ними має справу. Серце Ананія, сховане під мундиром офіцера, сказано калатало. Що-що, а ці бараки він знав. Тут відокремилися ті з переміщених осіб, які прагнули на батьківщину. Здебільшого тут зібралися чоловіки — з таборів смерті, з каторжних тюрем, смертники, нескорені душі. Вони вимагали день у день, з місяця в місяць відправити їх негайно до СРСР. Їхні посланці доходили аж до Мюнхена в пошуках репараційної комісії, там їх затримували, одягали наручники і назад не повертали. Інші їхні зв'язкові марно намагалися пробитися до радянської зони. Вони боролися за своє громадянство, вперто, завзято, до смерті. В таборі перебували на особливому становищі, під окремим доглядом, і часом їм здавалося, що й табір їхній не відрізняється від попереднього, коли на вартових були мундири есесманів.

Офіцер переступив поріг барака, вгамувавши своє серце. Він почув, що може не вийти звідси живим, коли тут не пошанують його мундира.

Але розрахунок на дію офіцерської вітчизняної уніформи був правильний — капітана зустріли шанобливо, й негайно барак по вінця вивповнився людьми. Мороз пішов поза шкірою удаваного капітана. Але повороту назад не було. Як і раніше, коли його вперше випхано було на сцену, так само сотні очей уп'ялися в його постать. З тією різницею, що провалитися тепер — означало смерть...

— Струнко! — заверещав Ананій, хоч люди й без того стояли струнко й майже не дихали від хвилювання. — Хто хоче повернутися до СРСР, піднесіть руки!

Всі руки піднеслися вгору, цілий барак глибоко й одночасно зітхнув, ніби простогнав.

— Ага, всі! Ви гадаєте, що ми христосики? Ні, ми не христосики. Опустіть руки. Ще побачимо, хто з вас достойний прощення, а за ким плаче катівська мотузка. Не думайте, що нас можна обдурити. У тундру всі! Там розберемось, хто стромляв ножа в спину революції! Добре подумайте. Списки тих, хто бажає репатріюватися, передайте адміністрації. Все! Зрадники й запродавці, піднесіть руки!

Люди стояли щільною масою, притиснувшись один до одного, не зводили очей з офіцера. Після його останніх слів загули, немов велетенська поранена істота.

— Ша, товариші, — пролунав рішучий голос. Наперед вирвалася із натовпу людина в майці, з голими татуйова-

ними руками. «Моряк»,— подумав Ананій, відчувши замирання серця й порожнечу в кишках.

Матрос відштовхнув тих, що його тримали, і підійшов з папером у руці до стола, на якому стояв офіцер.

— Дозвольте звернутися,— сказав моряк по уставу, стримано й чемно,— не знаю вашого звання, товаришу командир, поскільки погонів ще не бачив...

Він повернувся боком, щоб, доповідаючи офіцерові, не губити з ока й своїх людей,— молодий, гордий, красень-людина, якого не зім'яла й фашистська каторга.

— Ми теж не христосики, товаришу командир! Милувати нас не треба. Хто вчинив негідне честі радянського воїна, честі громадянина — нехай кара. Нехай смерть! Я довіряю своїй державі. Прийму все, що вона визначить. Краще кара нашого суду, ніж ласка американців! Ось список людей, за яких ми ручимось колективом. Вони гідні поїхати перші!! Хай живе батьківщина!

Він подав офіцерові папір, той сховав його до кишені кітеля, зіскочив з стола й мовчки рушив до виходу вузьким проходом, якого залишили табірники. «Хоч би швидше вийти на подвір'я»,— промайнуло в думках. Прискорив кроки. Люди допитливо заглядали в вічі, треба було щось сказати наостанку, але ніяких слів не знаходилося. Був тільки тваринний жах. Страшне дихання небезпеки охопило, мов обценьки, серце.

Вже на порозі тось простяг руку до борідки офіцера, й борідка покірливо відліпилася, залишилась в руці. Офіцер раптом рвонувся вперед і побіг щодуху, доки натовп не опам'ятався. Як далеко стоять американські поліцаї! Хоч би не споткнутися. Він затулив голову обома руками від каміння, яке мало полетіти йому навздогін. «Здається, добіжу». Яка міцна ще в ньому ота акторська скупість,— хіба не можна було для сьогоднішнього спектаклю найняти когось іншого? Пожадливість нікого ще не доводила до добра...

Табір оточила поліція, підтримана двома танкетками й кількома броньовичками, які прибули ще вчора. Особливо ретельно було оточено згадані бараки. Адміністрація запропонувала, щоб усі, які значаться в переданому списку, зголосилися протягом десяти хвилин, вони не можуть тут лишатися, для них готове інше приміщення, звідки вони поїдуть на батьківщину. Люди зрозуміли, яке приміщення малося на увазі,— вони забарикадувалися і оголосили, що не зда-

дуться, доки не з'являться справжні радянські представники. Адміністрація пустила в дію пожежну команду, посилений загін американської військової поліції, який чекав на цей випадок також уже звечора. Пожежники вдарили в вікна бараків водою з брандспойтів, а військова поліція застрочила з автоматів, прошиваючи тонкі стіни. Чого там церемонитися з якимись там червоними! Збезумілі люди, проте, не здалися, відбивалися камінням, залізними прутами, дошками, табуретками, шпурляли посуд, ішли на автомати з ножами...

Ананій пив з переляку валер'янку й коньяк, і мусив був під гарячу руку дати обіцянку лейтенантові відшкодувати доларами свій невдалий грим, який передчасно розкрив карти й змусив витратити більше боєприпасів, ніж планувалося. Частина повсталих загинула, багато хто потрапив до госпіталю, решту записаних вивезли геть, закувавши в кайдани найновішого американського зразка. Ця подія прискорила справи Ананія й Анелі: їхнє вербування прийшло до очікуваного кінця. Тепер, коли небезпека була позаду, Ананію здавалося, що не так уже й страшно було. Не ризикуювши, підеш не солоно сьорбавши...

Паризький представник бразильського господаря пробув у Ансбаху на три дні довше, ніж йому належало, залишивши глибокий слід в Анелінім серці. Ананій повинен був звернути на це особливу увагу, але прогавив, цілковито покладаючись на дружину. Так на дрібниці зашпортуються люди, які порядкують більшими справами. Щоправда, його можна було виправдати тим, що бразильський повірений одразу ж організував виїзд на вербованих професором нових південно-американців українського походження. Аннет-Анеля одержала привабливий доларовий чек на паризький банк. Професор поїхав до Бразилії, навхрест поцілувавшись з Ананієм і подарувавши свою брошуру про потойбічний світ, немов передчуваючи деякі обставини.

За гаддя, яке на вербував колишній бургомістр, офіцер «сі-ай-сі» сплатив американською готівкою, і проклятий Мардарій Мардарійович, пронюхавши, яку купу доларів поклав за його роботу до власної кишені Ананій, примусив витратити ще чималеньку суму в вигляді премії — на оплату нових бургомістрових передніх зубів. Чистий прибуток було сховано до секретної каси на тілі Анелі — спеціального гумового пояса, і вірна дружина рушила до Парижа. Ананій

затримався в Ансбаху, щоб закінчити справу з третьою групою наwerbованих, і не довше як за тиждень мав сумнівну приємність знову бачити бургомістра, котрий з'явився вимагати ще грошей. Мардарій був у новому американському обмундируванні, мав на лацкані строкатого значка, поводився нахабно, бавився револьвером, сяяв новенькими передніми зубами.

На щастя, Аннет-Анеля була вже у Франції з усіма наявними доларами та чеком. Вона мала пред'явити в Парижі список завербованих до іноземного легіону й одержати аванс, після чого повинна була телеграфувати до Ансбаха, щоб Ананій віз до Франції людей. На французькій території малося зробити остаточний розрахунок, одержати решту. Настрій складався прегарний, і Ананій співав та вальсував сам із собою в кімнатці Анелі, куди переселився з табору. Бургомістр був буквально приголомшений брутальною відмовою Ананія, його владною самовпевненістю й міцною рукою, яка схопила за барки й струснула без жалю.

— Бандит! — прохрипів бургомістр. — Я майже громадянин Америки!

Прибула довгождана паризька телеграма. Анеля сповіщала, що аванс одержано, треба везти крам. І ще декілька слів, яких не розшифрував одержувач. Анеля під впливом миттєвого почуття жалю до чоловіка радила доручити крам іншому провідникові, але телеграф переплутав слов'янські слова, і Анелін жаль лишився без користі для Ананія. Він кинувся енергійно діяти, найняв американську тритонку для завербованих, приготував раціон, виписав американські документи, забрав анкети з табірної канцелярії. Лейтенант, пам'ятаючи, що це бізнес, витяг з нього ще долари, але нарешті все це позаду. Ананій востаннє глянув на Ансбах.

Він попрощався з дурненькою Зіною — перекладачкою, присягаючись ще раз, що негайно випише її до Парижа, тривожно раптом згадав, як істерично цілувала його Анеля на прощання. «Пора з нею кінчати, — подумав тверезо, — чого доброго долари розтринькала, доки я тут затримався...» І бразильський агент спав несподівано на думку, — боже, як він поглядав на Анельку, це буде катастрофа, коли вони порозумілися. Швидше до Парижа, він з них обох душу витрясе!

Начальник табору жував гумку й ляскав по плечах

Ананія, удаючи доброго нью-йоркця, а тимчасом — скільки ширих доларів він вичавив з Ананія, це просто дракон, а не людина! На прощання він хотів наділити ще й годинника, луплячи за нього шалені гроші, та Ананій вже не мав необхідності запобігати перед лейтенантом і від купівлі рішуче одмовився. Натомість він подарував начальникові діряву угорську копійку на щастя та решту своєї гумки до жування, відчуваючи, що вже ні за які гроші не візьме до рота цієї гидоти. «Ба-ай!» — попрощався він на американський манер.

Поліція на воротях ляснув по плечі, аж той зігнувся. Повантажив до машини людей. Це небагато, ще добу, другу й він опиниться на території Франції, — треба пильнувати, щоб його бидло не розбіглося, прощай, Ансбах, хай западеться!

Довга й запаморочлива дорога змучила Ананія й виснажила. Його залізне тіло витримувало й не таку біганину, але час був і відпочити. Півсотні гевалів, яких він віз із табору, бунтували, треба було горлати на них, давати віскі, обіцяти все на світі і тримати в руках. Передчувають свою долю, іродові душі! Нехай повередують, це їхні останні дні. В казармах іноземного легіону не дуже поскачеш. Тільки кістки може й вціліють, а все інше їм перемнуть та пересольять.

Пересадки з машини на машину, поки доїхали до залізниці, нескінченне чекання, дні і ночі без сну, галаслива торгівля з американськими перевірними пунктами, хабарі й випивки то з одним клерком, то з другим, — все це вимушило Ананія вкрай. І коли він упхнув свій гурт до паршивенького вагона поїзда, котрий ішов до Франції вже без пересадки, витримка й енергія залишили його, він заснув, як мертвий, ледве переступивши поріг купе, в яке сіли його люди.

Вагон був маленький, купе не з'єднувалися одне з одним, і кожне мало окремий вихід. Ананій хропів і стогнав уві сні, йому снилася Анеля, яка чомусь тримала на руках його доньку від першого шлюбу. Потім він відчув, що його підкидає на велетенських хвилях, і раптом це не хвилі, а дачний поїзд, що наближається до Києва. Серце застукотіло, потім стислося й завмерло, почало пухнути, — ось його повернення на батьківщину, у нього ж ні документів, ні радянських грошей, ні вигаданої біографії! Як це його послали так необережно. Так, це Київ, бо проїхали Пост-

Волинський, паровоз гальмував. Швидше треба щось вигадати, до кого він подається, навіть нема часу зосередитись. Кожне зверне увагу, що він так тремтить. Раптом помітив поруч себе військового з малиновими петлицями. Кінець, не вберігся, кінець!..

Він тієї ж миті прокинувся й розплющив очі. Слава богу, це не Київ! Поїзд помалу повз, десятеро табірників не спали, мовчки всі дивилися на Ананія, не зводячи очей. У вікні сірів тьмянний світанок.

— Уже кордон? — Ананій, як пружина, випростався, солодко потягнувся й заглянув у вікно.— Ура! Здається, Франція! З мене могорич на першій же французькій станції!

— Поздоровляємо вас,— відгукнувся чорнявий, записаний у Ананія першим у списку.

— І вітаємо від глибини душі,— додав вусань у моряцькому бушлаті.

— Так це, значить, ви тоді приходили в обмундируванні радянського офіцера? — запитав третій, маленький і нервовий, у нього шарпалася від тикку ліва щока. Решта мовчали.

Поїзд помалу йшов, подужуючи гору, з вікна видно було ліс і долину, вздовж якої бігла залізнична колія. Скільки ще залишилось до зупинки? Про щось вони дізнались. Пропали долари. Коли б не було так соромно перед самим собою,— він вискочив би з вагона негайно. Ні, не сором, а не хочеться ламати ноги. Показалося бидло, чи що?

— Ви нас, як рідний батько, влаштували,— продовжував чорнявий,— на все життя й на після смерті!..

— Встигай тільки кашляти кров'ю,— додав вусань.

— І французького представника грав, сама Аннет нізачо не впоралася б,— сказав маленький, притримуючи долонею ліву щоку, щоб зупинити тик.

— Тихше, босото! — гукнув владно Ананій Горб.— Ви на території Франції! Проковтніть язика, мені набридло вас слухати! Дисципліну забули!

Вусатий моряк засміявся, він поглядав на решту, ніби запрошуючи реготати теж. Ніхто й не поворухнувся.

— Ну й артист! — реготав моряк.— Продав людей, як рабів, до іноземного легіону, й думає, що ми дурні!..

— Не до легіону,— перебив обуреним голосом Ананій,— а до робочої команди!

— Але ж продав? — не втримався маленький.

— Ти знаєш, що таке французький іноземний легіон? Коли б я не нюхав гестапо, я сказав би, що це найгірше місце в світі! А гестапо нас душило всіх...

Купе загрозливо загуло. Ананій зрозумів, що його зраджено, й це, певно, Анеля з намови бразильського агента, капітали в її руках, чого ж ще? Проклята баба випередила його самого, — невже він перед нею чимось прохопився? Гаразд, у Парижі розберемось, ці каштани, які він тягав з вогню для інших, починали пекти пальці. Думка про Анелю підступила до горлянки, як спазма.

— Хлопці, — сказав Ананій Горб примирливо, — адже можемо розібратися. Коли ота каторжна Аннет нас дурила, ми просто розвіємось по Франції й не підемо туди, де нас чекають. Це ж вона й мене схотіла спровадити, коли правда те, що ви кажете...

— Бреши, — добродушно озвався чорнявий, — тобі приречено до самісінької смерті брехати.

Він поглянув на Ананія й миттю схопив за руку, мов обценьками. За другу руку схопив моряк.

— Пустіть! — закричав Ананій. — Чого вам треба від мене?

— Зараз почуєте, — відповів маленький, вивертаючи йому кишені. Навіть потаємну доларову схованку було одразу викрито й долари забрано. Обшук стався блискавичний і одночасно ґрунтовний.

— Суд на місці, — сказав пошепки четвертий із забинтованою шиєю, який сидів навпроти.

Ананій ще пручався. Такого божевілля не могла собі уявити найбезглуздіша фантазія. Кінчити життя — і де? Там, де вважав себе в безпеці. Стільки смертей обминув і — на тобі! Він рвонувся дужче й відчув, як з обох боків йому в ребра уп'ялися якісь гостряки.

— Пустіть, що ви робите? Я невинний...

Ще кілька хвилин виграти. Повинна ж бути нарешті станція. Він намагався не ворухнутись і не дихнути, щоб ножі не проштрикнули далі тіло. Пропав костюм, так і залишаться іржаві плями від крові... Виграти, за всяку ціну виграти хоч би хвилину.

— Братці, — сказав Ананій і заплакав, відчуваючи з радістю, що з очей у нього потекли справжні сльози, це може їх зворушити, — мене обмовлено перед вами, я згодний на всі умови, що хочете для вас зроблю, не беріть гріха на душу...

— Мовчи,— грізно прошепотів четвертий і вдарив Ананія кулаком у щелепу. Голова Ананія стукнулась об стіну.

— Будьте ввічливі з підсудним,— владно сказав маленький, і Ананій зрозумів, що це старший. Треба на нього вплинути. Роз'єднати їх. Розбити їхню змовленість...

— Присягаюсь! — гукнув він до маленького.— Богом святим присягаюсь, що ми з тобою діяли разом! Чому ж я сам повинен відповідати? Це ти мене підмовив! Братці, хай і він відповідає...

У маленького дужче затіпалась ліва щока. Він схопився за неї обома руками, але не міг зупинити шарпання м'язів.

— Читай вирок, не звертай уваги,— сказав чорнявий,— я бачу в вікно підходяще місце...

— Іменем матері нашої Вітчизни,— похапцем почав маленький, і щоку його й далі шарпав тик,— іменем його, мене, всіх, кого ти продав до легіону. Кого віддав до рук американських катів. Кого розстріляно, замучено, ув'язнено...

— Стійте,— несамовито вереснув Ананій Горб.— Я вимагаю справжнього суду! Вас самих треба судити за злочини!

— Цить, падло,— штовхнув його чорнявий,— твоє життя нам відоме. Ми заплатили Аннет за повну біографію...

— Вітчизна тебе наздогнала. Бізнес скінчився,— сказав моряк.— Так, фронтовики?

— Читай швидше,— підігнав четвертий, поглядаючи у вікно.

— Мерзотник і негідник,— продовжував маленький, і щока його спіралася без угаву,— зрадник і запроданець. Убивця дітей і жінок, продажна шкура, американський холуй! Засуджуємо тебе...

— Давай,— перебив його четвертий.— Одчиняйте двері. Раз. Два. І — три!..

Останнє, що побачив у своєму житті Ананій Горб, був тьмянний блиск ріки глибоко внизу під фермами мосту. Зафіксував підлетілу до його розплющених очей залізну шпалу, повз яку падав, та обертовий рух поїзда на тлі сірих світанкових хмар.

ЗВ'ЯЗКОВИЙ ПІДПІЛЛЯ

Літературний сценарій

(1950)

1. КИЇВ

Прекрасний Київ днями спечного літа, прозора вода блакитного Дніпра, зелені тіняві коридори київських вулиць.

Чий пензель передасть відтінки й фарби мільйонів квітів, які щедро заповнили бульвари й сквери?

Велична симфонія київського літа, мирних днів, голубої й бузкової задніпровської даліни!

І музика урочисто пливе над містом — чи то з репродукторів, чи то народжується сама собою в радісних глибинах високого радянського неба.

2. ЩОДЕННИК ПАРТИЗАНА

В красивому кутку нагірного Києва височить імпозантний будинок: виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників».

Вхід. Партизан з бородою, кудлата шапка з червоною стрічкою, хутряна безрукавка, штани із вовняної червоної ковдри, які спадають на халяви чобіт, автомат німецький на грудях, декілька гранат на поясі, — характерна постать недавніх днів.

Строга експозиція зал. Фотографії й карти, схеми та накази, портрети партизанських діячів і картини з бойового життя — розвішані по стінах.

Величні дії українських партизанів та підпільників, котрих вела на боротьбу з ворогом мужня й мудра партія. Дивіться, потомки, як народ, очолюваний більшовиками, не шкодуючи життя, бився з загарбниками!

Непорушно стоять бойові партизанські прапори в центрі залу. Скільки відважних сердець об'єднували вони, вели за собою непроглядної ночі фашистської навали, надихали в ім'я перемоги радянського ладу!

На червоному оксамиті лежить цераятий зшиток. Розгорнуто першу сторінку:

«Звіт зв'язкового Центрального Партизанського штабу про командировку в тил ворога. 1942—43 роки».

І фотографічна картка зв'язкового лежить поруч із відчитом. Молоде обличчя, білявий. Вік — 25—26 років. Обличчя звичайне, нічим не відмітне. Хіба тільки очі проникливі й сміливі, з холодком відваги. Та очі можна приховати, коли треба...

Дальша сторінка відчиту:

«Мене було викинуто на донбасівську землю, на північ від Ворошиловграда, в районі населеного пункту Р., біля вкритого кущами великого яру, який зветься по тих краях балкою...»

З. ДВА ПАЛЬЦІ НА ЛІВІЙ РУЦІ

Урочиста симфонія, що лунала на партизанській виставці, перетворюється на рев і рокіт авіаційних моторів.

Ці звуки раптово уриваються, швидко віддаляються, тиша.

Нічні хмари, світло місяця, снігова рівнина,— все погойдується, крутиться, стає на ребро. Свистить вітер.

Сторінка відчиту:

«...Ніч стояла, на жаль, місячна, але доручення було термінове, ніколи було чекати темних ночей... Я повинен був передати в Р. новий шифр і допомогти викрити зрадника...»

Небо й місяць перестають розгойдуватись, земля хутко наближається, вихор снігу народжує нову сторінку запису:

«...Неподалік проходило шосе, я зорієнтувався за компасом і рушив туди, голосно відновлюючи в пам'яті завлені явки й паролі...»

Мете хуга. Налітають хмари снігу, виє й свистить вітер. Все рухається назустріч невидимій людині.

І спокійний, трохи монотонний людський голос:

«На майдані Р. — годинникар. У вікні виставлено годинника «Мозер». Майстер поведе до сивої бороди. У си-

вої бороди не буде двох пальців на лівій руці. У сивої бороди не буде двох пальців на лівій руці...»

Тимчасом той, що говорить, наближається до шосейної дороги. Сніг мете впоперек дороги.

Це — людина в пошарпаній одежі німецького солдата.

Голову пов'язано поверх пілотки заяложеним шарфом, шинеля, поверх неї байкова ковдра з прорізаною діркою для голови, ноги обмотано мішками, на спині сумка. Без гвинтівки. Тільки тесак на поясі.

Ось добре видно й солдатове обличчя. Він непоголений, на вигляд значно старший, ніж на фотокарточці, але пізнати його можна: це зв'язковий.

Зігнувшись в три погібелі, повертаючись боком до хуги, німецький солдат іде по шосе.

Мчить зустрічна машина.

Попутні машини не зупиняються.

Солдат іде, бурмотить:

— У сивої бороди не буде двох пальців на лівій руці... На лівій... На лівій...

Поруч з'являється на снігу світло фар.

Фари зупиняються.

Голос:

— Солдате, йди сюди!

Солдат не чує.

Тоді автомобіль щільно під'їздить до солдата, майже зачіпаючи його крилом. Солдат повертає голову.

В машині сидить німецький генерал. Літній, навіть старий.

— Підійди!

Зв'язковий підійшов чітким кроком:

— Хайль Гітлер!

— Куди йдеш?

— На фронт, екселенц.

— Фронт на сході, а ти йдеш на захід!

— Насмілюсь доповісти, екселенц, що я помилявся...

— Бовдур! Якого полку?

Підходить, зійшовши із задньої машини, офіцер охорони.

— Візьміть оцю гидоту, — говорить генерал, — передайте до польової жандармерії, нехай навчать, як шалатися, замість того, щоб іти на фронт...

— Дякую, екселенц...

— За що дякуєш?

— Самому страшно. Я боюсь зустріти партизанів, екселенц...

— Марш до машини! Ну, що ти там побачив?..

— Ви мені пробачте, екселенц, але я б на вашому місці виліз із машини...

— Що?!

— Насмілюсь доповісти, що це, здається, той самий радянський літак, який перебив мені подорож на фронт... Він пікірує!

Генерал миттю вилазить із автомобіля й кидається в сніг. За ним його люди. Зв'язковий простягся на снігу поруч генерала.

— Він самісінський, екселенц. Пізнаю, так би мовити, його руку.

Літак з ревом летить над дорогою, стріляючи по машинах.

І от автомобілі горять.

Зв'язковий разом з ад'ютантом генерала кидається до першої машини рятувати генеральські речі.

Зв'язковий витягає з вогню великий портфель і бігцем несе його генералові. Генерал схватив портфель обома руками і, не пам'ятаючи себе, притискає до грудей.

Машину повністю охоплює полум'я. Вибухає бензин. Генерал відімкнув портфеля й переглядає те, що в ньому є.

— Стоп! Тут були карти!

— Я, здається, поклав їх до чемодана,— говорить розгублений ад'ютант.

— Не бійтеся, пане гауптман,— фамільярно мовить зв'язковий,— разом підемо до суду — ви за карти, а я за те, що переплутав, де фронт.

— Я тобі дарую, солдате, за врятування портфеля,— ласкаво говорить генерал.

І от світанок. Генерал у супроводі своїх людей іде пішки по шосе.

Це вже околиця невеличкого міста. Все навколо неначе вимерло.

Зв'язковий звертається до приголомшеного всім, що відбулося, ад'ютанта:

— Дозвольте доповісти, гер гауптман, мій фельдфебель завжди радив вступати до населеного пункту з піснями, це підносить престиж армії і добре впливає на населення...

Офіцер довго мовчки дивиться на солдата...

— Ти або дурень, або сучий син,— в тому й іншому випадкові я маю намір пристрелити тебе, як собаку!

— Гауптман! — покликав генерал.— Пошліть наперед по вулиці людей, щоб нас тилові пацюки не підстрелили...

Офіцер шле наперед людей, і вся процесія вступає на майдан.

У тьмяному світлі світанку на майдані вимальовується силует шибениці.

— Кретини! — цідить генерал.— Коли вони навчаться керувати тубільцями! Прибрати все негайно!

Зв'язковий разом з двома солдатами побрів через майдан до шибениці. Він насилу пересуває ноги.

Генерал заходить до двору, біля якого стоїть вартовий.

Солдати зупинилися, закурили.

Зв'язковий підійшов до страченого.

Помалу підвів угору очі.

Сивобороде обличчя.

Зв'язковий скинув пілотку й машинально взяв рукою за ліву руку страченого.

Самими губами шепоче.

— Не буде двох пальців... На лівій руці...

4. ПІДПІЛЬНИЙ РАЙКОМ

Склеписте приміщення без вікон, освітлене нещедрим світлом нічної лампи.

В кутку радіопередавач, біля нього юна радистка. По тісному підвалу ходить літня людина в піджаку, чоботях.

— Зашифрувала? Валяй далі. «Підпільний райком продовжує свою роботу. Крапка. Провал не зачепив дублюючого складу районного комітету, кома, створеного за вашою директивою на випадок нещастя...» Ні, zakresли... «На випадок втрати пильності в умовах жорстокого терору проти робітників підпілля, кома, що мав місце в даному випадку і котрий випадок не міг не призвести й призвів до загибелі керівних працівників...» Записала? Шифруй, я тимчасом візьмуся до інших справ... Май на увазі, ми чекаємо одержання нового шифру, нічого важливого доки що передавати не будемо...

— Добре, дядьку Миша,— говорить радистка.

Дядько Миша виходить до сусіднього приміщення.

Це — відокремлена дощаною перегородкою частина підвалу. Старий в окулярах сидить біля старенької машинки й одним пальцем б'є по літерах.

— Іване Івановичу, — говорить дядько Миша, — ти б ото легше, це тобі не мартенівська піч!

— Гаразд. Одержуй листівку. Більше, як чотири папірці, машинка не бере.

— Вистачить. Поскільки друкарня загинула, почнемо з маленького. Важливо те, що ми живі й діємо...

— От слухай, дядьку Мишо, прочитаю. «Над тілами товаришів схиляємо наші бойові прапори. Присягаємось помститися ненависному ворогові. Смерть німецько-фашистським загарбникам! Хай живе Радянський Донбас! Підпільний райком». Кінець годиться?

— Терміново треба хлопцям доручити розповсюдження. Одну наклеїти на майдані. Одну — на твій розсуд. Решту — віддаси розмножити...

— Що передають з Великої землі?

— Рекомендують обережність. До нас скинуто зв'язкового Центрального Партизанського штабу з шифром та дорученням. Прийде на старі, провалені явки. Треба не втратити людину. Райком партії пропонує персонально тобі, Іване Івановичу, вжити заходів...

— Який же він хоч з вигляду, Михайле Михайловичу?

— А хто ж його знає! Який завгодно вигляд може бути...

— Ну, брате, з такою прикметою наскочиш!..

— Він теж нас шукатиме! Дай там вказівки по ланках. Але — обережність... Я тебе знаю.

— Сам ти теж лізеш, куди не треба! Хто тобі доручив ходити на майдан? Бути присутнім під час страти?..

— Не гнівайся, діду, давай погірємось... Адже це був мій особистий друг... Він би мені ніколи не пробачив... Він бачив мене і вмер, як герой...

Дядько Миша витягає з корзини порвану ватянку, розгортає її, дістає казанок з вареною картоплею, становить на стіл. З полицки бере сіль і декілька цибулин. З кишені тягне загорнутий у папірець шматочок сала. Дивиться на годинника.

— Наш радіочас закінчився. Можна кликати й радісточку. Дочко, давай сюди!

Виходить із сусіднього приміщення радистка.

— Ви на мене не гукали, дядьку Миша?

— Сідай, радируй картоплю. І все, що є на столі. Сало я сам поріжу, щоб одне перед одним не церемонились. Хліба поки що немає. Сідай.

Мирна трапеза триває недовго. Старий натягає свого подраного кожуха.

— Скажи, Іване Івановичу, на прохідній, щоб до мене сьогодні гостей не пропускали. Обережно виходь. Подумай, як намацати зв'язкового. І з'ясувай, що ще живе після провалу. Я сьогодні повинен дещо спланувати. Зберемо членів райкому — доповім...

— Бувай, Михайле Михайловичу,— говорить старий і вилазить обережно до якоїсь дірки під брезентом.

— А ти, Майка-зайка,— звертається до радистки дядько Миша,— тепер тримайся. Дивися, скільки ти чекала й нудьгувала з неробства! Ось одержимо новий шифр...

— Шкода Наді, дядьку Миша.

— Стривай, ще не з'ясували, хто зацілів. Може, вона ще жива. Рація підірвана, це точно. Але про Надю даних нема.

— Як би я хотіла, товаришу секретар...

— Що?! Який секретар?!

— ...дядьку Миша! Щоб мене відправили на фронт, і я лежала б за кулеметом і стріляла б у гітлерівські морди, і вони б падали... падали... І всі-всі лежали б мертві...

— Ну й фантазії, прости господи! І звідки у тебе такі наївні думки беруться! Знову цей Федька агітує? Так? Та ти не червоний, не сліпий, бачу! Вигнав би я його, та вже пізно. З одного боку, мені хочеться мати запасного радиста, учень він здібний...

— Він уже все-все вивчив! Хоч завтра на самостійний апарат!

— І з другого боку, електрична іскра поміж вас уже проскочила, не повернеш...

— Дядьку Миша...

— Іди, йди. Наведи порядок коло механізмів і спи. Наступна передача буде напружена. Хоч би швидше одержати шифр...

Радистка виходить зняквовіла. Секретар райкому крокує, наспівуючи, по підвалу. Прибирає зі стола рештки їжі. Знову крокує, наспівуючи:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

5. САЛЮТ ГРАНАТОЮ

Німецькі солдати закінчують довбати на майдані яму поруч шибениці, з якої страченого вже знято. Робота важка, бо ґрунт промерз.

Зв'язковий сидить поруч, посмоктує люльку:

— Цьому, хлопці, квартира буде повного профілю! Не те, що нашим під Сталінградом. Лежать на снігу, як дрова. Присягаюсь фіурером, сам бачив!

— Нехай би поліцаї й ховали...

— Може, на кладовище треба було? А то на майдані!

— Нічого, хлопчики,— каже зв'язковий,— йому однаково тут місце...

— Чому ти гадаєш?

— А ось коли нас чорт забере звідси,— цю людину оголосять героєм. А де героїв ховають? На майданах міст і інших населених пунктів!

— Я дивуюся, як із таким язиком голова в тебе ще не на смітнику!

Зв'язковий запахнув люльку до кишені, підвівся й поглянув навкруги. Ніде ні душі, майдан порожній.

— От і все, гренадери. Рушайте-но до своїх справ. Ви викопали яму. Я поховано. Які можуть бути рахунки поміж своїх людей? Валяйте. Я зараз. Здеремо з генерала по порції рому... Хайль Гітлер!

Солдати пішли, а зв'язковий нахилився до страченого, поцілував у чоло, витяг з-під своєї шинелі кілька карт і конверт з шифром, заховав у мерця на грудях.

— Припізнівся я, браток. Нічиєї провини нема. Так трапилось. Спи з миром. Тебе підпільники, звичайно, викрадуть,— от карти й шифр потраплять до потрібних рук. Залишати в себе нерозумно. Треба на все зважити. Спи, товаришу, помстимося. Zobов'язуюсь вшанувати тебе салютом.

Зв'язковий опускає страченого в могилу.

Стоїть замислено, зіпершись на лопату.

— Стривай! Гальт! Ферботен! — лунає здалеку.

Солдат спокійно й швидко засипає землею яму.

Підбігає захеканий поліцай. Шарпає солдата за рукав.

— Пан, пан! Не можна, ферботен! Це — партизан!

Зв'язковий мовчки тиче лопату до рук поліцаєві, рухом наказує кінчати роботу. І загрозово при цьому лясає себе по кишені. Це має свій вплив.

Поліцай починає ретельно працювати, не перестаючи пояснювати німецькому солдатові:

— Пан солдат! Поліція, гестапо заборонили! Це страшний партизан! Коли ми його ловили, він забив трьох поліцаїв. Зарізав німецького фельдфебеля, поранив офіцера!

Зв'язковий бере у поліцая з рук лопату:

— І ти, гадино, його страчував?

Поліцай, почувши зрозумілу мову, падає на коліна. Він ошелешений і приголомшений.

— Пан партизан... Товариш червоноармієць...

Зв'язковий дістає гранату:

— Хочеш жити, гаврику? Негаймо кажи, хто його зрадив! Ну, п'ять секунд на роздум! Кажи!

— Ви мене пустите?

— Пушу...

— Агента звуть «Кривий Яшка», справжнього імені не знаю, він живе таємно під охороною поліції, кульгає на одну ногу... Йй-богу, більш не знаю, пане партизан!..

— Гаразд. Пушу тебе...

— Спасибі!

— Просто до раю без пересадки! На честь страченого героя революції — салют!!

І зв'язковий, відскочивши назад, жбурляє гранату поліцаєві під ноги. Вибух.

6. ЯВОЧНА КВАРТИРА

Невеличка кухня в робітничій донбасівській родині. Поруч — кімната, яку займає німецький офіцер, — він час від часу галасує звідти, вимагаючи то те, то інше. Господарка квартири, вимучена й бідно вдягнена жінка, несе постояльцеві миску з водою й глечика. Потім вона тягне гітлерівцеві зготовлену нею їжу, виносить від офіцера нічний посуд.

Біля кухонного стола сидять — старий Іван Іванович та хлопець Федь. Хлопець ретельно полірує офіцерські чоботи. Злісно плює і тре щіткою. Біля вікна — шевське начиння на столику, табуретка з натягнутою на ній зверху шкірою.

— І, між іншим, Федь, — каже старий, — я помічаю в тобі прогрес...

— Який прогрес?

— А такий прогрес: ти почав розуміти, що не завжди ганебно чистити німцеві чоботи...

— Не ятрить мою рану, діду. Я й так насилу стримуюсь, щоб не викинути оцеї чобіт за паркан!.. Ех, потрапити б мені на фронт, Іване Івановичу!

— Свого часу і за відповідних обставин, товаришу комсомолець! А доки що за ці розмови оголошую тобі зауваження...

— Тихше,— просить співрозмовників господарка,— він по-нашому насобачився, не дай бог, підслухає...

— Дай нам, мамо, хоч бурякового чаю,— просить Федь,— у діда кишки позмерзалися...

— Дам, дам! Ось тільки гітлерівця попанькаю. Денщика послав по вино, а я повинна бігати...

— Не турбуйтеся, хазяйко,— делікатно відмовляється старий,— я вже йду. Домовляюся з Федем, щоб він мені валянки підшив.

— Не моя справа, про що домовляєтесь. Зайві вуха тільки завада. А коли й я знадоблюсь — скажете.

Федь кидає чобіт під стіл і обіймає матір.

— Батько на фронті за нас не червонітиме, правда, мамо?

Офіцер щось гукає із своєї кімнати, і жінка біжить до нього.

— Ти ж пам'ятай, Федоре,— статечно повторює старий,— один папірець — на майдані, на твій розсуд, решту два віддай розмножити. Це перше...

— Та я не глухий, чую...

— Потім, дорогий Федь,— так само статечно веде старий,— значить, питання про зв'язкового партизанського штабу. Нехай твоя молодь — хлопці, дівчата, навіть школярі й пацани скрізь пхають носи й нюхають...

— Зрозуміло, Іване Івановичу. Ставте крапку. Буде зроблено. Дядькові Миші не забудьте передати мою інформацію.

— Лише взавтра, Федь. Сьогодні він готується до доповіді. Значить, Валя твоя підслухала в управі, як начальник поліції послав до «Кривого Яшки», який чорно п'є, і просив постерегти, щоб він здуру не потрапив на очі підпільникам? Так?

— Так.

— А чому ти гадаєш, що Яшка причетний до страчених товаришів?

— Можна перевірити, діду. Нехай дядько Миша підіб'є підсумки...

І зараз же Федь продовжує голосніше й певніше, явно розраховуючи на чужі вуха:

— Вам доведеться принести шкіру, діду. Може, старі халяви маєте. Про ціну домовимось, я шведь недорогий.

Входить до кухні з кімнати німецький офіцер без мундира, в капцях. Сигарета. Самовпевнено-поблажливий вираз обличчя.

— Я думаль, чому мій Федька не приніс мій чоботи? Заходжу до однієї кухні унд бачу — він має інтимний розмов з один дуже старий партизан! Ха-ха-ха!

Старий підвівся з лавки й поштиво вклонився офіцерові.

— Це — замовник, гер офіцер, — каже Федь, — він приніс полагодити валянки...

Федь бере з підлоги й показує офіцерові старий валянок. Офіцер недбало футболить ногою валянок, який летить на плиту.

— Надзвичайно інтересна валянк, — щідить офіцер, — один раз його приносить молодий дівчина, подвійний раз — цей бідний старий! Як це розуміти, мій Федька?

Федь ніяково бере з плити валянок:

— Хіба валянки не всі однакові, гер офіцер?

— Ви повинні знати, молодий шумахер, що кожний обув має свій обличчя. Ви хочете обманувати германські офіцір? Це дуже небережно. Германські офіцір має, як це, — дуже швидке око. Коли до тебе, мій Федька, прийшов старий гість, ти повинен доповідати офіціру. На що обманюеш одним валянком? Фуї, мені соромно за вас!

І офіцер, насвистуючи, виходить до кімнати.

— А це правда, діду, — шепоче Федь, — той самісінький валянок. І помітила ж свиня...

— На таких дрібницях і ловлять!.. Учиш, учиш вас, сопляків, та, мабуть, треба дужче братися! От випроваджу тебе геть, як такого, що не виправдав довір'я райкому!..

— Іване Івановичу, хіба все врахуєш?

— А доки ти враховуватимеш, молокососе, загинуть на твоїй явці люди і сам до чорта засиплешся! З'являючись до тебе, я повинен бути певний, що ти мені не підсунеш міну замість валянка!..

— Іване Івановичу!..

— Звідки ти знаєш моє ім'я — по батькові? Я для тебе просто дід, зрозуміло?

— Зрозуміло...

— І на цьому твою явочну квартиру вважаю зліквідованою!

Федь сумно опускає голову і ще більш завзято продовжує чистити чобіт.

Раптом вибух неподалік. Пауза. Постріл. Другий. Автоматна черга... Вибух ще один, глухий... Захлинаються автомати.

Вискакує з кімнати напіводягнутий офіцер з револьвером у руці. Старий стоїть і хреститься тремтячою рукою.

— Партизан! Всіх стріляю! Мій чобіт! Одягай чобіт, Федька! Одна рух,— куля в голову! Де мій шинель?

Федь одягає офіцерові чоботи, мати подає шинелю, німець вилітає з хати, вистріливши мимохідь у стелю.

Всі завмерли, дослухаючись до тиші, яка запала раптом. Чути лише далекі вигуки, галас.

— Він,— каже старий.

Мати, не розуміючи, дивиться.

— Він, кажу. Геройський, видно, зв'язковий. Сповіщає про своє прибуття, Федоре!

— Загинув хлопець,— шепоче Федь.

— Ну, брате, такі не гинуть. Орел. Руку пізнаю. Ходу чую.

7. „Я ВРЯТУЮ НІМЕЧЧИНУ!“

Палата колишньої районної лікарні, яку займає німецький госпіталь. Одне ліжко. На ньому напівсидить знайомий вже гітлерівський генерал. Він важко контужений, у нього з'явився тик, ліву ногу й руку йому звели корчі. Але він, людина обов'язку, не може втрачати дорогоцінного часу. Нерозбірливим від контузії голосом він квапить лікаря, який його оглядає.

— Пане головний лікарю... Доповідайте мій стан...

— Абсолютний спокій,— підскакує із стільця, пристукує каблуками й гукає лікар,— ніяких хвилювань, не рухатися, сувора діета!

— Ви, касторка! — перебиває генерал.— Німецький військовий лікар не повинен, як папуга, повторювати порожні слова! Відповідайте на мої питання!

— Слухаю, екселенц!

— Коротше. Рани небезпечні для життя?

— Ні, екселенц,— декілька дряпин. Але граната дуже близько вибухла од вас, екселенц. Поскільки ви мали щастя, екселенц, впасти вчасно на підлогу, вам припав тільки дуже сильний повітряний струс, екселенц, який вимагає вивчення...

— Якого диявола! Закличте сюди всю вашу недорікувату медицину й зробіть так, щоб у мене не лускала голова, й не плавали перед очима зелені кола, й у вухах не було пекельного брязкоту...

— У вас, екселенц, з вух ішла кров...

— Прошу без ваших зауважень!

— І, крім цього, внутрішні органи, а також мізковий апарат перебувають у стані великої депресії, екселенц. Кожної хвилини може статися погіршення. Серце ваше дещо кволе...

— Що? Серце? Дайте мені кофеїну, камфори і ще якої-небудь гидоти,— я повинен діяти...

— Але ви не залізний, екселенц.

— Запам'ятайте, клістирна трубка, що це вас не стосується,— залізний я чи який інший! Марш! Тягніть сюди оту наволоч, яка не забезпечила охорону міста! Бігом!

Лікар вибігає з кімнати, а генерал корчиться на ліжку, йому болить бік від контузії, він голосно стогне.

По-військовому чітко заходять: гестапівець, начальник поліції і людина в цивільному.

— Хайль Гітлер!

Генерал стомлено махає рукою:

— Що з'ясували?

— Мало кого довелось допитувати, екселенц...

— Голосніше. Нічого не чую. Суцільний гул.

— Четверо забитих німців, екселенц, троє поранених, включаючи й вас, екселенц,— доповідає гестапівець,— плюс один забитий поліцай.

— Кого допитали?

— Один з поранених непритомний, другого схопив шок...

— Хто вони?

— Німецькі солдати, екселенц...

— Населення допитали?

— Зважаючи на вранішній час, пане генерал,— дозволяє собі розтулити рота начальник поліції,— зважаючи на вранішній час, жодних цивільних осіб поблизу не виявлено...

— Мовчіть, один великий ідіот! Як ви смієте прилюдно вішати партизанів, коли у нас утруднення під Сталінградом?

— Головна квартира фюрера передає, екселенц,— поправляє гестапівець,— ради відкинута на вихідні позиції, наші доблесні війська випрямляють лінію фронту...

Хутко заходить лікар із шприцем.

— Ось, екселенц. Заспокоїть і приглушить біль...

— Коліть,— каже генерал.— Принести сюди обох поранених. Я допитаю їх сам. Треба не губити часу, щоб мати повну картину злочину...

Лікар, роблячи впорскування:

— Один поранений помер щойно, екселенц...

— Давайте другого! Він теж може вмерти, ми залишимося без свідків! Чума вас забери!

Поліцаї біжать виконувати наказ. Лікар масирує місце впорскування.

— Ох,— стогне генерал,— вони мене заженуть у яму. Ох! Мені здається, що до моїх кишок торкається розпечене залізо...

Начальник поліції й людина в цивільному приносять ноші з пораненим німецьким солдатом. Гестапівець передивляється нашвидку документи.

Ноші ставлять на підлогу.

— Ну? — гарчить генерал.

— Документи цього солдата,— каже гестапівець.— Був на лікуванні, відряджено знову на фронт. Уродженець Гамбурга. Сорок років. Ось фотографія родини. Лист, мабуть, від дружини. Дитяча рука на листівці...

— Облиште! — наказує генерал.— Що йому, лікаре?

— Поранено в груди, руку, шию, екселенц. Стан загального важкого шоку, поранений не реагує ні на які збудники. Побоююсь внутрішнього крововиливу, екселенц. Потрібний спокій і вичікування...

— Знову чекати?! Але це наш єдиний свідок, холера б вас побрала з усією вашою ідіотською медичинською термінологією! Як виглядає картина нападу партизанів на місто? Кажіть, от ви...

— Мені важко відповісти, екселенц,— каже гестапівець,— ніхто нікого не бачив. Всі чули постріли й вибухи, багато хто сам стріляв, але нападників не було помічено...

— Прошу дозволу висловити одне припущення, ваше превосходительство,— вимовляє людина в цивільному.

— Це що ще за опудало? — обурюється генерал. — Жени́ть його геть!

— Це, екселенц, — конфіденційно сповіщає гестапівець, — дуже корисний працівник. Спеціаліст у партизанських справах. Завдяки його допомозі ми заарештували тутешнє підпілля. Він знає всіх в обличчя. Кажіть, Яшко...

Цивільний самовпевнено посміхається й переступає з ноги на ногу. Це дебелий мужчина, років на сорок, з ненатурально ясними очима і брезклим обличчям гіркого п'яниці:

— Ви, ваше превосходительство, не уявляєте собі, який народ оці партизани...

— Ближче до справи, — шипить начальник поліції.

— Будучи пов'язаний із червоним підпіллям, ваше превосходительство, я маю відомості про те, що один більшовицький шпигун прибуває до нашого міста для диверсійної діяльності...

— Він, мабуть, дурень? — звертається генерал до начальника поліції. — До чого тут якийсь шпигун, коли ми маємо справу з нападом банди партизанів?

В цей час ворухиться поранений солдат, що лежить на носах, і кволим голосом, пошепки, з паузами вимовляє:

— Дозвольте доповісти, екселенц... Вся оця поліція — формені дармоїди... Дурно жеруть німецький хліб... Я б їх на місці фюрера перестріляв, як скажених собак, екселенц... Вони п'ють горілку, а ми з вами дістаємо самі неприємності на службі нашому фюреру...

— Стій, солдате! Це ти врятував мій портфель?

— Не будемо рахуватися, екселенц... Я — ваш солдат, ви — мій генерал... Портфель — дурниці... От коли один гевал з червоною стрічкою на шапці кинувся з гранатою до вашого вікна, і я впав йому під ноги, а граната полетіла до іншої кімнати... Оце була робота!..

— Ти матимеш нагороду, солдате!

— Спасибі, екселенц.

Лікар благально простягає руки:

— Екселенц, вам шкідливо хвилюватися!

— Так... Мені все шкідливо... Тільки вірність солдата солодка мені. Всім вийти геть. Який жахливий біль... У мене лускає голова... Геть усі! Мій солдат врятує Німеччину...

Коли всі виходять і лишається лише лікар, який мацає у генерала пульс, поранений солдат бурмоче:

— Лиха година б їх забрала — оці недосконалі німецькі гранати. Міг би zostатися інвалідом...

І голосно відповідаючи генералові:

— Так, екселенц, я врятую Німеччину!..

8. ОБЛАВА

Федь іде вулицею донбасівського невеличкого міста.

Він у поношеному кожушку, розбитих валянках, у ватяній шапці. В руках у нього кошик.

Красива рідна вулиця, вкрита снігом. Німці зрідка проходять, доводиться поступатися з дороги й ставати в сніг.

Попереду видко головну магістраль, якою невпинно рухають машини, тягачі, транспортери, гармати, автобуси, чути гуркіт машин і гелгіт людських голосів.

Федь іде й наспівує від надміру почуттів.

Праворуч видко над будиночками верхівку терикона, вкриту незайманим снігом: шахту висаджено і не йде на терикон порода.

Ліворуч на горизонті видко силует металургійного заводу і зруйноване селище.

Федь потихеньку співає, складаючи одночасно слова пісні:

Ось і Радінформбюро сказало,
Що холера німців похватала.
Ти на міну, партизан, надійся,
Та на пічці не сиди, не грійся.
Шилом, милом, толом та гранатою
Виганяй фашиста геть із хати!..

Федь заплутався в римах і перейшов на мелодекламацію, — добре, що німці не чують:

«Яке хороше буде життя після перемоги! Заспіває завод, засвітіться яскраві вікна заводського селища, палацу культури, навкруги зеленітиме парк, і виросте безконечна кількість квітів, пахощі виповнять повітря!..

«А колишній підпільний працівник Федір К. поїде за радиста до Арктики. — Хто цей відважний хлопець, що радирує з крижини? — запитають Майку її товариші. — Це мій найкращий друг і чоловік, — відповідь Майка, — Федір К., колишній працівник підпілля...»

— Федь, що ти бубониш, з глузду з'їхав! — чути голос, і навперейми Федеві вибігає з хвіртки дівчина. Вона

дуже бідно вдягнена, обличчя замурзане, зуби ненатурально стирчать. Підбігши до Федя, вона починає ще й прикро кульгати.

— Ого, Фрося, добре ти себе прикрасила!

— Іду передавати дівчатам досвід. Сама вигадала. Дивися...

Дівчина хутко виймає з рота картопляну накладку і, показавши Федеві, знову мостить її назад: поміж губою й зубами.

— Я тебе, звичайно, розумію, Федь! — каже дівчина, — мені самій хочеться іноді співати, декламувати вірші... Давай зберемося колись поспівати й потанцювати, га?

— Зберемося, Фросю, — задушевно каже Федь, — нехай ось із справами впораємось, виконаємо план. До речі, ось, на, перепиши в п'ятдесяти примірниках, закинь на околиці, аж до шахти «Наклонної»...

Із кошика Федь добуває маленький горщик масла і передає дівчині.

— Масло зверху нам на премію? — запитує Фрося.

Вони наближаються до людної вулиці, і Федь поспішає почути потрібні йому відомості:

— В госпіталі чергуєш? Що нового?

— Генерала лікуємо, підбили добрі люди гранатою. Уже відняло руку й ногу...

— Слідкуй за ним добре, Фросю, зрозуміло? Вживемо заходів...

— Тихо, — попереджає Фрося.

— Так ти, значить, так, — голосно каже Федь і сам, помітивши поліція, що йде їм назустріч, — піди до клініки, і нехай тебе швиденько лікують. Скажи їм — фюрер і велика Німеччина потребують твого самовідданого й безкорисного труда... Бо буде повна навколо невидержка...

— Но, но, ти не дуже, — загрожує йому поліцай, — візьму на замітку! Хіба я не знаю, чим ви дихаєте...

Федь низько скидає шапку:

— Авжеж, темні ми, пане поліцмайстер!

І йде через вулицю до базару, не прощаючись із Фросею, яка повернула до хвіртки праворуч.

Федь на базарі. Ця інституція за гітлерівців стала центральним громадським місцем, де люди мали право збиратися, бачити одне одного, почути новини, віддати ба-рахло за їжу, поглузувати з гітлерівця.

Але іноді й потрапити... в облаву...

Федеві саме й припала ця можливість. Сюрчки, постріли, люди почали кидатися на всі боки. Новоспечені купці — власники дерев'яних торговельних «точок» — стали коло дверей, заступаючи вхід. Люди з тачками, які продавали жалюгідне дрантя, складають свій крам. Діти, що продають сірники й сигарети, поділені на три частини, посилено пропонують куриво й галасують щосили.

Мужчина з широченною бородою, в темних окулярах, який ворожить на картах, поспішає закінчити сеанс.

— Ні, дядечку, — голосно протестує молодичка, — це не ворожіння виходить, а звичайний ерзац його матері! Почав красиво, втішно, на чисту совість, а чим кінчаєш?!

— Облава, тітко, — шепоче злякано ворожій.

— Яка облава? — обурюється тітка. — Адже ти кинув на карти, що я зостануся жива й здорова, і мій Павло гітлерівця поб'є й повернеться додому з перемогою... А тепер щось харамаркаєш...

— Благаю, тихше... Після облави все доскажу детально...

Федь проходить, мимоволі посміхаючись, і звертає просто до власника крамнички, в якій продаються господарські речі, корзини, кошики...

— Пане Гарба, — каже він конфіденційно, — вийшов придбати шведського краму, взяв до кошика декілька пляшок спирту, а тут облава. Дозвольте у вас поставити?

Крамар мовчки повертається спиною до хлопця, і Федь миттю пірнає до крамнички, виходить звідти без кошика.

Проходячи повз господаря, кидає:

— Півлітра ваші...

Біля розкладки, де продається ганчір'я, старі халяви, повсть, подерті валянки, Федь каже продавцеві, який похапливо запихає все до лантуха, щоб іти геть:

— Сиди на місці, друже. Ти ж торговельна одиниця! Після облави я повернуся до тебе й передам тобі мило з прожилками, — доки що сховав у Гарбиній крамниці. Як посувається фільм?

— Буде в строк, — відповідає продавець, — детонатори перевірили?

— Прожилки фірмові, доброї марки...

— Як передаси?

— Приготуй кошика, просто змінємося кошиками...
Бувай...

Федь іде до пропускного пункту облави, доставши з кишені й тримаючи наготові документи. Дужче починає дмухати вітер. Шарпає, мете, кружляє сніг. Федь іде.

Дорогою він зачіпає дівчину-підлітка.

— Міля, приготуй перепустку!

— Я — маленька, покажу патрулеві дулю замість перепустки й пройду!

— Побіжи до Кіндрата, нехай до мене поки що не ходить.

— Ха-ха-ха! — зареготала Міля, пірнаючи в натовп.

А Федь спокійно й майже побожно крокує до пропускного пункту. Над базаром мете хуга. Свистить вітер. Гітлерівці опускають носи в шарфи й пританцьовують, стукаючи черевиком об черевик. Мороз витискує у них з очей сльози. Сніг забивається до рота, примушуючи відплювуватись.

Перевіряють документи двоє поліцаїв, відштовхуючи підозрілих до вантажної машини, де порядкують військові, запихаючи людей до кузова.

Обіч спостерігає офіцер. Це — Федів квартирант.

Федь, високо піднісши документа, крокує до поліцаїв. Він чітко козиряє офіцерові.

— А, мій Федька,— пізнає його офіцер і ляскає стеком по спині,— пропустить оцей жахливий партизан! Він кладе гранат до мій нічний посуд! Ха-ха-ха!

Поліцаї виштовхують хлопця, не перевіривши його документів. Федь, відходячи, шле солодку посмішку офіцерові:

— Покладу, ваше благородіє, спасибі за ідею!..

9. ЛІЖКОВИЙ ХВОРИЙ

Ніч. Коридор лікарні. Ходить в спідній білизні та пілотці німецький солдат. Голову оббинтовано, ліву руку прив'язано до грудей. Видко, що він перемагає біль, але ходить і ходить. Це — зв'язковий.

— В нашому ділі без тренування нікуди не рипайся,— мимрить він, намагаючись рівно ступати й рівно дихати.

Підходить до виходу в друге відділення. Там стоїть на варті поліцай. Годинник показує годину ночі.

— Стоїш, бовдуре? — спокійно запитує солдат.— Не розумієш, що я кажу? Генерал нікуди не втече. Його ні-

мецький кіндратій горохнув. Не чув «кіндратія»? Це російське слово, оселедець ти маринований! Струнко! Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер! — галасує очманіло поліцай.

Солдат рухається назад коридором.

Зупиняється біля німецького вартового, який стоїть коло дверей до генеральської палати.

— Пускає гази старий?

Солдат посміхається і мимохить дивиться позад себе.

— Його душу вже на той світ законтраковано! Я, брате, багато таких бачив. Трах-бах, і генеральський мундир лишається у вдови на вішалці... Ти звідки, хлопче?

— Вартовому не можна розмовляти.

— Ех ти, вошива порохня! Кого вчиш, тиловий кріль?! Та я таких, як ти, під Сталінградом їв, не розжовуючи!.. Струнко! Відповідай за уставом. Хто такий фюрер, Адольф Гітлер?

— Рятівник німецького народу!

— Дурень. Наш фюрер прийшов на землю, щоб занувати тисячолітній германський райх! Зрозуміло?

— Так точно.

— А тебе, довгоухого баварця...

— Я із Саксонії!

— ...довгоухого саксонця фюрер поставив охороняти священне життя німецького генерала, якого контузила партизанська граната. Як ти виконуєш свій обов'язок? Коли б до тебе підійшла сама смерть, ти повинен був би ступнути крок назад, взяти автомат на руку і рішучим німецьким голосом сказати: «Хальт, пані смерть, тут священний порог!» Повтори!

— Хальт, пані смерть, тут священний порон!

— Не порон, а порог, пацюк! Як ти автомат тримаєш? Скинь ремня з ший! Приклад у живіт. Каску насунь на морду. Ось так...

Здоровою рукою зв'язковий смикає автомат у вартового і штовхає його, очманілого від несподіванки, у двері до генерала. Сам заходить слідом за вартовим і щільно причиняє за собою двері.

І ось біля генералової палати знову стоїть вартовий. Каска його низько насунута на очі. Шинеля підперезана, на поясі дві гранати. Тільки нижче шинелі непорядок: на ногах немає чобіт, хизуються капці. Ліву руку недбало загнуто до кишені.

Замкнувши на ключ двері до генералової палати і поклавши ключа до кишені, новий вартовий рухається коридором до виходу. В міру наближення до другого кінця коридора вартовий намагається ступати твердіше. Але капцями не стукнеш, як солдатським чоботом...

І вартовий, ставлячи ногу, одночасно стукає об підлогу автоматом...

Підійшовши до поліцая, який охороняє вихід з коридора, новий вартовий командує, наставляючи автомата:

— Вперед! Давай, генерал — доктор!

Поліцай іде в супроводі вартового до кімнати чергового.

Заходить. Там сидить з книжкою в руках дівчина в халаті.

Зачинивши за собою двері, німецький солдат б'є поліцая автоматом по голові. Той падає, не скрикнувши.

Дівчина з жахом схоплюється на рівні. Це — Фрося.

— Боже! Що ви зробили!!

— Тихше, сестричко,— каже російською мовою німецький солдат,— мені треба терміново взутися. Однією рукою я нічого не можу зробити. Давай, швидко стягай...

Дівчина кинулася скидати з поліцая чоботи.

— Ви, значить, не німець? Ну, нізачо я б не сказала! А контузія, а ваша рана?

— Стоп. Облиш чоботи, зв'яжи його раніш...

Дівчина спритно в'яже поліцая рушником, забирає гвинтівку, револьвер, патрони, документи.

— Молодець,— хвалить зв'язковий,— мама не поганому тебе навчила! Одягни мені чоботи...

Чоботи на ногах. Можна йти.

— Дай, дівчино, чогось міцного понюхати. Щось у мене організм рипить.

Фрося, розуміючи прохання, киває головою, наливає до склянки спирту.

— Збери медикаменти,— командує зв'язковий, тримаючи склянку в руці,— треба буде мені закінчити лікування. За твое молоде і красиве здоров'я, сестричко...

Зв'язковий п'є.

В цей час навстіж розчиняються двері, і двоє німецьких солдатів вдіраються до кімнати.

Вони не чекали зустріти третього солдата. Остовпіли, беруться до револьверів.

— В порядку, друзі,— каже зв'язковий, віддаючи склянку Фросі,— спирту вистачить і вам...

— Хенде хох! — галасує раптом з неможливим акцентом один з тих, що прийшли.

— Що? — дивується зв'язковий. — Ви теж не німці? Сестричко, це твої знайомі?

— Товариші! — опам'яталася Фрося. — Наш, товариші!

— Наш чи не наш — це видко буде після обопільної перевірки документів, сестричко. А тимчасом рушаймо, бо можемо спізнитися!

— У нас наказ відносно генерала, — нагадує партизан.

— Генерал в порядку, — каже зв'язковий, — на тобі ключа, піди до палати перевір, щоб не було осічки. А ми з сестричкою та твоїм напарником на повітря. Візьми мене, серденько, під руку...

Фрося хутко одягається, обіймає зв'язкового, один з партизанів підтримує з другого боку.

— Адже я, милі мої, як собі не кажіть, а лежачий хворий, — намагається жартувати зблідлий зв'язковий, — ви зі мною обережніше!..

10. ГОСПОДАР ТА ЛАКЕЙ

Кабінет начальника поліції. Начальник сидить біля стола, недбало зіпершися на спинку крісла. Перед ним на краєчку стільця — «Кривий Яшка» у досить-таки поганому вигляді: голова забинтована, око підбите, запливло і, коли йому треба глянути на співбесідника, він повинен пальцем підняти опухле віко.

— Я вас запросив, пане Яблучко, — щідить начальник поліції, — щоб сповістити про незадоволення з вашої роботи німецького командування і самого пана шарфюрера...

— Ваше благородіє, — стогне Яшка, — адже мене повністю заблоковано! Ось чуєте, як я розмовляю, — це від отрути, яку мені підсипали до самогонки. Шлунок, слава богу, витримав, а голос, кажуть лікарі, і не відновиться. Позавчора на коротенькому шляху від хати до, пробачте, відхожого місця — так ударили по голові, що тепер лікарня мені пропонує лягати на лікування. А як я ляжу, коли там навіть генерала не встерegli... Я — сам, а їх же багато!..

— Німецьке командування, — перебиває його начальник поліції суворо, — і сам пан шарфюрер незадоволений з вашої діяльності. Цум байшпіль — наприклад: ми гадали, що ви виказали нам все підпільне керівництво. Так, Добре.

А що ж виходить? Який, так би мовити, кредит? У вас забракло терпіння й витримки! Підпілля, як працювало, так і працює. Партизани серед білого дня нападають на гебіт. Генерали гинуть, як мухи? Так, добре. Я не заперечую, що вам важко, але в мене голова теж не казенна, пане Яблучко!

Яшка мовчить, похнюпивши голову.

— Я можу подумати,— продовжує начальник поліції,— і сам пан шарфюрер може подумати, що ви, цум байшпіль наприклад, не щиро прийшли до нашого німецького командування...

— Ваше благородіє! — благальним голосом вигукує Яшка.

— Що ви хочете обдурити поліцію, самого пана шарфюрера, а також його превосходительство нашого фюрера!

Начальник повертається до портрета скаженого Гітлера й робить на всякий випадок салют йому.

Яшка ладний лізти під стіл від жаху:

— Ваше благородіє! Випробуйте мою чесність! Чим завгодно зароблю! Але в цьому районі я не працівник! Ех, коли б ви знали, як важко дивитися їм у вічі! А той радянський агент, ваше благородіє, котрий був німецьким солдатом і зник з лікарні,— адже він з нас наробить свинячих відбивних котлет!

— Но, но! — галасує начальник поліції.— Не пашекуй, скотино! Ти казав, що маєш явку до Н.?

— Маю, ваше благородіє. Накажете кому передати?

— Ні, на що ж, сам підеш. Одержиж детальні інструкції.

— А коли явка застаріла?

— Візьмеш довідки з тамтешньої поліції. Все, Можеш іти. Не гайся. Та не надумай тікати. Я тебе з-під землі дістану! Донер-ветер!!

Яшка виходить, і майже одразу після нього заходить до кімнати гестапівець. Начальник шанобливо зіскакує з крісла й поступається місцем тому, що прийшов. Сам сідає на місце Яшки. І така ж сама Яшчина поза.

— Ну, пане поліцай, він згодний?

— Я його так налякав, пане шарфюрер, що він полізе до чорта в пельку! Інструкції передати на письмі?

— Ні, ви дуже примітивно працюєте, гер поліціант. Ми, німці, так не працюємо. Інструкції він одержить в Н. від німецького начальника!

— Так, так, пане шарфюрер...

— А ти, брудна свиня, — раптом шаленіє гестапівець, — яке пійло ти мені вчора підсунув? Я думав, що в мене порвуться всі кишки! Наволоч! Застрелю!

Начальник поліції падає на підлогу і завмирає в повній покорі, поки лютує гроза.

11. РАЙКОМ ДУБЛЬ

Зруйнований, висаджений і спалений металургійний завод в Р. Похмурі й завалені домни, попровалювані дахи величезних цехів, покритий бетон.

В хаосі й порожнечі серед неймовірних руїн — далеке віконце.

Коли, минаючи інші шляхи, з повітря проникнути до нього, можна побачити незвичне видовище: жилу кімнату. Більш того — в кімнаті мир і спокій. Столик, вкритий червоною матерією. На стіні — портрети Леніна і Сталіна. Дядько Миша, як господар, зустрічає тих, що приходять. Уже на місці: дід Іван Іванович, Федь, старий у ватянці й окулярах, бородань — справжній Ілля Муромець на вигляд, зв'язковий в цивільному, дуже просто вдягнений, схожий і на селянина, бо куртка домоткана, нагадує й шахтаря шкіряним картузом. Рука на бинті.

Входить ще одна особа — худий, поголений, із запалими щоками й очима, суворий, з пакунком у руці, на вигляд — інженер.

— Ну, от і добре, — каже дядько Миша, — всі зійшлися вчасно, ніхто не спізнився. Вас не дивує місце, де ми зібралися? Я подумав, що підпільний райком партії, який представляє радянську владу, може призначити своє засідання там, де визнає за потрібне, не рахуючись із німецько-фашистськими загарбниками. Ось чому ми й зібралися тут, на заводі... Уточню: на колишньому заводі...

Для німців це підприємство — мертва справа. Вже скільки місяців вони розбирають завали, хочуть налагодити силове господарство, щоб хоч сякий-такий ремонтник можна було провадити. Але що у них вийшло? Нічого. Тому що господарі не вони, а ми. Прийде час — хіба ми так довго панькатимемося із зруйнованим оцим заводом? Та він у нас, як скрипка, заграє! Де ті люди й візьмуться! І меха-

нізми знайдуть, і руки будуть, і спритність... Побачите — й похилену домну випростаємо, як молоденьку...

— А що ж, Михайле Михайловичу,— подає репліку старий у ватянці й окулярах, майстер доменного цеху,— щодо цього маємо вже й пропозицію, дайте тільки команду!

— І дамо свого часу, Кузьмо Павловичу,— посміхається дядько Миша,— так само, як і нашому дідові Івану Івановичу, мартенівському старшому...

— Давайте до справи,— говорить удавано сердито дід,— нічого роз'ятрувати рани. Ви за мартени не турбуйтеся...

— Ми з шахт'юною теж не пастимемо задніх,— пробасив бородатий «Ілля Муромець»,— дещо метикуємо...

— Таким чином, товариші,— резюмує дядько Миша,— ми вирішили зібратися тут, на заводі. Головний інженер, наш шановний Валентин Фролович, приготував нам це приміщення серед заводських руїн. Охорону поставлено, на випадок небезпеки можна буде вийти порівняно спокійно, входи і виходи ми тут знаємо, товариші, не перший день...

Я запросив на засідання районного комітету нашого комсомольського секретаря, відомого всім присутнім Федя, а також зв'язкового Центрального партизанського штабу — товариша Олексу. Решта — члени нового райкому, які заступили загиблих.

І довга пауза панує в кімнаті.

— Вшануємо, товариші, пам'ять загиблих наших попередників.

Всі встають, опустивши голови. Хвилина мовчанки.

— І одразу ж, товариші, я дозволю собі доповісти райкому мій аналіз причин провалу й загибелі наших дорогих і незабутніх друзів. Трапилася звичайна життєва річ, неприпустима в практиці підпільних організацій: хтось втратив пильність і виказав явку, цим скористався ворог, проліз до наших лав. Але ворогові не вистачило терплячки, витримки, він мав би вичекати, пролізти глибше, дізнатися більше. Коли б це трапилось, товариші, скількох би друзів ми не дорахувалися на сьогоднішній день!

— Пробачте,— каже зв'язковий,— справа, здається, не тільки в тому, що хтось із місцевих товаришів не був пильний. Мені доручено, я думаю, про це можна сказати,— взяти зрадника і приставити до Москви, до Центрального партизанського штабу. Там запитають, звідки він взяв явку. Це — серйозна справа. Ворог не простий, не треба

розраховувати на це. Сам Яшка простака, але за ним стоять серйозні працівники...

— Правильно, — відгукується дядько Миша, — не буде мови будувати роботу з розрахунком на недолужність ворога. Ворог дужий, коварний, має величезні можливості боротьби з нами. Не дамо йому наступати, — нехай обороняється!

— Вони давно вже обороняються, — задумливо зауважив головний інженер.

— З цією метою, товариші, створюється новий райком, який нас дублює, про склад його не варто всім знати. Його намітив ЦК партії. Це вже буде третій. Коли й ми провалимося...

— Ну, що ви, що ви, Михайле Михайловичу! — обурюється головний інженер. — Вжиті запобіжні заходи...

— А також відповідна більшовицька дисципліна, Федь, — додає свого слова дід, дивлячись на комсомольця.

— Михайло Михайлович завжди таке скаже під руку, — докірливо зауважує старий в окулярах.

— Безпеці треба завжди дивитися в вічі, — м'яко, немов сам до себе, вимовляє дядько Миша. — Тоді не шкода буде віддавати життя, коли вживемо всіх розумних застережних заходів. З цього приводу маю пропозицію, прошу санкції райкому на проведення її в життя — з наступною інформацією...

— Безперечно, — відгукується бородатий богатир.

— Почнемо сьогодні з комсомолу. Можеш сидіти, Федь, ми знаємо твої справи. За все гарне народ скаже молоді спасибі. А от за непотрібну, шкідливу необережність ми грітимемо. Мертві герої — це важка необхідність, у нас установка на живих героїв, товариші!

— Дійшли чутки про провал молодіжної організації у нас по сусідству — в Краснодарі. Це правда, Михайле Михайловичу? — запитує старий доменщик.

— На нещастя — правда. Ще невідомі масштаби арештів, але все керівництво «Молодої гвардії» вже взято. Подобиці мені невідомі. І ти, Федь, мотай собі на вуса. На перший раз ми тебе усуваємо від справи з висадженням кінотеатру...

— Дядьку Мишо, за що? — з одчаєм вигукує Федь.

— Твоє запитання тут недоречне. Підготовку провів добре, виконання ми доручимо іншому. На цей же день призначено справу з біржею праці, — ми не дозволимо вивозити молодь до Німеччини...

— Михайле Михайловичу,— наважується нагадати про себе Федь,— адже карти й новий шифр ми дістали з могили тихо? І поховали потім товариша, де треба, і також тихо...

— На цьому Федь може вийти,— безжально перериває його дядько Миша,— до побачення, Федь, швидко я тебе викличу...

Федь мовчки підводиться з лавки. Бородатий шахтар любовно ляскає його по спині. Федь виходить.

— Тепер про зв'язкового Центрального Партизанського штабу,— продовжує дядько Миша.— Товариш Олекса прибув до нас із шифром, а також на допомогу в справі зрадника,— мій попередник встиг радирувати про свою тривогу.

— Зрадника виявлено з певністю, але справа ускладнюється тим, що його не можна знищувати. Наша молодь трохи не порушила цієї заборони. Завдання складне: взяти зрадника тихо і перепроводити через фронт для свідчень. Кривий Яшка, певна річ, відчув це — спішно вибув...

— В невідомому напрямку? — запитує з тривогою дід.

— У відомому, але з тим же самим зрадницьким завданням. Я радирував до штабу з проханням попередити, запитав вказівок для товариша Олекси, йому запропоновано переслідувати зрадника. Ми дамо йому нашу радистку, бо з пункту Н. порвався зв'язок.

— У вас радист запасний лишається? — запитує зв'язковий.

— Федь навчився. Посадимо до апарата. Отже, дамо, значить, радистку і, на мою думку, належить таким двом важливим особам надати також охорону. Я намітив вам, товаришу Олекса, тих двох хлопців, що приходили по вас до лікарні, не заперечуєте?

— Хлопці добрі.

— Явку для вас штаб передав. Але, певна річ, будьте обережні... Вам цього не треба казати. Вийдете не гаючись, як тільки дозволить ваша рана...

— За мною затримки не буде...

— Михайле Михайловичу,— каже головний інженер,— доручення я виконав.

— Ви, Валентине Фроловичу, немало вже доручень підпільного комітету виконали! Користуюся з випадку оголосити вам нашу подяку...

— Я не про це,— незадоволено махає рукою інженер,— останнє доручення в мене було про пенсіонерів. Я з'ясував,

кому допомагав соцзабез, визначив старих та хворих, які не можуть прожити без нашої допомоги, і ставлю цю справу на розсуд комітету...

— Добре намислено,— каже старий доменщик,— кошти зберемо у народу, і нехай всі знають, що й під ворогом у нас існує радянське життя!

— І от іще, товариші, невеличка пропозиція,— додає секретар райкому,— влаштуймо для нашої молоді вечірку. Вони мають виконувати серйозні завдання: диверсії, вибухи, підпали, бої. А тут іще чутки про «Молоду гвардію». Нехай розважаться, адже молодість вимагає, ми їх і так, немов у монастирі, тримаємо!

— На вечірках саме й застукують! — відгукується незадоволено старий Іван Іванович.

— А ми постережемо! — переконує доменщик Кузьма Павлович.— З розумом тільки організувати!

— Підтримую,— каже бородань-шахтар.

— Я теж за,— приєднується інженер.

— От і добре,— резюмує секретар райкому.— Так і зробимо. Перше засідання вийшло дещо інформаційне. Але нам ніколи, та й ні про що особливо розводити дискусії. Важливо, що ми бачимо одне одного, працюємо, віримо в нашу перемогу, тримаємо зв'язок з ЦК та зі штабом і живемо одним життям з нашою прекрасною непереможною Батьківщиною!

І секретар райкому підводиться, урочисто, хоч і не на повний голос, заспіває: «Вставай, проклятьем заклейменный...»

Підпільний райком у повному складі співає гімн.

12. ВЕЧІРКА ПІД ОХОРОНОЮ

Зібралася молодь на вечірку.

Невеличка кімната переповнена. Тут — комсомольці, молодь «безпартійна», підлітки, дівчата. Всі добре зодягнені, у дівчат блищать очі й горять щоки. У хлопців мокрі чуби, буйні зачіски. Скільки голів — русявих, темних, золотавих! Сукні, чудом уцілілі від жадібних рук загарбників, випрасовані, накрохмалені, підігнані до схудлих фігур. У хлопців — гімнастюрки, піджачки, чисті новенькі спецдівки. Обличчя юні, радісні.

Харчить, немов зарізаний,
Адольф — скажений пес!
Воякам — не залізний,—
Шле дерев'яний хрест!

Нехай Червона Армія
Рушає на Берлін!
Своє ми діло знаємо,
Поможем, як одині!..—

співають молоді голоси.

Воркоче на столі самовар. Різнокаліберні чашки, склянки. Варена картопля, чищена тараня, шматки м'яса, хліб.

— Реб'ята,— вигукує дівчина, в ній насилу можна пізнати Фросю, так вона помолодшала й погарнішала,— реб'ята! Та помовчте ж хвилинку! Я пропоную випити оцей келих скромного бурякового вина до дна— за нашу, реб'ята, молодість! Погляньте одне на одного: адже ми помолодшали на сто років! Умилися, зачесалися, зодяглися, зібралися дружною сім'єю— і знову ми молоді, товариші! Я вже думала, що одразу до розряду підстаркуватих перейду. Тепер ви розумієте, наскільки ми помолодшаємо, коли прийде радянська влада?!

— На двісті років, Фросю!

— Тихше, товариші! — Федь стукає ножом об тарілку.

— Громадяни й громадянки, дайте Фросі закінчити тост!

— Одне слово, випили! — резюмує Фрося й випиває свою чарку.

— Отже, ми розлучаємось, Федь,— роблено спокійно каже Майка.— Коли б знала таку справу— нізащо б тебе не навчала на радиста!

— Слово честі, Майко,— відповідає Федь, взявши Майчину руку й тримаючи її в своїх,— я не зганьблю тебе, мою вчительку...

— Що мені з того?

— І рація завжди буде в повному порядку...

— Подумаєш!

— І в останню хвилину мого життя я згадаю про Батьківщину й про тебе, Майко...

— Згадуй,— одвертає голову дівчина,— яке мені діло, однаково я не дізнаюсь... Ах, нащо я навчила тебе! Тоді б мене нікуди б і не послали. Я навіть не знаю, куди їду! Може, це де-небудь на безлюдному острові... Адже я буду весь час за тебе хвилюватися!

— Ось,— підносячи руку, немов для присяги, каже Федь,— даю тобі вірне, непорушне слово: буду витриманий комсомолець, а не лихач!

— І дай мені обіцянку не робити мін...

— Присягаюсь тобі, міни для мене від сьогоднішнього дня не існують! Але, Майко, коли я відбуду мінну підготовку без відриву від основного виробництва?..

— Байдуже, міни я тобі забороняю!

Хлопці, які ходили до лікарні в німецькій одежі і познайомилися там із зв'язковим, — зараз сидять удвох коло нього і навперейми підсовують йому страви.

— Ось у нас, на Полтавщині, — каже один з них, веселий і гостроязкий білявий хлопець, — у нас хто сотню вареників за один заїзд не покладе, того й на вечірку не беремо... А у вас, Микито?

— У нас, Панько, — помалу формує слова високий, сухорлявий і рішучий Микита, — у нас на шахті дивляться не на вареники, а на добичу... На вугольок, зрозуміло?

— У вас там, певно, дріт ковтають, — бач, який ти, немов на дрота настролений!

— Ну, вже не полтавська галушка, як ти!

— Тихше, реб'ята, — стримує хлопців зв'язковий, — од ваших розмов у мене кістки починають свербіти! Знайдіть мені краще гітару... Колись я з цим звіром був знайомий.

— Момент! — обидва друга рушають на пошуки.

— Як рука, Олексо? — запитує Фрося, опинившись поруч. — Ти для мене ліжковий хворий!

— У тебе такі солодкі ліки, Фрося, що я призначив би тебе одразу на доктора медицини...

— Кажеш, а сам, видко, потай смієшся?.. Ти, мабуть, у столиці жив, а я в Донбасі зроду-віку...

— Мила моя дівчино... Адже нічого я тобі не маю права ні розповісти, ні натякнути... Після війни хіба...

— А зустрінємось, Олексо?

— Неодмінно і в обов'язковому порядку!

— І ти вже будеш не Олекса, а, може, Гриша?

— Все може бути, мила моя, та хіба сам я не залишусь такий, як оце ось сиджу перед тобою й дивлюся в твої ясні очі...

— Я обіцяю пам'ятати все життя, Олексо... Мало тобі?

— Доки не забудеш, Фросю...

Ніжна дівоча рука куйовдить милі кучері, про які ще декілька днів тому дівчина й уяви не мала, заглядає в вічі, що стали їй дорогі, і радість виповняє її серце.

— Не займайте мене! — лунає тоненький голосок, і Міля, дівчинка-підліток, підводить од стола гірко заплака-

не личко.— Я від радощів плачу. І мені шкода наших реб'ят. І сестричку шкода. Ми з нею близнята... Як їх там били! Обіцяли випустити, коли реб'ята назвуть ворогам усіх нас, ну, Федя, Фросю, Колю, Майку, Микиту, Панька, ну, всіх... Вони, пам'ятаючи присягу, не назвали жодного з нас! Не назвали і так умерли. Знали, пам'ятали про нас, не назвали... Присягнемо ж, товариші, ніколи не забути їх, і нехай вони з нами живуть до останньої години!..

— Друзі! — схоплюється з місця Федь.— Як можна говорити про забуття! Народ їх так піднесе, як ніколи нікого в історії не підносили! Ось погляньте самі на себе: звичайні хлопці й дівчата, не янголи, а скорше чорти, освіта дуже різна, характери іноді навіть препогані! Але що виходить! Багато й про нас напишуть потім, і пісень заспівають про наші діла, декому пам'ятники готуються... Так, так, не дивуйтеся, в такій великій справі все буде! Та не це ж нас веде щоденно на бій з ворогом! Що нас веде, товариші? Партія, молодість, любов до життя, відповідальність за перебудову планети! Решта, так би мовити, дрібниці. Сприймемо їх по-філософському. «Сочтемся славою, ведь мы свои же люди. Пускай нам общим памятником будет построенный в боях социализм!»

— Правильно!

— І комунізм, товаришу Маяковський!

— В одній із моїх командировок,— починає звичайним розмовним тоном зв'язковий Олекса і, дивна річ, його всі почули,— я зустрівся із старим. Старий, як старий. З характером і інше. Пустив мене ночувати, хоч на селі повно стояло гітлерівських карателів. Посадовив до столу й чарку налив. «Вип'ємо, каже, Никаноровичу, за найшвидше розгортання подій: нехай загарбники ляжуть наспід, а наше щоб було згорі!»

— За партію!

— За великого Сталіна!

Тимчасом Микита й Панько з'являються звідкілясь, несучи урочисто гармошку замість гітари.

— Розумієш,— каже Панько,— дефіцит із гітарами. Може, гармошку подужаєш?

— Гармошка — питання більш складне,— відповідає Олекса, прилаштувавши інструмент на коліна,— та нічого, згодиться. Тільки ви, хлопці, підтримуйте басы, щоб моя ліва рука не рухалась.

І пішли, полилися заговорили хвацькі перебори.

Вклонився хлопчина матусі старій,—

співає задушевним голосом зв'язковий,—

Пішов на війну в партизани!
Готовий, як стій, на розвідку і в бій,
Готовий на муки і рани.
Вклонилась дівчина родині своїй,—
Від хлопця в бою не відстане!
Пішли вони разом, і виграно бій,—
Радіють бійці-партизани!
Пішли вони разом, і виграно бій,—
Радіють бійці-партизани!

На порозі кімнати стороння особа — це старий Кузьма Павлович в окулярах і ватянці, член підпільного райкому.

— Хліб-сіль чесній кумпанії!

— Милості просимо, Кузьмо Павловичу!

— Сідайте з нами!

— Ніколи, діти. Прошу тихенько, не гаючи й хвилини, залишити це приміщення. Ми охороняємо вашу безпеку, але в даний момент помічено декотрі дії ворога, проти яких ми безсилі. Потихеньку й по одному. Часу малувато, але повинно вистачити. На крайній випадок наша варта прийме бій і відтягне бандитів-поліцаїв. Як гулялося?

— Добре, Кузьмо Павловичу!

— Згадали мирне життя!

Організовано й чітко відбувається «евакуація приміщення». Ніжно, непомітно прощаються Майка й Федь, Фрося й Олекса.

Останнє, на чому фіксується увага,— це Олекса, який сидить з гармошкою на колінах, замислена Майка і— обіч — Микита й Панько.

13. ПРИВАТНА ЗАЛІЗНИЦЯ

Ті ж особи і на таких же місцях.

Лише: зв'язковий перетворився на сліпого діда, у якого очі розплющені, але він нічого немовби не бачить, гармошка так само лежить у нього на колінах.

Майка перетворилася на горбату дівчину, поводиря музикантового, її обличчя замурзане, одежа подрана.

Микита й Панько обіч,— теж непорушні.

Дія відбувається в теплушці, яка ритмічно погойдується від руху поїзда.

Крім названих осіб: метка молодиця з мішками й кошиками, якийсь дядько у демисезонному пальті та смушковій шапці, німецький літній солдат в окулярах, з гвинтівкою, що сидить на пресованому сіні та смочче баварську люльку. Більшу частину теплушки займають коні. Двері зачинені, бо надворі лютий місяць.

— Ще не вечоріє, дочко? — запитує сліпий.

— Вечоріє, дядьку Никанор, — відповідає дівчина.

— Мені професор опреділив — «очі у вас цілі, тільки нерви від різних струсів не витримали. Я напишу ліки, щовечора прийматимете, і як напала на вас сліпота, так і піде без сліду...»

Витягає коробочку з ліками, ковтає таблетку.

— Завжди так буває, — відгукується метка молодиця, зручно влаштувавшись на сіні, — мучить, мучить вас нещастя, та й висохне, як роса на сонці... Дасть, бог, і наших благодійників до нечистої сили корова язиком злиже!

— Про кого це ви, мила моя? — солодко запитує препоганий її сусід, непомітно показуючи на німця. — Пан солдат має вуха...

— Його не бійтеся, він взяв у нас гроші за квиток! Німець — народ комерційний, розуміє зиск. Везе та й годі. Яке йому собаче діло, що ми з вами їдемо визволяти з полону мого чоловіка? Нехай думає, що я спекулянтка! Хіба у них вирвеш людську душу з концтабору, коли не даси сала?!

— Нащо стороннім людям знати наші справи, дорога Мокрино Терентіївно?

— Стороннім? Хіба ж радянські люди сторонні одне одному?! Сторонні — це німці! Та всі загарбники — окупанти, та ви з ними, пане старосто...

— Мокрино Терентіївно! Я розумію, що ви ці слова вимовляєте через жіночу свою слабість. А в душі ви цілком схвалюєте та вітаєте новий європейський порядок нашого визволителя пана Гітлера...

— А бодай він тобі здох!..

— І ваші висловлювання, шановна Мокрино Терентіївно, не є заборонені дії, які карає закон, оскільки ви й про радянську владу іноді висловлювались...

— Дак то ж своя влада була! Хотілося мені, щоб вона ще кращою стала, щоб вона блищала, як бриліант, а в ній

ще сиділи, причаївшись, рахівниками й іншими — отакі дворушники, як ви!..

— І чоловік ваш часом лаяв колгоспні непорядки...

— Полаєш, коли він був бригадир, а ви провадили всі рахунки! Ну, нічого, повернеться мій Іван, він тепер сам рахуватиме!

— Може, і до партизанів піде, Мокрино Терентіївно?

— Куди треба, туди й піде!

— Чого причепилися до жінки? — втручається Панько.— Така вона перехвильована, хіба розуміє, що каже!

— Просто до концтабору їдете, тітко? — запитує сліпий.

— До концтабору, до концтабору, голубчику, нехай би він вогнем горів! Дали знати добрі люди, немов бачили мого Івана. За дротом! А це мішки й кошики з продуктами: гадаю викупити. Цілим колгоспом збирали сало, — дуже потрібний зараз мій Іван, не можна далі сидіти, склавши руки! А гестапові дай шматок сала в зуби, він і душу продасть. Куплю коменданта, і хай він подавиться нашим салом! Я така зла, що самого Гітлера купила б!!

— А староста їде чого? — запитує Панько.

— Ну яке тобі діло, куди їде пан староста? — зупиняє його Микита.

— Старосту я теж купила! Сама не доїдеш — пограбують! Що? Може, брешу? За двох кабанчиків і теличку сторгувала господина пана старосту!

— Я їду з чистого інтересу, Мокрино Терентіївно, гадаю зайти до знайомого у міську поліцію. Щось ви надто розбалакалися... Дізнаюся, які будуть розпорядження і чи скоро старостам нарізатимуть по п'ятдесят гектарів.

— Чекайте, наріжуть! — каже Панько.

— Мовчанка! — виголошує німець, роблячи відповідний жест рукою, — я бажаю трошки поговорити промову...

Він запалює маленький висячий ліхтарик.

Коні звисили голови через загородку, стоять, помахуючи хвостами: послухаємо, про що буде теревенити фашист...

Німець промовляє ламаною мовою. Він потрошку смоче люльку, переможно поглядає на своїх персональних пасажирів, підморгує до коней, інколи підводиться й шпаціює повз конячі морди, як учитель перед класом.

— Вам, звичайно, конячки, єсть незрозумілий красива німецька мова? — звертається він і до коней, і до лю-

дей.— Але переможець не мусить знати мову брудного тубільця. Що ти хочеш сказати, конячко? Далекий шлях до Баварії тебе лякає? Але ви тепер не будете донські дикі конячки, а виховаєте себе культурна скотина! І ви побачите, як надзвичайно жити в одній прекрасній провінції — Баварія! Вам не треба бігати галоп на жахливий степ, тримати сідло з п'яним козаком. Будете спокійно тягти чудесний німецький плуг. Спокійним маршем рухатися потім для одержання порції смачної шаткованої брюкви і інших солодких харчів. Ви не будете ніколи в житті споживати жахливу суху траву, полин, очерет та інше варварство, о, ні! Ви солідні і певні себе, і ніколи не згадаєте дурну звичку галопувати, як божевільний, на степ! Як шкода, що тутешні мешканці нездатні наслідувати цей конячкін діловий приклад!.. Вони гадають, що брудний партизан має можливість перемагати німецького солдата фюрера Адольфа Гітлера! О, ні!

Я можу вимовити по секрету, що я теж був соціал-демократ. О, так! Але я не пішов нах партизан! О, так, я не знайшов за корисне розпочинати таку негуманну і заборонену війну! Пфуй! Ми, баварці, теж любимо свободу. В неділю після церкви ми йдемо на наші ліси і наші гори. Ми не маємо по рюкзаках тол і гранати, о, ні! Ми маємо найкраще баварське пиво і національний шпик. Ми збираємо квіточки і співаємо наших пісень і дуже поетично користуємося свободою. Ми ніколи не висаджуємо ніяких ешелонів, о, ні! Баварець ніколи такого не зробить, о, так!

Ешелон гальмує, помалу зупиняється, німець виглядає в двері.

— Одна станція, пасажир! Сидіти тихо й не розмовляти. Я сам принесу вам гарячий напій із німецької кухні. Вартість ваших квитків має в собі цю маленьку послугу...

Німець прикручує ліхтарика, бере відро й виходить, щільно засунувши за собою двері.

— Люблю культуру, — каже Панько, — таким ціни немає! Коли продав нам квитки, значить, повинен обслужити!

— Цікаво, що там на станції? — замислено каже сліпий. — Поглянь-но, дочко...

— Хіба ви не чули, що сказав солдат? — турбується староста.

— Ми тихенько, — байдужим голосом вимовляє Микита, — пішли, Панько? А ти, дівчино, посидь краще коло незрячого...

Микита й Панько обережно прочиняють теплушку й зникають, засунувши за собою двері.

Ось вони йдуть, крадучися вздовж вагонів. Звідкілясь у них в руках опинилися молотки на довгих держаках. Постукують по колесах. Пролазять під один ешелон, під другий...

Раптом прислухаються: в товарних вагонах чути людську мову.

Віддалік ходить німецький вартувий.

Вагон замкнено й запломбовано.

— Хто там у вагоні? — обережно запитує Панько, постукавши перед цим молотком по колесах та стіні, і притуливши вуха до дошки.

— Невільники... Женуть до Німеччини... П'ятий день не дають ні хліба, ні води...

— Ми відімкнемо двері, — каже Панько, — в дорозі відчиняйте й вискакуйте... Передайте всім у вагоні...

Рух гаечним ключем — і замка на дверях нема. Панько й Микита рухаються далі.

До теплушки з кіньми тихенько відсовуються двері, і якась тінь прослизає до щілини. Говорить пошепки:

— Пахне теплом... А, це коні... Такі ж невільники, як і я... Кось, кось!.. Серед коней не загину...

— Давай, іди сюди до людей! — чути спокійний голос сліпого. — Втекла з ешелону?

— Ой, люди добрі!.. Не виказуйте катам... П'ятий день ні їсти, ні пити... Теплушки замкнено...

— Як же ти втекла, дочко? — запитує жінка.

— Якась добра душа замка збила... Каже — сидіть тихенько, а в дорозі вискакуйте... А ми всі як ринули з вагона. Дивимось, інші теплушки теж... О, чуєте!

На станції чути стрілянину. Гуде сирена. Вигуки, тупіт ніг.

Прочиняються двері, і миттю вскакують до теплушки Панько й Микита.

— Правильно потрапили? — неголосно запитує Панько.

— Правильно, — відповідає Майка.

— Ось бачиш, Микито, завжди треба пам'ятати номерок вагона! В такій метушні сам себе загубиш... Зате одержали газетку!..

— Що там на станції за галас? — голос сліпого.

— Та, розумієте, хтось повідмикав вагони, а там були наші люди, яких везуть до Німеччини, ну, волинка й заграла...

— Дуже недоречно,— суврим голосом мовить сліпий,— через декотрі гарячі голови може загальмуватися важлива справа... Не можна робити багато справ одразу. Чекайте неприемностей...

— Я піду, дядечку,— каже затурбувавшись, невільниця,— ось нагріюсь трошки і виповзу просто в сніг... Я вам не завадю...

— Про тебе питання не стоїть,— зупиняє її сліпий,— лизь сюди, ми тебе закопаємо в сіно...

— На, дочко, одежину,— каже жінка,— ховайся й сиди тихо. Щось надумаємо.

— За приховування втікачів належить розстріл,— шипить староста.

— Покажіть газетку,— вимогливо звертається до тих, що прийшли, Майка.

— Ось вона. Лежала на рейках. Та це не газетка, а листівка, здається...

— За листівку теж розстріл,— застерігає староста.

Майка взяла аркушик і підійшла до світла.

— По-німецькому надруковано. «Дойтшен золдатен»... А! На звороті й наші літери... «Німецькі солдати. Оточене угруповання військ фельдмаршала фон-Паулюса здалося сьогодні в полон у Сталінграді. На милість переможців капітулювало 220 000 солдатів і офіцерів. Пораниених відправлено до російських госпіталів. Танки Майнштейна розбито й примушено до втечі. Похід на Берлін радянського війська розпочато! Німецькі солдати, ви воюєте за нечесне діло. Німецький народ ніколи вам цього не пробачить! Геть Гітлера!»

Двері відсовуються, лізе німецький солдат з відром окропу.

— Прошу, пане фельдфебель, це тут.

Лізе дебелий, літній фельдфебель:

— Чорт! Ці коні здатні вкусити навіть фельдфебеля германської армії! Вони перекусають всю Німеччину, прокляті козацькі тварини! Ти бачив коли-небудь, Рудольф, щоб німецька коняка дозволила собі вкусити людину? Безперечно, ні! Фу, з вами теж запаришся!.. Варто дозволити солдатам взяти до вагона по одній, по дві людини,— як вони перетворюють кінський ешелон на пасажирський експрес... Скільки я тобі дозволив брати пасажирів, Рудольф?

— Двоє далеких пасажирів, пане фельдфебель.

— А у тебе скільки продано місць?

— Шість, пане фельдфебель.

— Триста процентів норми, Рудольф!

— Відповідно збільшуються проценти до каси pana фельдфебеля!..

— Не крути хвостом, Рудольф,— це тобі стане дорожче... Підкрути світло, щоб я бачив, з ким маю справу... Ти, дурний баварець, здатний напхати німецький поїзд партизанськими мінами!.. Цей старий із гармошкою?

— Посвідчення начальника поліції, печатка гестапо, перепустка начальника гарнізону, пане фельдфебель! Іде до міста Н. до лікаря. Його документи не викликають сумніву, сам перевірив...

— Дивуюся, нащо такій скотині жити? І наші тилові хабарники видають отаким суб'єктам німецькі документи! Поставив би ти його під час ходу поїзда до дверей та й підштовхнув би коліном!..

— Я відповідаю за життя моїх пасажирів, пане фельдфебель!

— Перед ким відповідаєш?

— Перед власною фірмою!

— Я вже позбувся таких крамарських звичок! Давай далі...

— Ця горбата разом із старим. Також має німецький документ з усіма необхідними відмітками й печатками...

— Скільки заплатили?

Солдат показує фельдфебелю свою записну книжку, фельдфебель схвально мугиче.

— Оцей мій пасажир, пане фельдфебель,— староста, він їде до того ж міста у службових справах. Його проїзд оплатила оця жінка, яка везе продовольчі товари для німецького населення міста...

— Безглуздо,— каже фельдфебель,— тут у поїзді також їдуть німці, і ми теж потребуємо продовольства...

— Пане фельдфебель,— порушує мовчанку староста,— я розумію німецьку мову. Це продовольство не надається до конфіскації за німецькими законами...

— Мовчи, партизан! — кидає йому репліку фельдфебель.

— Ви не маєте права мене зневажати! — галасує перелякано староста.— У мене німецька медаль!

— Повісь її собі знаєш куди?

В цей час ешелон раптово рушає з місця і йде, набуваючи швидкості.

— Стоп! — гукає фельдфебель.— Ще не одержано фураж! Стоп, безтолкові свині! У мене зостанеться на цій станції половина людей...

— Мої пасажирі,— продовжує, мов ніде нічого, солдат, але фельдфебель відштовхує його й виглядає в двері.

— На смітник твоїх пасажирів!.. Я так і гадав!.. Це на станцію летять совети!.. О, вже повісили освітлення!.. Вчасно нас випхали!.. В такому разі я не шкодую про моїх солдатів...

Фельдфебель повертається до жилого кутка теплушки:

— Налий випити, Рудольф... Нас охороняє доля...

Минає деякий час, німці добряче випили, горлають солдатських пісень. Староста вже частує їх своїми наїдками.

— Ти гарний староста,— п'яним голосом мовить фельдфебель, плескаючи старосту по щоді,— але чому ти, свиня, не везеш молоденької дівчини?

Староста шепоче щось фельдфебелеві на вухо.

— Що? Коли розмовляєш із германським фельдфебелем,— нікого не бійся! Ти стверджуєш, що тут іде стороння особа? Рудольф, невже ти хотів обдурити твого командира?

— Я нікому більш не продавав місця, пане фельдфебель!

— Виявляється, що у тебе на залізниці все, як належить! Навіть залізничний заєць!

Фельдфебель ірже, а солдат починає шукати в сні й знаходить дівчину-невільницю.

— О! Хто ти така?..

— Вона не має грошей, щоб заплатити, пане солдат,— каже сліпий.

— В такому разі я буду виганяти її геть!

— Не турбуйтеся,— заспокоює фельдфебеля жінка,— я заплачу за неї! Я куплю їй квитка!..

— І штраф! — галасує фельдфебель.

— Аякже,— відгукується жінка,— з приємністю!

— Гармоніка, грати! — командує фельдфебель.— Я хочу танцювати російський пляска! Ось так, з хусткою в руці! Де моя хустка? О, ось вона єсть!

Фельдфебель дістає із своєї кишені листівку, яка невідомо як опинилася там, і, затиснувши її в руці, починає танцювати «руської». Сліпий грає з вогником.

Коні із здивуванням повертають голови до танцюриста фельдфебеля.

За знаком сліпого Панько й Микита відтискають старосту, який теж не хоче пасти задніх,— до дверей.

Двері відчинено. Штовхан коліном.

Староста вилітає геть.

— Зачиніть двері вагона! — кричить солдат. — Хто це там напустив холоду?

— Староста! — гукає фельдфебель. — Ще горілки!

— Дозвольте звернутися, пане фельдфебель! — підходить Панько. — Це не староста був, а червоний партизан! Він хотів нас усіх висадити в повітря! Ось, ми забрали в нього гранату!

Подає гранату. Фельдфебель ошелешено відштовхує гранату й стомлено запитує:

— А староста втік?

— Так точно, втік. Вискочив з вагона...

— Розстріляти його, — вирішує фельдфебель, — ми продовжимо наш пляска... Рудольф, чому ти тремтиш?!

— Я раджу вам озирнутися, товста свиня! — бьєлькоче солдат. — Не стріляйте нас, пани партизани!!

Перед ними стоять з револьверами в руках Панько й Микита.

14. ПЕРШІ КРОКИ

Вулиця південного міста Н. День ранньої весни.

Іде приваблива дівчина — гарно вдягнена, в капелюшку, із сумочкою в руці. Підходить до вітрини магазину, чепується перед нею, непомітно обдивляючись. Це — Майка.

Оголошення:

«Розшукується сліпий гармоніст із горбатою поводитиркою. Велика винагорода. Прибиті горем рідні благають усіх, хто знає їхнє місце перебування, сповістити особисто на адресу Морська, 135».

Майка посміхається, кокетливо опускаючи очі перед зустрічним офіцером.

Ще одна дзеркальна вітрина.

Дівчина схотіла напудритись. Знову перевіряє — чи не прив'язався хто до неї. Здається, все спокійно.

Майка, мимохідь глянувши на вивіску фотографії: «Фотоательє «Бліц» і нижче — «Ціни помірні. П. п. офіцери і солдати германської армії поза чергою на люкспапері», — заходить до дверей і по сходах підіймається нагору, кокетливо постукуючи каблуками.

Біля конторки сидить молоденька касирка. Вона кидає неласкавий погляд на Майку.

— Чи можу я бачити Івана Валер'яновича?

— У якій справі?

— Я не фотографуватися. Мій брат одержав з Німеччини свіжий фото-матеріал фірми «Агфа»... Він просив запропонувати Івану Валер'яновичу...

— О, з великою радістю!..

Майка чекає. Паролі всі в порядку. Зараз її повинні провести до потрібної їй особи.

Але касирка неймовірно довго порпається у якихось своїх рахунках.

Нарешті, допитливо ще раз оглянувши дівчину, тихенько зауважує з неприхованою ворожнечею:

— До нього завжди з'являвся мужчина...

Майка, чуючи зауваження, яке не стосується до твердо завченого паролю, не знає, як реагувати, і мовчить, милуючися зі своєї сумки.

— І, до речі, його немає. Зайдіть іншим разом.

— Коли? — наважується вимовити Майка.

— Йї-право, не знаю. Він так рідко тут буває...

Майка виходить. Зусиллям волі зтрушує з себе розгубленість і — вже йде, посміхаючись, кокетливо вимахуючи сумкою.

Ось вона в простенькій одежі робітниці доповідає зв'язковому, який сидить на ліжку в крихітній кімнатці. Рука його на пов'язці, голова забинтована.

— Нікого з собою не привела? — запитує зв'язковий.

— Нікого, дядьку Никанор...

— Проснись, Майко, ти якась розгублена... Який же я зараз Никанор?

— Пробачте, Артеме Івановичу... Я розхвилювалася, гадала, що потрапила до засідки... Досі ноги трусяться. Зайшла до квартири. Переодяглась, начепила капелюха. Пішла. Ніде нічого підозрілого. У вітрині фотографії, як умовлено, збільшене фото нареченого з нареченою. Зайшла до цього проклятого «Бліцу». Все сказала і мала правильні відповіді...

— Далі. Не тягни, будь ласка.

— Далі вона мене не пустила!

— Як не пустила?!

— Зайдіть, каже, другим разом...

— Але коли?

— Непевно... Навіть не сказала точно...

— Оце так! — зітхнув зв'язковий. — Відштовхнули радистку, яка потрібна їм зараз, як повітря... Нічого не розумію... Як я невдало вискочив з вагона! От лежи тепер і чекай, доки рани загояться...

— Ми так стрибали з вагона, Артеме Івановичу, що й здоровому важко! А ви ж поїхали недолікувавшись... Уже оголошення висить про наш розшук. Від імені «прибитих горем» рідних. А адреса гестапівська... Хто це міг виказати?

— От викличу наших нетерплячих Панька й Микиту, тоді почуємо, хто виказав! Безперечно, староста! Коли вже взялися його прибирати з дороги, то, будь ласка, напевно! Подумаєш, — вони виштовхнули його з вагона. А він узяв та й залишився живий!

— Адже він і міг попередити?

— І навіть напевно! Коли Мокрина Терентіївна з'явиться до табору визволяти свого Петра Гриценка, — посадовлять і її, почнуть допитувати про нас...

— Я її покличу!

— Хвилинку. Перевір у хазяйки — чи вся знищена наша одежа, непотрібні документи, твій горб, і чи надійно заховано гармошку? Попередь хлопців, щоб не сміли з'являтися до мене без виклику і не вештались по місту. Сама сиди у своїй хазяйки, і щоб про тебе ні одна душа не здогадувалась. Було б безглуздо втратити радистку через необережність. Коли я й послав тебе на явку, то тільки як виняток, через мою хворобу. Хлопців я не рискну туди посилати, голосні вони люди. Бувай здорова. Бережи шифри. Гукай Мокрину...

— Одужуйте, Артеме Івановичу... Як нудно сидіти без діла...

Майка тисне руку зв'язковому й виходить.

Деякий час зв'язковий сам.

— Який тут недогляд? Все неначе зробили правильно. Для початку — загубилися в Матроській слобідці, — де споконвіку живе свій народ, тут уже сміливо сиди, захищують на дно морське, коли треба буде. На явку маю йти сам, розібратися, в чім там справа. Припустімо, явку провалено, Припустімо, касирка виказала паролі ворогові. В такому випадку вона мусила б направити Майку до сусідньої кімнати, де замість Івана Валер'яновича сидів би гестапівець. В чому тут справа, дорогі громадяни?

Входить Мокрина Терентіївна та жінка-господарка квартири.

— Ну от, хворий вже сидить! А лікар дозволив? — вигукує Мокрина Терентіївна.— Знову відкривуться рани, і тоді ще раз біда... Температура... Марення...

— Мені не годиться марити, Мокрино Терентіївно.

— Куди там! По-німецькому так і смалить. А потім по-нашому,— каже хазяйка.— Важке у тебе життя, дорогий мій гостечко...

— Нічого, світ не без добрих людей.

— Там твоя дівчинка вимагає,— згадує хазяйка,— в одну душу попали їй одержу, в якій ви прибули! Та я все так перефарбую, перешию, що сам Гітлер не пізнає...

— Не варто, мамо, ризувати життям заради барахла...

— Так, значить, палити?

— Все палить. Щоб і сліду не було. Тих людей немає і їхні імена забуто. Попіл винесіть обережно.

— Добре, синку,— говорить хазяйка,— я гадала, що дівчинка через молодість не цінує добра, а коли ти наказуєш — зараз попалю...

Господарка виходить, а зв'язковий витирає холодний піт з чола.

— Як ви нас налякали, Артеме Івановичу,— каже Мокрина Терентіївна,— дотягли ми вас сюди майже без пам'яті, а тут іще марите... Ось коли мої продукти згодилися, тут дуже голодно...

— Спасибі вам, Мокрино Терентіївно, за таку квартиру, і за хазяйку, і за все...

— Хіба за це можна дякувати? Ви для народу головою ризикуєте! А тут у Матроській слобідці живіть сміливо, як удома. Люди перевірені. У хазяйки син в Червоній Армії, а чоловік одмовився працювати на німців, розстріляли його просто на подвір'ї заводу...

— Для вас персонально теж з'явилася небезпека, Мокрино Терентіївно...

— Яка небезпека? Що староста дорогою вбився? Скажу на селі, що кинув мене саму...

— В тім-то й справа, що староста, здається, живий...

— Та що ви! От шкода...

— Це мое припущення, Мокрино Терентіївно, але вам треба повертатися додому. Про чоловіка доки що забудьте...

— Не можу, Артеме Івановичу!

— Я передбачаю, що ваш чоловік, коли він тільки живий і перебуває в тутешньому концтаборі,— матиме можливість в недалекому майбутньому прийти додому з декількома друзями...

— От спасибі, Артеме Івановичу! Дивлюся на вас і одразу вірю. Якесь од вас солідність плине, все одно, як од нашого радіо... Сьогодні ж я збиратимуся додому... А що накажете робити з продуктами?

— Ваша справа, Мокрино Терентіївно. Можете робити все, що ви вважаєте за корисне й потрібне...

— Тоді дозвольте залишити їх вам...

— А нащо вони мені? Мені так багато не треба...

— На підпільну справу, Артеме Івановичу. Нехай скромний внесок української колгоспниці теж служитиме боротьбі з окупантами...

15. GESTAPO НЕ ВІРИТЬ

Кабінет начальника гестапо в південному місті Н.

Начальник — високий, худий есесівець в пенсне, він явно наслідує свого шефа — Гімmlера,— сидить на ріжку стола, підкидаючи в повітря й ловлячи новенький револьвер.

Майстер поліції стоїть перед ним, виструнчившись.

— Ну, скільки затримано сліпих гармоністів на території міста і його околиць?

— Сім гармоністів, пане шеф. Крім одного, якого ми відправили до німецького госпіталю для дослідження, решта виявились позбавленими зору, навіть не мали очних яблук...

— Яблук, яблук! Цей російський староста все набрехав!

— Наш другий агент також стверджує ймовірність прибуття до міста особливого більшовицького агента, пане шеф!

— Нащо, дорогий мій майстре?

— Для допомоги тутешньому підпіллю, пане шеф!

— Але підпілля в місті ліквідоване, мій найдорожчий поліцаю! Ви, здається, забуваєте попередній рапорт начальника крайса про знищення підпілля!..

— Повірте моєму досвідові, пане обершарфюрер!..

— Я завжди вірю власним очам і власним вухам! Таємний радіопередавач працює?

— Ні. Два тижні він не подає ознак життя.

— Це раз. Диверсії за останній місяць відмічено?

— Ні. Розповсюджено окремі листівки про події під Сталінградом та про капітуляцію угруповання фон-Паулюса...

— Тихше! Паулюс не капітулював, як вам мусить бути відомо, а доблесно загинув на славу фюрера!

— Я повторив зміст листівки, пане шеф...

— Чому ви мені завжди суперечите, милий мій? Не вже перебування в середовищі місцевого населення як німецького колоніста так зіпсувало вас?

— Пробачте. Я реально дивлюся на речі, пане обершарфюрер. Це походить від знання характеру тутешнього народу... Вони звикли колективно жити й діяти... Через це підпілля не можна повністю знищити. Воно виникне на новому місці, з новими людьми... До речі, пане обершарфюрер, у вас відсунувся запобіжник на револьвері, обережніше....

— Де?! Ах, так... Дякую, я не помітив...

Гестапівець, проте, револьвер облишив, засунув до кобури.

— Продовжуйте, мій коханий.

— Так, пане шеф, тут людей виховали більшовики, як колективну силу. І вони не обороняються, вони наступають широким фронтом, пане шеф...

— Ви закликаєте до паніки?

— Я проти недооцінки сил ворога! Ми, колоністи, двісті років жили в середовищі місцевих людей, як посланці великої Німеччини, ви повинні нам вірити, пане шеф!

— Ви провінціальні, мій люб'язний, ви ніколи не зробите кар'єри, бо вище начальство не полюбляє неприємних вістей. Отже, пишть їм ще раз — підпілля в нашому місті Н. не існує...

16. „ЦЕ — РЕВНОЦІ“

Вулиця в південному місті Н.

Німецький франт у напіввійськовому, спортивного крою, костюмі, в гетрах, в зеленому капелюсі з пір'їною — тип німецького провінціального комерсанта. — йде вулицею. Обличчя — в шрамах від студентських дуелей. Це — зв'язковий.

Немов прогулюючись, наближається він до фотографії

«Бліц». Вивіска, у вітрині умовний знак: збільшене фото наречених. Заходить у двері.

Підіймається по сходах, тримаючи руку в кишені. Рішуче й хутко заходить до кімнати, твердим кроком іде до конторки, за якою сидить молоденька касирка:

— Драстуйте, моя дорога фройлейн!

— Я заміжня,— опустивши очі, вимовляє касирка.— Драстуйте...

— Однаково, я не наважуся назвати вас фрау, бо ваше серденько ще, безумовно, не пізнало справжнього жару кохання...

— Я люблю мого чоловіка, шановний пане!

— Хто ваш чоловік, моя красуне? Хіба в цьому місті є людина, гідна вас, такої чудесної доньки німецького народу!

— Мій чоловік росіянин, пане клієнт! — признається касирка.

— О, жах, віддати неповноцінному слов'янинові таку перлину німецької крові! Сподіваюсь, ви зустрічаєтесь із рідними вам по расі північними героями? Не заперечуйте, не заперечуйте, ви не можете не зустрічатися з нашими вікінгами східного фронту!..

— Мій чоловік тільки скромний комерсант, але я люблю мого мужа, пане клієнт!..— зовсім нітиться молода жінка.

— Добре. Дозвольте поставити вам, дорога фрау, одне питання?

— Прощу вас, пане клієнт,— фото моментальне, можна кабінетний формат, групові — з знижкою...

— Мій брат,— каже одвідувач, пильно дивлячись на касирку,— одержав з Німеччини свіжий фото-матеріал фірми «Агфа»... Він просив запропонувати Івану Валер'яновичу...

— О! — касирка з жахом глянула на одвідувача.— О, з великою радістю!..

Приголомшена, вона підводиться із стільця і йде до завіси, піднявши яку, заводить одвідувача до Івана Валер'яновича.

Зв'язковий гострим поглядом оббігає кімнату. Фотоапарат на масивному штативі, освітлювальні прилади, різне тло для знімань, скляний дах. Нічого підозрілого.

Іван Валер'янович — елегантний мужчина в розквіті років. Еспаньйола, окуляри, галстук метеликом. Ланцюжок від годинника з брелоками... Зовнішній вигляд відповідає даним.

— Вийдіть, фрау,— каже одвідувач.

— Це моя дружина,— інформує Іван Валер'янович.

— Байдуже.

Жінка виходить. Зв'язковий підходить щільно до власника фотографії і каже йому на вухо декілька слів. Іван Валер'янович так само відповідає.

Тиснуть сердечно один одному руки.

— Я для вас буду Міллер,— каже зв'язковий.— Де ми можемо без завади поговорити?

— Прошу, пане Міллер, до мене, у горішню студію!

За дверима, в кам'яній стіні — ніша, в ній гвинтові сходи, які ведуть нагору. Хазяїн рушив перший, за ним зв'язковий.

— Цей будинок колись будував для себе один чудій-адмірал,— каже господар, оглядаючись на зв'язкового,— з маленької вежі він спостерігав уночі зорі, а рано-вранці слідував у трубу, як підіймали прапор на його кораблі. З башти є інший вихід. З вулиці здається, що до неї не можна добратися, нижчі поверхи погоріли...

— Рація, не дай боже, теж тут? — запитує зв'язковий, входячи слідом за господарем до невеличкого округлого приміщення з вікнами, що їх зашито дошками. Один сектор даху — скляний.

— Ні, що ви, товаришу! — жахається Іван Валер'янович.— Рацію нашу сховано. В підвалі, коло лікарні, наша рація. Я там дав німцям стільки перешкод — самий рентаген чого вартий — дуже важко їм нас пеленгувати...

— Особливо — коли передавач не діє...

— Докір справедливий. Ми терміново послали через фронт людину з проханням надіслати радиста з шифрами.

— А де ваш радист, Іване Валер'яновичу?

— Нещастя. Він був дуже вразливий і нервовий. Нічого не могли з ним поробити. Нехай-но де-небудь що-небудь стукне,— він одразу блідне, жах. Контузія була така погана. Працівник чудесний, але нерви не тримав...

— Коли в цей час до вас у фотографію прийдуть сторонні, як ви дізнаєтесь?

— О, це не так складно! Ось, дивіться — я вмикаю ось оцеї рубильник. Чуєте? Мікрофончика встановлено в першій кімнаті. Я все чую, що там діється. І інша подібна сигналізація. Це — моя слабкість, я — інженер за освітою. Потім усе покажу... Стривайте, тут, крім цього, є й оптичні прилади для зв'язку. Працюють безвідмовно. Можу викликати до себе зв'язкових, не звертаючись до по-

слуг посланців, телефону й іншого. У мене шістнадцять підпільних груп, які розташовані на підприємствах і установах цілого міста... Тут зв'язок вирішує багато чого...

— Де ж все-таки ваш радист?

— Пробачте. Радист загинув через нерви. Я його влаштував на мешкання далеко від рації, щоб не так психував. Нічого, жив добре. На біду, господарці його квартири поселили німця під час його відсутності. Він прийшов, нікого не зустрів, ліг спати. Вночі прокинувся від гуркоту, галасу й пострілів. Це — новий квартирант розважався з друзями. А наш радист, з усього видко, уявив, що гестапо прийшло по його душу. Спалив шифр, узяв револьвера і — прощай життя!..

— Я привіз вам радиста, Іване Валер'яновичу... Власне кажучи, не радиста, а радистку...

— От чудесно! Сьогодні ж передамо все, що назбиралося! Там, певно, гадають, що нас на світі немає. Га?

— В такому ділі всяко буває...

— От, от. От іменно. Як мені зв'язатися із радисткою?

— Це можна було зробити ще декілька днів тому. Радистка власною персоною з'являлася до вас у фотографію, але її не було прийнято...

— Не може бути! Вона сказала пароль?

— Звичайно. Але... Її однаково не прийняли...

— Там завжди сидить моя дружина. Більш нікого до справ не допущено. Я розробив найсуворішу систему конспірації. Ні, ніякого стороннього тут бути ніяк не могло, товаришу Міллер!

— Я не стверджую, що це був обов'язково сторонній. Це, можливо, була ваша дружина, Іване Валер'яновичу.

— Дозвольте... Чому ж вона не прийняла?.. Які були причини? Що її примусило? Хвилинку...

— Що ви робите?

— Зараз вона буде тут!

— А фотографія?

— На цей час двері замикаються і вивіщується друкована табличка: «Десять хвилин терпцю. Заряджаємо касети. Зараз відчинимо». Чуєте, вона вже йде!.. У нас точність, як на виробництві!..

Заходить молоденька касирка. Вона захекалася від швидкої ходи вгору по сходах. В очах у неї запитання.

— Луїзо, — каже чоловік, — дивись мені в вічі. Трапилася жахлива подія. Хтось у нашій конторі не прийняв

прибулу радистку. Розумієш, відповів на пароль і потім не прийняв. Це пахне провалом конспірації. Ти не здогадуєшся, хто це міг зробити?

Обличчя Луїзи стає червоне. Вона опускає очі. Потім несміливо поглядає на чоловіка, на чужого.

— Це була молоденька дівчина в капелюшку?

— Так,— твердо й голосно каже зв'язковий.

Луїза низько нахиляє голову і раптом починає бурливо ридати, опустивши руки, намагаючись стояти прямо.

— Що тобі, Луїзо? — запитує чоловік.— Ти знаєш, хто це зробив?

— Я зробила... не прийняла... дівчину...

— Ти порушила закон підпілля!

— Вона була... така красива... страшно гарненька... я подумала... ти в неї обов'язково закохаєшся... я не могла... я боролася з собою... а вона вже пішла...

— Жак! — чоловік затуляє обличчя руками...

— Все зрозуміло,— каже зв'язковий,— можете йти на ваше місце, Луїзо. Витріть очі. Причепуріться. Ви на посту.

Луїза виходить. Інженер сидить непорушно.

— Що діяти, товаришу Міллер? Адже це що? Скандал!

— Це, перш за все, ревнощі,— каже зв'язковий.— Виявляється, вони діють навіть у підпіллі. Поміж усім іншим треба врахувати й їх...

— Але це ж скандал!

— Ви, певно, нещодавно одружилися?

— Рік, товаришу Міллер, усього рік!

— Шкода, але, ймовірна річ, доведеться вам тимчасово розлучитися з нею. Райком партії може вимагати її усунення. Я особисто не наполягав би на усуненні, коли решта сторін Луїзиною характеру...

З репродуктора чути постріли, вигуки, гуркіт,— все, що відбувається в кімнаті, де сидить Луїза.

17. КАТІВНЯ

Катівня при поліції. Масивний стіл для катувань, гаки й ланцюги на стіні. Відра, лійки, гумові шланги. Дуже яскраве світло.

На столі лежить щось безформене, лахміття, довге волосся — жінка.

Майстер поліції нервово ходить по кімнаті.

— Ось можеш тепер поглянути. Я вислав з кімнати всіх. Твої зізнання почую тільки я. Як німець німкені, я обіцяю тобі життя. Невже в німкені завмерло почуття до матері-вітчизни, і ти передаєш її до рук брудних азіатів? Поглянь на мене: двісті років мої предки, живучи в тутешніх степах, пам'ятали про своє покликання — рятувати великі землі сходу для німецької колонізації! Чому кров не говорить тобі про твій широко-арійський обов'язок?!

Поліцай зупиняється, чекає відповіді і шалено б'є нагайкою по столу. Лунає стогін жертви.

— Можеш не стогнати, я тебе не вдарив! Невже ми повіримо, що ти нічого не знала? Ні, не обдурюй себе з цього приводу, ніяк не раджу. Ти стріляла на моїх людей! Ти трохи не вбила мене самого! Ми йшли до вас у вашу фотографію без ніякої підозри. Тільки завдяки моїй інтуїції. Я гадав, що таке підприємство може бути зручне для зустрічей. І я вирішив перевірити. Але ти зустріла нас пострілами! Чуєш, Луїзо! Безперечно, там, нагорі, хтось був? Хтось важливий? Так зустрічають поліцію, коли хочуть дати можливість пташці випурхнути, чи не правда? Хто там був? Май на увазі, твоя мовчанка викриває тебе дужче, ніж які завгодно слова! Ти переступила закони крові, Луїзо, і на тебе впаде прокляття німецького народу! Чуєш, зраднице!!

Гестапівець виходить із сусідньої кімнати:

— Облиште, майстре. Ви даремно витрачаєте красномовство. Луїза пройшла червону школу. Нехай вона тимчасом подумає, а ми їй подвоїмо порцію. Потім вона знову подумає, ми знову подвоїмо. Зрештою, до чогось домовимось. Ей, хлопці, заберіть її!

Входять двоє поліцаїв і виносять жінку.

— Яка ваша думка тепер, пане обершарфюрер,— існує більшовицьке підпілля, чи ні?

— Не подавайте безглуздох запитань, майстре! Я вас краще питаю, як ви випустили пташку з фотографії? Невже вас не вчили, що в таких випадках потрібно ставити солідну мережу, а потім уже ляскати в долоні!

— У мене не було нічого певного, тільки підозра...

— Це може коштувати вам кар'єри, мій милий!

— Так само, як і вам, пане шеф!

— Чому це?!

— Дуже просто. Ви повідомили про ліквідацію підпілля, живучи поруч підпільного штабу, як мені здається...

— Я напишу, що це ви ввели мене в оману, майстре. Кому повірять більше — мені, корінному німцеві, чи вам — людині сумнівної чистоти крові?..

— Легше, пане обершарфюрер! Я не роблю кар'єри. Я служу моїй батьківщині. Не так, як декотрі офіцери СС, які не здали до рейхбанку коштовності страчених комуністів!..

— Гаразд, майстре, сварка поміж друзів веде до ще дужчої дружби! Облишмо ці теми... Що робитимемо з паном Яблучком?

— Я б із більшим задоволенням розстріляв його замість того, щоб працювати з ним!

— Роздратування — поганий радник, майстре!

— Чому я повинен працювати з покидьками, пане шеф?! Хіба немає порядних людей, які ненавидять червоних?

— Це філософія, майстре. Люди — гній, сгійте вище од цих тварин. Пан Яблучко виявився корисним...

— Пробачте за гостре слово, шеф, це брудна скотина, яка й нас із вами продасть за пфеніг!

— Знайшли в кого питати ідейності!

— Він приліз із таємничою мордою, манірничав та удавав важливу особу, а знав лише одну другорядну явку, так би мовити, передаточний пункт. І цей йолоп із своєю пропитою фізіономією хотів особисто йти на явку, сподіваючись, що йому повірять. Я пішов більш складним шляхом. Я послав його до концтабору на роль ув'язненого. Він влаштував там, за моєю допомогою, звичайну втечу двох військовополонених, котрих ми й направили на відому йому явку. Нічого не вийшло, шеф! Цілком можливо, що в таборі існує своя змовницька організація, до неї Яблучко не знайшов дороги. Спробуємо тепер інше. Нехай він, влаштувавши втечу із концтабору двох-трьох людей, завтра ж рушає з ними шукати зв'язків до іншого підпілля. Тим більше, що прибула особа, яка має з ним рахунки і знає його в обличчя...

— Санкціоную, майстре. Більше йому тут робити нічого. Ви чули, що старосту нашого таки придушили? Мужлан, не знав простого правила — один раз не доби́ли, вдруге — виправлять!.. Гей, що там за галас?

Входить «Кривий Яшка», він же — пан Яблучко, у вигляді військовополоненого: шкарбани, лахміття, борода.

— Ваше благородіє,— звертається він до майстра поліції,— мене не влаштовує таке життя!..

— Як ви насмілились вийти з табору?! — горлає поліцай.— Де ваша конспірація, наволоч ви брудна! Марш назад! Цей дурень, комендант табору, провалить мені всю справу!

— Не галасуйте, пане майстре, невелика птиця!

Поліцай, захлинувшись від обурення, починає мовчки шмагати Яшку нагайкою.

— За що? — крутиться Яшка.— Не маєте права! Пане гестапівцю, заступіться! Ой! Убивають! Рятуйте! Помилуйте! Себе не пошкодую для справи! Посилайте, хоч до чорта в пельку! Ой, досить! Ой, не бийте!..

Яшка падає поліцаєві до ніг і намагається їх обняти.

Гестапівець широко регоче.

18. ПІСЛЯ ПРОВАЛУ

Рентген-кабінет в лікарні. Ніч. Сидять в білих халатах зв'язковий та Іван Валер'янович.

— Дуже коротко, Іване Валер'яновичу. В лікарні теж можуть бути свої несподіванки. Радистка дала центрові звістку про себе, і на цьому помовчте декілька днів. До райкому раджу поки що не звертатися, щоб не навести шукачів на слід. Нікого із складу ваших груп не зачеплено?

— Ні. Жертва лише одна...

— Розумію ваше горе...

— Я не можу переконати себе, що Луїзи вже немає.

— Заспокойтеся. Вам потрібний холодний розум, на вас відповідальність за долю людей. Не хочу заспокоювати,— до дружини вашої вони вживуть найгостріших засобів... Можете взяти себе в руки?

— Добре...

— Я переконаний, що ми зробимо правильно, влаштувавши гітлерівцям добрий струс нервів. Попрошу лише, щоб заходи, які готують ваші групи, збіглися з моєю справою. Зв'язок із концтабором у вас працює?

— Так. Можемо передати навіть зброю.

— Добре. Нехай ваша людина притягне там Петра Гриценка. Зі свого боку я пошлю до концтабору двох людей з особливими завданнями. Пов'яжіть їх із вашими працівниками. Коли це може відбутися?

— Хоч завтра. Група військовополонених систематично працює на каменоломні. Можна заховати там з ночі ваших

людей, вони помішаються з табірниками і так потраплять до табору... «Кривий Яшка» їх не знає в обличчя?

— Ні, не знає. Через це я й хочу, щоб біля нього були мої люди. Отже, я призначу день, коли висадити в повітря верф і вчинити напад на аеродром... Це прикриє, до речі, й мої дії...

19. ГЛАВА ФІРМИ

Кабінет начальника гестапо в південному місті Н. Обершарфюрер глибокодумно робить вправи перед великим дзеркалом, набуває різних поз. В лівій руці у нього німецький ілюстрований журнал із фотографіями Гімлера.

Ось одна поза: рейхсфюрер СС приймає парад.

Обершарфюрер намагається його наслідувати.

Рейхсфюрер СС задумливо сидить коло стола.

Обершарфюрер намагається досягти потрібної постановки корпусу.

Гімлер тримає на руках дівчинку.

Есесівець хоче прилаштувати валик від дивана собі на коліно. Нічого не виходить. Жбурляє валик на підлогу, дзвонить. Входить перекладачка.

— Сюди, фройлейн! — каже есесівець, лясаючи себе по коліні.— Ну, що ви на мене дивитесь, як лялька?

— Пане обершарфюрер,— нерішуче заперечує перекладачка,— що можуть подумати службовці?!

— До пекла службовців! — горлає офіцер.— Ідіть сюди, сідайте! Я готуюся до аматорського спектаклю, фройлейн. Мені треба приголубити одну дитину...

Фройлейн покірливо підходить до офіцера й сідає йому на коліно. Есесівець, забувши про свій початковий намір, щипає перекладачку. Фройлейн грайливо вищить.

Від дверей кабінету лунає оглушливий регіт:

— Ха-ха-ха! Пізнаю звичку молодості! Ніколи не втрачати часу! Ха-ха-ха!

Фройлейн, як ужалена, підскакує й тікає, за малим не збивши з ніг того, що ввійшов. Обершарфюрер упустив на підлогу пенсне і марно намагається його знайти.

— Ось ваші скельця, пане офіцер,— каже гість, подаючи пенсне есесівцю,— будемо знайомі! — Гергардт Пешке, глава фірми «Пешке й небіж», Гамбург.

Обличчя глави фірми сяє від сміху. Він щохвилини

схоплюється зі стільця й знову сідає, регоче, немов від лоскоту, це оптиміст та життєлюб, він рожевий і самовпевнений до нахабства, почуввається, що у нього є і зв'язки, й гроші.

Гергардт Пешке зодягнутий у старосвітську чорну пару, з бутоньєркою в петельці, в котелку, палиця із срібним набалдашником. Років йому під шістдесят.

— Чим можу служити? — сухо, ще не струсивши з себе незвичної для есесівця ніяковості, запитує офіцер.

— Служити?! Та хіба ми всі не служимо нашому коханому фюреру? Облиште, синку, служби я не потребую! Рейхсміністр доктор Геббельс сказав Гергардту Пешке, відпускаючи до цієї країни: «Дивися, старий, щоб я не одержав дві труни замість однієї! Ти хоч зодягнися по-військовому...» Але я вирішив так: те, що я ношу в моєму рідному Гамбурзі, досить добре й для тутешніх місць! Нехай тубільці теревеняють усе, що їм заманеться! І, пробачте мені, пане офіцер, труни тут нижчі од усякої критики. Так, так! Не заперечуйте мені, труни тут неймовірна провінція! Ви не згодні? Що?

Ошелешений есесівець марно намагається зрозуміти, в чому справа. Він забув навіть про те, що він тут господар, начальник...

— Власне кажучи, — мнеться він, — пане... е-е...

— Гергардт Пешке, до ваших послуг!

— Пане Пешке, до чого тут труни?!

— Як, до чого труни?! Хіба це не образа небіжчика, коли йому накидають не сухе, добряче, красиве посмертне житло, а якусь, пробачте на слові, собачу будку?! Ні, не на такого натрапили! Ми дотримуємось золотого правила, що небіжчик, рушаючи в лежачому стані до місця свого останнього призначення, повинен відчувати моральне задоволення. Так, так. І радість... Безперечно, через вічні закони смерті він нездатний наочно показати свою радість, але за небіжчика регочу я, глава похоронної фірми «Пешке й небіж». Гамбург! Ха-ха-ха!

Есесівець робить несміливу спробу посміхнутися:

— Сподіваюся, ви не подумали, що я вже потребую вашого ...е-е... посмертного житла, пане Пешке?

— Що?! Потребуєте мого житла?! Чудесно! У вас всі дані для роботи в нашій фірмі! Ха-ха-ха! Ніколи так не сміявся...

— Але все-таки, — намагається повернути розмову до

ділового річуща гіммлероподібний офіцер,— чим можу бути корисний, пане Гергардт Пешке?

Глава фірми видобуває величезну строкату хустку й голосно ськається.

— Доктор Геббельс надає великого значення похоронам загиблих германських героїв. Зокрема, він вшанував мою фірму найвищим довір'ям — приставити на батьківщину й за відповідним рангом поховати генерала Буклера, що загинув смертю хоробрих на східному фронті...

Глава фірми підводиться з місця й молитовно здійсмає руки. Есесівець також робить порух встати, але переборює його.

— Тіло генерала Буклера, сподіваюсь, відправлено літаком? — запитує офіцер.

— Коли б тіло генералове летіло на літаку, то якого б лисого дідька сидів я отут перед вами?! Після вимушеної посадки літака ми з генералом добираємось до Одеси по землі. А там чекає на нас нова льотна курка, ха-ха-ха!

— Ви прибули з генераловим тілом, пане Пешке?

— Неправильна постановка питання: генералове тіло прибуває в супроводі мого небожа, до речі — теж офіцера СС, а я вибрався трохи попереду для влаштування деяких справ... Що ви скажете, пане офіцер, коли автобус із генералом я поставлю під ваш захист на одну ніч?

— Радий піти вам назустріч, пане Пешке... Співвітчизники повинні допомагати один одному, чи не так?..

— Чудово! Тепер друге питання: що ви скажете, пане офіцер, коли я візьму звідси одну сотню російських військовополонених? Га?

— Гадаю, пане Пешке, що це не стосується ні вашої, ні моєї компетенції... Там є комендант у таборі, але навіть він без папірця згори не відпустить жодного полоненого!.. Нащо вони вам знадобилися? Хочете запрягти їх цугом до катафалка з генераловим тілом?

— Колосаль!.. Коли закінчиться війна, і у вас, пане офіцер, не знайдеться нічого кращого,— я пропоную вам роботу й участь у справах фірми «Пешке й небіж»! У вас шикарна фантазія, ха-ха-ха!

— Але нащо в такому разі вам сотня напівтрупів?

— Е, ні. Напівтрупів я не беру! У мене правило: або цілковиті трупи, або зовсім здорові індивідууми! Я виберу собі сотню здорових, пане офіцер!

— Припустимо. Далі, пане Пешке.

— Далі я везу їх на автомашинах до околиць Одеси, де, за моїми даними, знайдено запаси надзвичайного рожевого каменю, а також чорних гранітів, які легко можна полірувати. Полонені готують мені відповідні зразки, які я везу до Німеччини, а полонених хоч і в море. Дальша їхня доля мене не цікавить. Генерал Буклер дістане блискучий надгробок. І німецькі кладовища одержать у подальшому нечуваної ніде краси пам'ятники. Ви відчуваєте в цьому розмах, пане офіцер?

— Я побоююсь, пане Пешке...— починає гестапівець.

— Маючи капітал,— перебиває його глава фірми,— нічого не треба боятися! Від'їжджаючи з Гамбурга, я захопив із собою декілька цяцьок, гідних офіцерів фюрера. Як вам сподобається оця?

Глава фірми передає есесівцю золотого портсигара, зробленого в формі труни.

Піднявши віко, офіцер бачить на зворотній стороні привабливий малюнок.

— Золото? — із притиском запитує гестапівець.

— Фірма солідна,— самовдоволено киває головою Пешке.

— Я гадаю,— каже офіцер,— коли я подзвоню до коменданта табору й пообіцяю дещо й йому...

— Безперечно, безперечно!

— Все буде в порядку! Як транспорт?!

— Гадаю, що небіж знайде тут, у місті...

— Я вам, пане Пешке, напишу записку до ремонтної бази. П'ять машин досить?..

— Цілком, пане офіцер.

— На скільки днів — на три, на п'ять? Добре...

Гестапівець пише записку і віддає її главі фірми. Потай милується зі свого нового надбання.

— Дуже радий був з вами познайомитись!

— Обов'язково! Не забудьте сказати, що по машини та полонених з'явиться мій небіж. Приготуйте місце для ночівлі генерала Буклера! У своєму заповіті дуже прошу вас посилатися на нашу фірму! Ха-ха-ха!..

20. ЛАНЦЮГ ДІЙ

Кімнатка на Матроській слобідці. Дещо схоже до хатньої слюсарної майстерні. Двоє літніх робітників, Іван Валер'янович та зв'язковий. Його не можна відрізнити по одязі

від решти. В око він вставляє скельце монокля, яке щохвилини випадає звідти. Зв'язковий щоразу запихає монокля на місце.

— Завдання загалом просте,— каже зв'язковий, намагаючись не рухнути м'язами лівого боку обличчя, щоб знов не впало скельце,— ви берете заряд толу, вагою на сто кілограмів, і кладете його в сталевий балон, до якого приробляете детонатор. Потім усю механіку кладете до довгастого ящика, зробленого з панцирного металу. І вже цей ящик обережно кладете до труни... Чорти б тебе забрали!

Зв'язковий упускає насточортіле йому скельце й нахилється його підняти. Робітники потай поглядають на Івана Валер'яновича і зчудовано знижують плечима.

Скельце знову на місці — в лівому оці зв'язкового.

— Та киньте ви оту гидоту! — не витримує Іван Валер'янович.

— Не можна,— коротко відповідає зв'язковий.

— У німця воно мов улите,— зауважує робітник.

— От я і вчуся,— каже зв'язковий і повертається до справи:— Все зрозуміло, товариші? Подвійна сталева оболонка, як ви здогадуєтесь, посилить дію тола до бажаних масштабів...

— Який потрібен детонатор? — запитує робітник.

— Так, так,— приєднується до питання Іван Валер'янович,— як ви гадаєте, висаджувати? Можна затяжної дії. Можна — ударної, іноді ми рекомендуємо хімію, Артеме Івановичу!

— Ось, ось,— відгукується зв'язковий, роблячи помітні успіхи в справі тримання оком монокля,— труна лежатиме на боці, потім ми її поставимо на дно, від цього моменту детонатор повинен діяти протягом двох-трьох годин!

— Зрозуміло,— каже робітник,— кислотний детонатор, бо коли поставите годинника, його цокотіння можуть почути...

— І далі, від вас залежатиме, дорогий Іване Валер'яновичу, ревізія камер гестапо та рятування ув'язнених...

— Зробимо все,— каже, зітхнувши, Іван Валер'янович,— тільки б ніщо не завадило...

— Дорогий друже,— відповідає йому робітник,— не можна так переживати! Треба вірити в те, що робиш!

— І уточніть, будь ласка,— втручається другий робітник в окулярах, тихий голос, спокійні рухи,— на яке

шасі монтуватиметься труна — адже її тільки краном підіймеш!

— Це моя турбота,— каже Іван Валер'янович,— машину стулимо на авторемзаводі з тих, що обіцяні вам, Артеме Івановичу.

— Тільки розмалюйте строкато,— просить зв'язковий,— щоб ні в кого не виникло сумнівів про призначення машини! І зустрінемось, як умовились... Та нехай хлопці бензину для машини не шкодують і зодягнуться під есесівців.

На місці кімнатки — слюсарної майстерні — виникають темні, безформні брили навислого каміння, силуети людей, які рухаються під ними.

— Обережніше, чортова галушка,— чути приглушений голос Микити.

— А ти не тягни мене своїми клешнями,— не лишається в боргу ображений Панько.

— Тихше, дияволи,— зупиняє галас зв'язковий.

— Тут,— каже провідник,— прийшли на місце.

Всі залазять до невеличкої печери. З'являється промінь ліхтарика, затемнений сірим склом. Ліхтар обслідує западину, провідник уважно оглядає землю...

— Явка в порядку,— каже провідник,— дивіться, ось відмітка. Цифра чотири, це день тижня. Вас сьогодні чекають, товариші. Ви станете сюди, ми вас закладемо камінням, вранці прибудуть військовополонені сюди на роботу. Слушного моменту вони розберуть завал і приймуть вас до свого середовища...

— Брр! — здригається Панько.— Ой! Та не штовхайся ти, шахтна вагонетка!

— Хлопці,— каже зв'язковий,— його обличчя злегка освітлене, в оці блищить скельце монокля,— повторюю ще раз ваші обов'язки. Завтра увечері я під'їду до табору. Сотня людей уже повинна бути готова й перевірена. Перевага — здоровим та одчайдушним, а також кадровикам. Може, доведеться вибиратися з боєм. Приготуйте людей до цього. Зброя — частково в таборі, частково лежатиме в машинах, решта — у охорони. Все поставте догори дном, але з вами до машини повинен сісти «Кривий Яшка», який перебуває в таборі. Вам його покажуть...

— Єсть! — каже Панько.— Які вказівки на випадок передчасного виявлення нас ворожим оком?

— Чудий, сам не знаєш? — докірливо зупиняє друга Микита.

— Зрозуміло, товаришу сержант шахтної служби!

— Що тобі зрозуміло? — запитує зв'язковий.

— На випадок виявлення нас передчасно ворожим оком — живими не здаватися, загинути з честю і славою!

— Виконуйте! — наказує зв'язковий, продовжуючи хутко подавати провідникові каміння, яким той закладає вхід. Швидко перед Паньком і Микитою виростає стіна каміння.

На місці стіни з каміння — виникає міська кімната, міщанська обстановка: серветочки, аплікації на стіні, вироби з черепашок на комоді, фотографії родичів. Ліжко, заставлене ширмою. Диван у кутку. Портрет Гітлера. Ніч.

Літня жінка, тип учительки, шиє на ручній машині, хлопчик років чотирнадцяти пореється біля акваріума.

Входить зв'язковий — в тому ж робітничому костюмі, з вузликом у руці.

— Можна зайти? — запитує зв'язковий. — Мені сказали, що ви зможете мені зробити невеличкий ремонт костюма...

Хлопчик насторожився.

Мати спокійно підводить голову од машини:

— Нового я не шию, а ремонт подужаю...

Хлопчик ще дужче насторожився.

— Одне слово, не індошив, а американка?

— Сідайте, — зовсім просто каже жінка, — викладайте свою потребу.

Зв'язковий сідає, дістає з бокової кишені скельце монюкля, вставляє до лівого ока.

— Хлопець не завадить, мадам?

— Ні, — коротко каже жінка, — це моя права рука.

— Справа ось у чому, товариші. Потрібний документ для майора СС.

— Обершарфюрер військ СС, — виправляє хлопчик.

— Правильно, — погоджується гість, — прізвище — Пешке, ім'я — яке завгодно, місце служби Гамбург, так би мовити, все як годиться...

— Фото маєте? — діловито запитує хлопець.

— Я зодягну форму, ви мене клацнете...

— Зрозуміло... Орден маєте? Залізний хрест не завадить, — каже хлопець. — Знаки поранень? Проте не треба...

— Не треба, Вітенько,— каже мати,— це ж есесівець! У них поранень немає. Можна йому начепити «позначку вірності», вистачить.

— Добре, мамо. Давайте, товаришу, ваш костюм...

Зв'язковий розв'язує вузлик, виймає повний комплект костюма есесівського офіцера, одягає мундир наопашки поверх гімнастюрки. Хлопець причіпливо його оглядає.

— Не новий. Треба було б Марії Іванівні краще пошукати, адже це не місцевий СС, а, можна сказати, столичний. Мамо, цей кутасик у них, здається, вже не тут? Ну, залізний хрест на місці. А це що? Зовсім не майорська свастика!

— Давай, хутенько перешию,— каже мати.

Зв'язковий передає мундир жінці, яка швидко починає коло нього працювати. Хлопець готує фотоапарат.

— Ви знаєте, які там печатки та відмітки потрібні? — запитує зв'язковий.

— Щонайменше — дивне питання, — ображено каже хлопець, — адже від точності нашої роботи залежить людське життя!

— Даруйте, — поспішає пробачитися зв'язковий, — не хотів вас образити. Просто незвична така обстановка...

— Мій Вітя, — з гордістю каже мати, — дуже талановитий художник. Для нього перемалювати і потім вирізьбити яку завгодно печатку — не становить труднощів. Мріє він про художню академію, хоче в майбутньому працювати коло великих картин...

— Коло фото він теж не новак, — зауважує зв'язковий, — хоч фото для посвідчень і не таке вже велике мистецтво!

— Я не тільки для посвідчень! — не витримує хлопець і зараз же примушує себе зупинитися.

— Можна, Вітенько, — каже мати, — це людина своя. Ми з синієм вирішили висунути перед райкомом партії, так би мовити, зустрічний план. Поверх наших прямих обов'язків — документи, паспорти, відмітки, печатки й інше — ми робимо для райкому спеціальні фото. Фіксуємо всі гітлерівські злочини. Для майбутніх трибуналів, звичайно. Тіла розстріляних, повішених, фізіономії катів, картини руйнувань, — вам пояснити не треба, самі знаєте...

— Які ви герої! — вихоплюється у зв'язкового.

Стукіт у двері.

— Хто це так пізно? — турбується мати. — Це до нас,

Вітенько... Влаштуй товариша на дивані за ширмою, поки я відчиню двері...

Зв'язковий лягає на диван, хлопець заставляє його ширмою.

Пропускаючи поперед себе літнього мужчину, повертається хлопчикова мати.

Мужчина, зняковілий, мене в руках шапку і не знає, з чого почати.

— Неоніло Семенівно,— каже він тихо,— я б сам нізачо не наважився йти до вас... Добрі люди порадили... Кажуть, піди до Неоніли Семенівни, вона була за народного засідателя, знає всі наші закони!.. Розсудить ви мене...

— Зверніться, пане, до управи, там відомі закони...

— Я не поважаю німецьких законів, я корюся радянським,— переконано каже мужчина,— у мене конфлікт із хазяїном квартири, Неоніло Семенівно!

— Не можу,— відповідає жінка,— я не маю права судити...

— Як не маєте права? — ображається той, що прийшов.— Ми вас вибирали в народні засідателі,— значить, маєте повне право! Ви у нас тепер перша й остання інстанція! Як присудите, так і виконаємо... Дозвольте прийти з відповідачем до вас... Він сказав, що нікого іншого не послухає...

— Гаразд, приходьте у суботу,— стомлено маше рукою жінка,— не можу я відмовляти... Мій вирок не обов'язковий для виконання...

— Не обов'язковий?! — вигукує той, що прийшов.— Нехай спробує хто не підкоритися! За цим народ слідкує, Неоніло Семенівно... До побачення доки що...

Мужчина виходить навшпиньках, тримаючи в руці шапку: Зв'язковий з'являється з-за ширми.

— Я не знаходжу слів,— каже він, дивлячись любовно на господарку й хлопчика.

— Ось так і живемо,— ніяково відповідає Неоніла Семенівна,— не хочуть радянські люди відмовлятися від своїх законів...

— Мій апарат готовий,— каже хлопець.— Експозиція буде велика, попрошу не рухатися...

— Одягайте мундира, — відгукується мати,— ось дзеркало, набувайте потрібного вигляду. Я на хвилинку вийду, постережу...

Жінка виходить, зв'язковий зодягає есесівський мундир,

натягає картуза, ліпить собі гітлерівські вуса, робить декілька ліній гримувальним олівцем, вставляє в око монокля. Виструнчується, випинає груди й щоки.

Хлопець лаштує фотоапарат.

— Очі ось сюди... Ще більш ідіотське обличчя... Стисніть губи... Зневажайте всіх... Знімаю!..

Завмерле обличчя обершарфюрера військ СС з моноклем в лівому оці.

І ось — те ж обличчя есесівця в картузі перед ворітьми будинку гестапо. Вечір. Офіцер стоїть, широко розставивши ноги, дяскає себе стеклом по халявах і горлає:

— Негідники! Мерзотники! Відчинити ворота!

Позад нього — неймовірний автобус, розмальований всіма кольорами веселки: чорні фестони, хрести, свастика, срібні ангелочки, гірлянди квітів, напис в овалі з пальмових віт:

«Peschke u. Neffe. Hamburg».

Ворота помалу відчиняються, офіцер входить до двору і починає там порядкувати:

— Який йолоп поставив отут машину?! Де шофер?! Прийми її геть! Заїзди, Густав! Дивись на мою руку, глухман проклятий! До стінки тисни, впритул, одоробло! Хіба тобі катафалк водити? У череду тебе, до корів! Тихше, задушиш! Скотино, ти дряпаєш кузов!

У вікні другого поверху з'являється фігура начальника гестапо, він притримує рукою пенсне, нахиляється вниз.

— Алло, старий! Чого галасуєш?

Прийжджий офіцер підводить голову, недбало віддає честь.

— Хайль Гітлер!

І знову горлає на свого шофера:

— Свиня собача! Ти мені зіпсуєш катафалк! Ще ближче! Щоб кузов став під вікном пана начальника, кретин! Так. Стоп! Доволі. Розпрягай коняку й піди випий кухоль пива...

Заглядає до середини автобуса.

— Що?! Чому оцей ящик лежить на боці? Постав, як належить! Мертвий генерал германської армії повинен лежати, як належить за уставом! Обережно! Так. Замкни берліна й марш. За три години наказую з'явитися. Кроком руш!

Шофер бігцем зникає за воротами. Офіцер причіпливо оглядає автобус-катафалк. Машина стоїть під самою стіною — попід вікном начальника кабінету.

— Ні, ти поглянь, старий,— звертається він до начальника гестапо,— адже це не катафалк, а цирк собачий! Дядько примушує мене їздити в цьому ганебному балагані! Я змушений був залишити свій чудовий «оппель»! Тепер ходи пішки по місту, як тубільць...

— Дати мою машину, пане небоже? — співчутливо запитує начальник з вікна.

— Ні, вдруге він мене не заманить! Фірма фірмою, але честь мундира понад усе! Коли б не доктор Геббельс...

— Гей,— гукає з вікна начальник.— Де Герман? Герман, повези пана обершарфюрера по справах. Як ся має пан Пешке?

— Щоб він здох, проклятий пацюк!

— Ні, що ви, дуже милий і оригінал!..

Приїжджий горлає вже на чужого шофера:

— Авторемонтний знаєш, концтабір знаєш?

— Привіт панові Гензелю,— каже начальник,— сподіваюсь, що пан Пешке-дядько передав вам відповідні інструкції? Гензель — хлопець скнаруватий...

— Дуже вдячний вам, друже,— прихильно цідить приїжджий офіцер, поправляючи монокля в оці,— покінчивши свої справи, матиму приємність потиснути вашу германську руку, яка тримає в належному страхові тубільців. Хайль Гітлер!

Офіцер сідає до машини начальника гестапо, виїздить із двору. Самітний катафалк під стіною.

Голосно сигналячи, машина начальника гестапо в'їздить до воріт концтабору. За нею дугом — п'ять критих брезентом німецьких вантажних машин. У дворі машини повертаються, лаштуються одна за одною, гасять фари. Вечір. На стовпах горять електричні лампочки. З кулеметної башти виглядає вартовий.

Есесівський офіцер, поправляючи в оці монокля, вилазить з машини, йде до приміщення коменданта табору, стеком відсуває вартового і поштовхом ноги прочиняє двері.

— Де тут комендант?

Начальник караулу схоплюється, побачивши офіцера, віддає йому честь і мовчки показує на двері.

Офіцер, шарпнувши двері, рішуче входить до коменданта і завмирає на порозі: комендант стоїть посеред кімнати, наставивши в бік дверей револьвер.

— Хайль Гітлер! — не гублячись, каже гість.

— Одну секунду, — заявляє комендант, не опускаючи револьвера, — або ви мені негайно покажете ваше посвідчення, або я стріляю вам у перенісся!

Комендант — дебелий гевал з голоною головою, капловухий, свинячі очі, волосаті руки. Такий не загається виконати загрозу!

Небіж Пешке стягає рукавичку, кидає її на стілець разом із стеклом, недбало й мовчки витягає з бічної кишені книжку-посвідчення і простягає комендантові. Тримавши однією рукою револьвер, той бере документ і мовчки вивчає його.

— Мало! — мимрить комендант. — Це не посвідчує вашу особу!

Той, що прийшов, помалу видобуває з кишені золотого портсигара, відкриває його, спостерігаючи коменданта, бере цигарку, запалює її, кладає портсигаром і потім рішучим рухом простягає комендантові.

Комендант бере портсигар, зважає на руці, спокійно ховає револьвер до кобури.

— Сідайте, пане Пешке-молодший, — пропонує він.

— Сподіваюся, люди до від'їзду готові, пане Гензель? — запитує офіцер, натягаючи рукавички.

— Та ви сідайте, — умовляє комендант.

— Не люблю дитячих жартів, — сердито відповідає небіж Пешке, — накажіть вантажити людей, машини у дворі!..

— Але, мій земляче, я вас так швидко не можу відпустити, — заявляє комендант, — я маю для вас приємного сюрприза. Я хочу, щоб у моєму рідному Гамбурзі знали, що рубака Гензель ще здатний дивувати світ!

Він тягне з-під стола пляшки й становить на стіл.

— Шкода, що старий Пешке не зайшов до земляка! Адже його фірма ховала моїх родичів... Прекрасно пам'ятаю старого тхора... Вас, пане небіж, тоді на нашому горизонті ще не було, ви уяви не маєте, як уміють розважатися справжні гамбуржці!

— Я поспішаю, — не погоджується небіж Пешке.

— Як я можу вас пустити?! — кричить комендант. — З мене в Гамбурзі глузуватимуть! Ніч присвятимо зустрічі

друзів, вранці поїдеш зі своїми мертвими генералами.
Прозіт!

Комендант встиг уже налити коньяку в чарки і одну простягає гостеві. Видко, що й перед цим він куштував.

Гість змушений докнутися й випити.

— Прозіт! — відгукується він.

Ставлячи лівою рукою чарку на стіл, небіж Пешке раптом дужим і коротким помахом правого кулака б'є коменданта в підборіддя. Той непритомніє, схиляється в кріслі. Приїжджий хутко обеззброює коменданта, забирає револьвер, документи, подарований портсигар. Перетягає непритомного коменданта на диван, сідає поруч нього й присуває до себе столик із пляшками й чарками. Голосно гукає:

— Гей, черговий!

З'являється із сусідньої кімнати фельдфебель.

Удавано п'яним голосом, обіймаючи коменданта й при-туляючи його голову до грудей, приїжджий офіцер на-казує:

— Повантажити сотню пенсіонерів до моїх машин. Із шоферами посадити по одному автоматнику. За десять хви-лин про виконання доповіді. Ми з комендантом пере-віримо!

— З якого накажете барака, пане обершарфюрер? — запитує фельдфебель. — У нас по всіх бараках відокремлені ті, що мають бути знищені!

— Виклич усіх, які бажають їхати зі мною!

— Дозвольте доповіді, пане офіцер СС, бажаючих їхати на той світ не знайдеться!

— Марш, виконуй наказ!

Фельдфебель хутко виходить. Комендант починає при-ходити до пам'яті. Він придивляється до сусіди на дивані:

— Ти вдар-рив м-мене? — каже, заникуючись, комен-дант.

— Пий, — наказує йому гість, подаючи величезну склян-ку коньяку.

— Не бажаю! Я не зношу насилля! Я тобі зараз по-кажу!.. — мацає комендант по кишнях, шукуючи зброї, й раптом бачить свій револьвер в руці у гостя.

— Ну, но, не жартуй з гарматою, — каже він, відпи-хаючи зброю долонями. — у мене дуже легенький спуск, прийми палень із гашетки!.. Ну, гаразд, я вип'ю, камінь тобі в печінки!

Комендант п'є коньяк до дна й дивиться на гостя очма-нілими очима...

— Яка гидота! Що ти сюди напхав?

Комендантова голова опускається на груди.

Входить фельдфебель із розгубленим виглядом:

— Військовополонених повантажено, пане обершар-фюрер!

— Ну от, а ти не вірив! Принеси комендантові води та вкладай його спати...

Офіцер виходить, наспівуючи голосного німецького марша.

Над концтабором нависли хмари. Гуркоче грім, блимають блискавки.

У дворі стоять машини. Шофер гестапівської машини запобігливо відчиняє дверцята.

Офіцер запалює цигарку, дивиться на годинника, прислухається. Підкликає до себе автоматника з першої машини:

— Лізь до цієї легкової, поїдеш у гестапо, сядеш до мого шофера в автобус, і наздоганяйте нас! Зрозуміло?

— Слухаю, пане офіцер!

Солдат сідає до легкової, офіцер — до шофера в кабіну на першу вантажну, гирилиця машин виїздить з воріт табору.

Починає бити злива. Гуркіт грому.

— Натискай, хлопче,— каже офіцер шоферові,— природа на нашому боці!..

— Єсть, Артеме Івановичу,— відповідає шофер в німецькій шинелі.

— Це ти, Микито?

— Я.

— Коли це ти встиг? З табірників та до керма!

— Чи ж довго, вмюючи, адже шофери всі наші!..

— Зброї багато?

— Не дуже. Вся сподіванка на те, що ви привезли в машинах, та ще на автомати охорони...

— Сіли всі? Панько, Гриценко, «Кривий Яшка»?

— Яшки в таборі немає.

— Як немає?

— Втік із двома хлопцями, кажуть, братимуть напрямом до Д.

Пауза. Шофер усе збільшує й збільшує швидкість.

— Тихше. Переїздимо міст. Шкода, нема часу мінувати!..

— Передбачено. Хлопці тільки й чекають, щоб ми проїхали.

Нічна дорога. Гроза. Силуети машин, які мчать у темряві.

Позаду гуркоче глухий вибух.

— Перший! — голосно рахує Микита.

Знову лунає вибух та блискає полум'я.

— Другий! Це на верфі, — припускає Микита.

Чути далеку стрілянину й вибухи гранат.

— Це вже починається бій, — кидає Микита, — дай боже, в добрий час...

— Знаєш, друже, — каже офіцер сумно, — адже це чудо — стільки людей врятувати! Я завжди боюся, коли так щастить, за це доводиться коли-небудь розраховуватись...

Він виймає скельце з ока і жбурляє його в темряву.

Машини йдуть. Злива й гроза.

21. НАРОДЖЕННЯ ЗАГОНУ

Нічний весняний степ. Порожній грейдер. Перехрестя. Ледве помітний світанок.

Силуети п'яти машин, які віддаляються ліворуч боковою дорогою. Сотня людей юрбиться на грейдері.

Зв'язковий стоїть на невеличкому підвищенні. На ньому плащ-палатка, ранковий вітер надимає її, пілотка радянського воїна.

— Товариші, — каже він, — вітаю з волею! Від імені матері-Вітчизни оголошую вас знову в давах активних бійців проти загарбників! Великому Сталіну — ура, товариші!

— Ура! Ура! Ура! — дружно вигукують звільнені.

— Машини підуть на сотню кілометрів ліворуч і там згорять. Товариші шофери приєднаються до нас пізніше. Чужих тут немає?

— Ні! Ні!

— Хто не має ніякої зброї, піднесіть руки!

Чимало людей підносять руки.

— Все-таки — половина озброєних! Я думав — буде гірше... Нічого, здобудемо за рахунок ворога. Попереджаю, товариші, — ми йдемо не на легкий хліб. Може, доведеться комусь загинути від кулі гітлерівця. Кому, може, доведеться в катівні кінчати молоде життя. Попереджаю. Попитайте свої душі, зважте. Зараз кволим людям ще дозволяється відступити і піти геть за власним бажанням! Через п'ять хвилин буде пізно. Ну?

— Що ви, товаришу начальник!..

— Ми на світ народилися!..

— Ведіть нас у бій!..— лунають збуджені голоси.

— Добре,— каже зв'язковий,— вважаємо питання за вичерпане. Призначаю командира й комісара загону. Ось вони перед вами. Командир загону — товариш Панько!..

Панько з німецьким автоматом на грудях мовчки стає на підвищення, на місце зв'язкового.

— Всі бачите? — голос Панька.— Людина військова, люблю дисципліну, ненавиджу боягузів. Член партії.

Панько сходить, його місце займає Микита,— теж із німецьким автоматом, з гарматами.

— Це — комісар загону, товариш Микита,— рекомендує зв'язковий,— член партії, шахтар.

— В основному,— додає Микита,— дотримуюсь смаків командира, боягузів розстрілюю, не відходячи від каси...

В юрбі прокочується сміх.

— Ставай! — лунає різкий голос Панька.— Лаштуйсь! Хутенько, хутенько! На перший-другий розрахуйсь!

Загін хутко й чітко виконує наказ. Світає дужче.

— Струнко! — командує Панько. Командир і комісар обходять лави, приглядаються до кожної людини.

Обіч стоїть зв'язковий з невідомою людиною.

— Прізвище? — запитує зв'язковий.

— Петро Гриценко.

— Як звуть вашу дружину?

— Мокрина Терентівна.

— Дуже добре. Ви знаєте, де ми зараз перебуваємо?

— Знаю.

— Потай поведете нас до вашого села. Днювання накреслюйте поближче до села. Потрібний відпочинок. Потім обирайте у вашій околиці лісок. Уточнимо по карті, коли станемо на відпочинок...

— Єсть! — весело відгукується літній Гриценко.

— Товаришу представник партії,— доповідає Панько,— загін до руху готовий!

— В добрий час, товариші! — голосно каже зв'язковий, скидаючи пілотку.

Загін обнажив голови.

В суворій тиші вранішнього степу виникають перші звуки гімна.

Натхненні обличчя, змучені неволею.

Загін співає «Інтернаціонал».

Майстер поліції південного міста Н. на прийомі у важливої гестапівської персони.

— Бідний юнак! — каже важлива персона. — Есесівські війська втратили бойового товариша. Проклятого катафалка було нафаршировано вибухівкою, і половина будинку розвалилася одразу...

— Насмілюсь доповісти, — тихим голосом пояснює майстер поліції, — небіжчик обершарфюрер...

— Що обершарфюрер? — раптом вигукує важлива персона. — А ви куди дивилися, пекло б вас ковтнуло!! До трибуналу! Хіба це не обов'язок поліції — підтримувати лад у вашій провінції?! Подивіться в дзеркало, на кого ви самі схожі! Коли б я не знав, що ви поліцай, я просто стріляв би вас...

Майстер поліції виглядає насправді жалюгідно. Куди подівся його рішучий вигляд! Мундир замурзано в сажу, волосся скуйовджене й обсмалене, рукав відірвано, штанина пожмакана...

— Пане генерал, — каже він кволим голосом, — я служу моему фюреру! Цілу ніч відбивав атаки на гестапівську тюрму, гасив пожежі на висадженій верфі, рятував літаки на аеродромі, допомагав придушувати повстання в концтаборі...

— І все марно! — глузує генерал СС.

— Штати поліції не дозволили мені зробити більше, пане генерал!

— Скільки втекло на машинах?

— Сто одиниць, екселенц!

— Що відомо про їхню долю?

— Машини знайдено в спаленому вигляді, люди зникли!..

— Розвіялись по степах! — вигукує генерал. — Переловити всіх по одному! Я розстрілюватиму кожного, кожного, кожного!..

Порив вітру. Двері відчиняються, з гуркотом і брязкотом скла розчиняється вікно ліворуч від письмового стола.

Летять папери.

Генерал хутко пірнає під стіл.

Майстер поліції притискається до стіни, затуляючись портьерою...

Весняний ліс південного типу — дуби, клени, ліщина, берестки, зрідка сосна та береза. Табір загону. Землянки замасковано на схилі яру. Видко прозорий димок від вогнища.

Ланцюжком іде група бійців. Намагаються ступати в слід передньому.

— Тихо! — командує старший. — Щоб вас і миша не почула! Раптовість і несподіванка вирішують бій!

Бійці йдуть.

На галявині — зв'язковий, Микита, Панько.

— Правильно, товариші, — каже зв'язковий, — доведіть їх до десятого поту, але зробіть боєздатну частину. Ліс цей не дуже вдалий для дислокування загону, але доки що потерпите. Обком партії сам вирішить, куди вас націлити...

— А ви хіба не повернетесь? — турбується Панько.

— Звідки я знаю, куди мені вже виписано наряд, друзі?

— От би разом з'єднання гуртували... — сумує Микита, подивляючись на зв'язкового відданими очима.

— Організуєте, — переконує їх зв'язковий. — Коли обком накаже, — обов'язково згуртуєте з'єднання!

— Тут тільки гукни, — каже Панько, — навколо таке робиться, не заздрю окупантам! Тільки сигнал подай! З'єднання буде величезне!..

— З обкомом треба швидше зв'язатися, — мріє Микита.

— Я сьогодні розлучаюся з вами. Пізніше прибуде вказівка, що робити, де вам дислокуватися, й інше. Доки що за ці дні вчіть людей, підготовуйте, надавайте їм бойового вигляду. Гриценко налагодить постачання. Дайте завдання по селах — народ вам зброї нанесе, боєприпасів. До вказівок обкому не виявляйте себе... Жодних диверсій! Що дізналися про зрадника Яшку?

— Один боєць ще в таборі чув, як вони домовлялися рушати до Д.

— Добре, перевірю. Без рекомендації підпілля нікого, звичайно, не приймайте... Мокрина Терентіївна готова?..

— Вона з підводою край лісу...

— Ну, прощайте, друзі. Побачимось — зрадіємо, не побачимось — згадаємо одне одного добрим словом...

Зв'язковий цілується з Паньком та Микитою, йде. Він зодягнений у селянську ветху одяжину: піджак у вигляді спецівки, ватянка, штани, чоботи.

Ось їде неосяжним степом селянська підвода, запряжена поганенькою конячкою в дишель. На підводі сидять, звисивши ноги, зв'язковий і Мокрина Терентіївна.

— Розкіш яка,— каже зв'язковий,— здається, ціле життя їхав би, їхав... Повітря, як найкращі пахощі, небо — просто дивився б у нього й не заплющував очей... І жайворонки як заведе — ну, сльози з очей котяться, як горох... Вам не смішно, Мокрино Терентіївно, що я такий вразливий?

— Ні, не смішно,— відповідає жінка.— Мені здається, що у вас дуже міцно повинна бути замкнена на замок душа. На таку справу ходити — треба забути про дружину й дітей, про батька, матір. Де вони, що поробляють, чи живі? Яке кому діло... От ви й помічаєте природу, повітря, небо, жайворонка... А у самого на серці що?..

— Так, Мокрино Терентіївно, зустрінемося після перемоги, які підуть розмови!..

— Хто живий залишиться після такої боротьби...

— Справа наша залишиться, Мокрино Терентіївно,— от ми й житимемо в ній, розмовлятимемо із сучасниками!

Жінка замислюється.

— Все це так. Та мене непокоїть одна думка: чи правильно ми зробили, що багато посіяли цього року? Народ хотів обмежитися картоплею, трошки зернових, а я наполягала, щоб сіяти по-справжньому! Посіяли на совість...

— Правильно посіяли!

— Дивлюся ось навколо — стоїть пшениця годяща, значить, теж так думали, як ми... Чекають Червону Армію, зустрічатимуть хлібом, коли німці не вивезуть!

— А ви ховайте зерно! Закопуйте в землю! Тоді не вивезуть. Цього року дочекаємося своїх, Мокрино Терентіївно!

— Яка радість буде!

Декілька картинок степу з'являються одна по одній, даючи відчуття довгої дороги, нешвидкого руху, чекання небезпеки.

Низько пливе грозова хмара, блискають блискавиці. Починається дощ.

— Природа теж на нашому боці,— каже, закутуючись, Мокрина Терентіївна,— схвалює наші дії!..

— Погода для сівби годяща,— зауважує зв'язковий, викручуючи свою спецівку, мокру до останньої нитки.

Ось підвода дає дорогу машинам із солдатами, які мчать назустріч. Зв'язковий непорушно лежить на підводі, не подаючи ознак життя.

Ось — новий пейзаж; підвода переїздить залізницю. Проходить товарний поїзд, вантажений гарматами, машинами,— німецькі солдати виглядають з дверей.

Ось підвода наздоганяє групу людей. Люди з клунками, босі, поволі йдуть дорогою. Мужчини з бородами, жінки обшарпані, вимучені.

— Доброго здоров'я,— вітає їх Мокрина Терентіївна.

— Драстуйте й ви,— відповідає жінка.

— Чи далеко простуєте?

— Та, певно, туди ж, куди й ви! Позабирали окупанти наших дітей, ідемо клопотатися до області...

— Гей, люди, це ви дурницю зробили, що віддали дітей! — докоряє зустрічним Мокрина Терентіївна.— Дітей треба ховати, відсилати до лісів!..

— А ви, тітко, чого до області? Торговельна справа, чи як?

— Ось, на возі, лежить моя торгівля! Чоловіка везу до лікарні. Ударив ландвірт людину, а він тепер, як неживий: ні рукою, ні ногою не рухає, язик неслухняний, як у немовляти! Горе та й годі!

Люди підходять до підводи й мовчки співчутливо дивляться на лежачу людину.

— Но! Но! — поганяє конячину Мокрина Терентіївна.— Ось вилікую чоловіка та й підемо з ним просто в партизани! Годі терпіти!..

Пил заволікає підводу.

Ось вечірне сонце стелить довгі тіні. Підвода наближається до порона. За річкою — степове село.

— Стій! — командує поліцай, що сидить над річкою з вудками в руках. Передає снасть дружкові, який вудить поруч, і виходить на дорогу.

— Які люди, документи є? Партизани, чи інші які порушники?

— Пане поліцай, не смійтеся з мого горя! Краще б він одразу вмёр од контузії, чим отак мучитися!..

Поліцай підходить до підводи, мовчки починає стоомляти руку в сіно. не звертаючи уваги на лежачу людину.

— До області? — запитує поліцай, не знаходячи нічого.

— До області, пане начальнику, до лікарів, ось документ від старости, печатка німецького ландвірта...

— Лікарі безплатно не лікують,— зауважує поліцай,— це тобі не радянська влада!.. Коли ти бидло, то мри собі спокійно без лікарів,— новий порядок дуже суворий!.. Чим платитимеш медицині?

— Самогоном, пан поліцай! У мене свекор такий майстер, що виходить чистий спирт, от не гріх, що й забожусь!..

Поліцай мовчки бере пляшку з корзини, витягає пробку, нюхає й задоволено крекче. Потім ховає пляшку до кишені.

— Лікарі тепер беруть дешевше,— каже поліцай і б'є кулаком коняку.

Підвода виїздить на порон.

— В цьому селі можна ночувати,— каже тихо зв'язковий.

Дуже красива вечірня ріка, мальовниче село, що пригулюлося біля річки, запашне повітря, яке віє над рідною землею.

Зв'язковий непорушно лежить у хаті на почесному місці, а навколо нього не переводяться люди: заходять, виходять. Мокрина Терентіївна допомагає господарці, качає рублем та качалкою білизну. Горить невеличка лампа.

— А ми їдемо й їдемо,— каже Мокрина Терентіївна, працюючи рублем,— а вся земля немов помолоділа, весела... Відчуває, що вже швидко...

— Еге, відчуває,— каже старий, звертаючись до зв'язкового,— ось і я вам розповім, чоловіче добрий, що ото за чудасія трапилася на нашій річці. Туди, ближче до Дніпра, вона широка, а дна ще ніхто не діставав. Притисли одного разу наших хлопців окупанти до річки. Одне слово, капут, і все. Відбиватися нічим, перевозитися ні на чому. Поранені на руках. Гармати, кулемети. Може, й танки були, люди різно кажуть. Поглянув їхній командир на річку та й каже: «Ех, ти, безкорисна вода! Виходить, нам через тебе передчасна смерть!» А сонце пече, степова спека б'є в голову. І бачать тоді хлопці дивну річ: раптом замерзла річка від берега до берега, як узимку. Сотворила своїм людям непорушний міст. Кинулись партизани перевозитися, поранених перенесли, гармати — все, що було. Тільки підійшли есеси до ріки: «Вас, варум, що таке?» — А крижаний міст миттю й розтав. Клекоче вода, човнів немає, стоять карателі, як дурні!..

У зв'язкового очі блищать, він навіть робить спробу кивнути оповідачеві головою.

— Лежи, лежи, чоловіче,— продовжує дід,— хто там тебе знає, від кого тебе контужено... Може, й ти на тій переправі був!

Дід лукаво підморгує й веде далі:

— Приїхав один наш мешканець здалеку, від самого моря. Розповідає, жах, що відбувається! Значить, ото підїхало сто партизанських машин до фашистського табору за дротом: «Вантаж, сякі-такі, усіх полонених на машину!» Що їм діяти, з партизанами жарти погані, висадять усе, й до побачення. Повантажили, безперечно. Машини як гунули по степах, земля гуде, німці розбігаються, поліцаї самі лізуть у зашморг! Сталін шле сто літаків з неба назустріч, а вони куди? В напрямку до фронту. Будуть гітлерівцям іззаду п'яти припікати, щоб хутчій бігали! Чули, чоловіче, отакий життєвий факт?..

Зв'язковий посміхається до діда, а дехто з присутніх додає й свого слівця:

— Ви гадаєте, що у нас на селі немає ніякого руху? Справа, безумовно, вся засекречена, та хіба потаїшся, коли геть усі допомагають?

У кутку біля столика з невеличкою лампою сидить худа та бліда людина середнього віку. Вона уважно лагодить сільські годинники, купою складені перед нею. Працює, не звертаючи уваги на навколишню метушню. Раптом годинникар відкладає лупу й каже голосно:

— Правильно ви міркуєте, друзі, що нова влада дуже сильна й тривка. У нас в Д. всі її підтримують...

Із сіней до хати заглядає поліцай,— дослухається, входить.

— Ось і пан поліцай нехай потвердить,— підхоплює маскувальну розмову дід,— життєві факти, безумовно, працюють на німців! Про це я й кажу!..

Поліцай мовчки обдивляється присутніх і виходить, посваривши всім кулаком.

Дід прислухається до кроків поліцаю, підморгує зв'язковому й весело каже:

— Товаришу годинникар, ви нам годинники не справляйте, ми й так знаємо, о котрій годині проб'є фашистам дванадцята!..

Всі сміються.

Голова зв'язкового на подушці. Йому дуже важко ви-

тримувати свою роль — безмовного та непорушного слухача.

Він, нарешті, говорить, — і це знову вони вдвох із Мокриною Терентіївною їдуть підводою...

— Починаючи від того он ліска, — каже зв'язковий, — наші шляхи з вами, дорога Мокрино Терентіївно, розходяться. Уже видно й Д. Не забудьте заплести коняці догриви дві чорних стрічки. По них вас розшукають, ви рушіте додому й заспокоїте хлопців... Зрозуміли, Мокрино Терентіївно?

— Зрозуміла, дорога ви наша секретна людина, зрозуміла й розлучаюся з вами з великим сумом... Нехай вам путь буде легка та ясна!

25. ПО ЯВКАХ

Зв'язковий у великому обласному місті Д.

Дніпро велично котить могутні хвилі, річкою снують катери, буксири, стоять коло берега баржі.

До будки сторожа біля пристані підходить зв'язковий. У нього легка мисливська хода, на ногах шкарбани, скидається на збіднілого робітника, та й одежа така.

— Драстуйте, діду, — каже зв'язковий, — чи не розжився я у вас на човна?

— Я — сторож, а не перевізник!

— На Дніпрі кожна людина має човна...

— Вам на довго?

— Поїду на той берег шукати ліків...

Старий сторож, переконавшись, що перед ним гідна довіри людина, потихеньку каже:

— Катерок «Надія», старший матрос Володя. Сідай і пливи. Скажеш — від Окуня...

Зв'язковий, розуміючи, що розпитувати більше не годиться, бо старий однаково нічого не знає й не скаже, — йде на пристань. До обласного керівництва не дуже легко наблизитись!

Катер «Надія» готується відчалювати. Зв'язковий трапом переходить на судно.

— Марку за перевіз! — гукає йому матрос, що стоїть на контролі.

— Ви — Володя? — запитує зв'язковий. порпаючися в кишені й витягаючи гроші.

— Так, а що?

— Я — від Окуня...

— Сідайте осторонь, підійду...

Катер відчалує від берега. Зв'язковий стоїть, прихилившись до рятувального кола. Декілька разів пробігає Володя, але щоразу йому заважають. Нарешті, матрос квапливо каже:

— Зійдеш зараз. 4-та Нова. Аптека. Запитаєш ліки від головного болю. Дадуть відповідь — нема. Тоді скажеш, що лікар Петров рекомендує ромашку...

Матрос побіг по своїх справах, зв'язковий повторює нишком пароля:

— Четверта Нова, аптека. Біль голови. Лікар Петров. Ромашка...

Катер проходить поміж двох барж, наближається до пристані на протилежному березі. Хвилі підкидають його, вітер дме, обсипає бризками. Дніпро бушує.

Зв'язковий просувається до трапа, виходить на пристань.

Ось і табличка на будинку: «4-та Нова». Ось і вікно аптеки. Маленьке приміщення. Провізор — жінка. Одвідувачі.

Зв'язковий стоїть біля прилавка.

— Коли лікар Петров рекомендує ромашку, ми вам її очоче випишемо. Посидьте, будь ласка...

Відвідувачі виходять, провізор дає зв'язковому пакетика з ромашкою й півголосом каже:

— Край вулиці праворуч сад. Сміливо заходьте й оселяйтеся в курені. Ні до кого не говоріть, ні на що не звертайте уваги, чекайте, доки до вас звернуться...

— Зрозуміло. Спасибі. Бувайте здорові.

Зв'язковий виходить із аптеки.

26. ЯШЧИНІ СЛІДИ

Прокатний цех металургійного заводу в місті Д. Загальна картина спустошення.

Під дахом рухається кран, несучи безформні шматки металу, понівечені станки.

Директор заводу — німецький інженер у напіввійськового костюмі, та представник фірми, що одержав завод у власність, — в цивільному костюмі, крагах, мисливській

куртці, з сигарою, третій — начальник поліції,— обходять цех.

— Картина мені цілковито ясна,— каже представник фірми,— чудесний, сучасного оснащення завод перебуває в стані повного паралічу... Не заперечуйте, пане директор, треба дивитися правді в вічі! Завод не тільки не в силі виконати замовлення німецької армії на панцир, але й біжучий ремонт німецької військової техніки провадить кустарно... Важко повірити, що оці дикуни, які лінькувато вимахують молотками, нещодавно керували чудесними механізмами, які поховані зараз в оцих цехах-могилах!..

— Саботаж,— наважується додати директор заводу,— я не уявляю собі, пане шеф, що майстри можуть так безсоромно забути свою майстерність! Адже не можна відправляти на фронт жодної гайки, не обмацавши та не обдивившись її з усіх боків! Обов'язково підведуть! І вину ватців не знайдеш...

— Треба притягти всіх робітників, які тут працювали...

— Притягнуто.

— Оголосити премії й нагороди, костюми, корови, будинки, нарешті!

— Оголошено, пане шеф...

— Прилюдно повісити підбурювачів до непослуху німецькій дирекції!

— Зроблено. Страчені висіли біля кожного цеху...

— Але, чорти й відьми, чому я повинен думати за вас?! Можна ж, нарешті, купити одного — двох справжніх російських майстрів? Розумієте, купити! Вони самі зуміють ліквідувати саботаж... Вони розуміють душу тубільців!

Начальник поліції встряє до розмови:

— Пан представник фірми має рацію, можна сказати, коли каже про душу... Ми, поліцаї, в першу чергу, турбуємося про душу! На заводі є майстер, який прийшов до нас працювати... І що ж? Він щохвилини, можна сказати, побоюється за життя... Підійдіть сюди, Іване Гавриловичу!

Підходить майстер — старенький, сивенький чоловічок, чистий, охайний, окуляри в залізній оправі — такі самі старі, як і він.

— На пенсії вже був,— інформує начальник поліції, поляскавши майстра по плечах,— але, коли дізнався, що германському, можна сказати, райху потрібні його знання,— зараз же з'явився до заводу.

— Молодець, пане майстер,— прихильно мимрить представник фірми,— фірма цінуватиме вашу... як це сказати, лояльність...

— Я виконую свій обов'язок,— тихим голосом відповідає старий.

— Іване Гавриловичу,— начальник поліції одводить набік майстра,— а ти не виконуєш, можна сказати, моїх розпоряджень, дорогушечко!

— Яких, пане начальнику?

— Ми домовлялися, що людей, які прийдуть від мене, ти, Іване Гавриловичу, ставитимеш до найбільш, можна сказати, людних місць, щоб вони з успіхом могли виконувати мої, можна сказати, завдання. А ти що робиш? Пхаш їх до кутків, де їм миттю одкрутять голови!..

— Кого це я пхав до кутків, пане начальнику?

— Не придурюйся, дорогушо,— цими днями до тебе найнялося троє робітників, які втекли, можна сказати, з концтабору?

— Я до їхніх душ не заглядав, це ваша спеціальність, пане начальнику!.. Не знаю, втекли вони чи ні, але троє робітників найнялося...

— От бачиш! І один з них — мій співробітник, довірена, можна сказати, особа... А ти його ігноруєш і навіть ізолюєш від колективу!..

— Мені ніхто про нього не казав, пане начальнику!

— Промашка! Довіряю його на твою, можна сказати, совість: звуть його — Яків, трохи кульгає, прізвища не пам'ятаю, воно в нього липове... Запам'ятаєш?

— Запам'ятаю, пане начальнику,— помалу каже старий майстер, дивлячись услід начальникові поліції, який наздоганяє німців.

До майстра наближається робітник з інструментом.

— Іване Гавриловичу,— каже робітник,— моя група вся підписалася на воєнну позику. Кому здавати внески?

— Потримай у себе, з'ясує. Чому вчора не був на роботі?

— Можете мені які завгодно давати кари, я під час наших свят не працюю!

— Яке ж свято?

— День Паризької комуни, Іване Гавриловичу!

— Добре. Тільки попереджай інших разом... Кульгавий до тебе не мажеться?

— Яків?

- Так.
- Заглядає в душу...
- Зрадник. Чекай вказівок...

27. СЕКРЕТАР ОБКОМУ

Ранній ранок у саду.

Курінь, вкритий соломою. Біля куреня вмивається зв'язковий. Стежною йде людина, озброєна садівницьким ножем, тримаючи в руці зрізані сухі галузки. Це — мужчина, середній на зріст, худий та блідий. Зв'язковому він когось нагадує. Так, так — це той годинникар, якого він уже стрічав на селі...

— Доброго ранку,— каже садівник,— як спалося?

— Добре,— відповідає зв'язковий, утираючись полою піджака.

— Нащо ж піджаком? Там висить рушничок...

— Не знаючи господаря, не насмілююсь користуватися!

— А я оце раненько встав, взяв інструмента й працював...

Зв'язковий повинен сказати фразу, де були б слова «Дніпро», «Волга» та «перспектива». А на відповідь почути: «Донець» і «Алатир».

— Знав я одного садівника,— починає зв'язковий,— жив у Сосновці на Дніпрі. Родом був із Волги, але працював на Україні. З міркувань, так би мовити, перспективи...

— Сосновка не годиться,— не гається з відповіддю незнайомий,— я б віддав перевагу Дінцеві, там природа м'якша... Ви в Алатирі бували?

Зв'язковий, не відповідаючи на питання, нахилється до садівникового вуха й пошепки вимовляє пароль. Незнайомий відповідає зв'язковому такою ж дією.

— Ху,— полегшено зітхає зв'язковий,— нарешті-но я до вас добився, товаришу Ташков! Годинники на селі всі встигли полагодити?

— Те, що ви знаєте моє прізвище, зовсім не означає, що ви маєте вимовляти його вголос, товаришу Тарас! Адже я не вимовляю вашого, хоч воно мені теж відоме... [я не розумію, про які годинники ви кажете?]

— Пробачте, товаришу Федір, я не повинен був цього робити! Але секретар підпільного обкому партії надто вдома особа, щоб...

— Ви зробили другу помилку, назвавши коло моїх обов'язків...

Зв'язковий розгубився, мовчить.

— У місті на базарі,— каже зв'язковий по паузі,— є жінка, яка мене привезла. Їй треба передати, що я на місці...

— Передано. Вона вже поїхала. Що ж торкається вас, то мені доручено подякувати за чітко проведену операцію звільнення людей з концтабору...

— Чи є відомості про Н.?

— На верфі — вибух, на аеродромі згоріло кілька літаків, гестапівська крамничка від вибуху міни розвалилася, забито начальника...

— А Іван Валер'янович?

— Дружину з катівні вирвав. Але сам загинув...

— Загинув?

— Дав особистому почуттю — радості від зустрічі з дружиною — взяти гору над обережністю...

— А в Донбасі як? Чи чути щось із Р.? Там у мене була історія з генералом...

— Чув. Хлопці ще багато змогли там наробити справ. Поліція не встигла навіть евакуюватися... Р. звільнено Червоною Армією.

— Прекрасно! Я так боявся за декотрих молодих реб'ят! Зелені, недосвідчені... Обережності мало...

— Чи розраховуєте ви на наш передавач? Мушу попередити, що з деяких важливих причин ми утримуємось зараз від систематичної роботи на передавачу...

— У вас тут кінчаються сліди одного мого, Яшки, який зрадив наших працівників в Р., в Н., потім переїхав далі, до вас...

— Це можна буде дізнатися,— каже секретар обкому,— я дам доручення запитати наші групи. Ви вважаєте, що він намагатиметься пролізти до підпілля?

— Коли він тут,— безумовно...

— Які прикмети?

— Зветься «Кривий Яшка». Кульгає. Ненатурально світлі очі. Років на сорок...

— Досить. Готуйте чайок, я піду дам розпорядження...

Секретар іде до глибини саду, помалу насвистуючи,— умовним чином і на умовний мотив. З-за далеких кущів з'являється людина, вони вдвох із секретарем ховаються за поворотом стежки.

Зв'язковий обходить курінь, знаходить старий закоптілий чайник, який висить над вогнем, кипить. У курені на ящику — жерстяні чашки, чай, хліб, молоко в глечичку.

І ось двоє чоловіків п'ють чай. Сонце ласкаво світить на їхні голови. Тиша й спокій. Кує зозуля, подає голос одуд.

— До завтрашнього дня дізнаються,— каже секретар, наливаючи чай і доливаючи його молоком,— у нас зв'язок налагоджено непогано. Гадаю, що Яшка намагатиметься обдурити наших виробничників. Де багато людей, там легше бути непоміченим... Проте там легше промацати кого треба... Погостюєте у нас...

— З охотою,— відгукується зв'язковий, кришачи хліб до тарілки з молоком,— це ж справжній курорт!

— На іншому такому нашому курорті два тижні тому ми втратили п'ятьох,— каже секретар.

— Я слухаю зозулю й вірю, що вона мені не бреше. Років п'ятнадцять уже наворожила!

— Це в неї люб'язність до гостей! Мені вона більш як два роки ще не давала...

Секретар посміхається, і жодного почуття приреченості немає на його обличчі. Немає й бравади. Секретар — оптиміст та життєлюб, він натуральний, спокійний своєю певністю та рішучими рухами.

— Шкода, до річки далеко,— каже секретар, сьорбаючи чай,— а то привіз би я сюди по війні жінку з донькою, нехай лікують хворі нерви... І сам би до них на неділю приїздив... Моя жінка дві речі полюбляє: варити варення й вудити рибку... Іноді просто до драм доходило. Кажу: «Нащо тобі стільки варення?» — А вона: «Це моя пристрасть, щоб кожному було всмак!» Вона тепер в евакуації,— все сюди просилася, та ЦК не дозволив...

— А я ось, товаришу Федір,— вимовляє зв'язковий,— навіть і подумати про своїх боюсь... Батько в мене, мати, брати, сестри. Ну, брати на фронті. За них не страшно. Серце дуже переживає за решту,— вони доки що на окупованій території... І я мушу їх поменше згадувати, щоб натуральніше грати роль фашиста. От цікаво психологія, чи не правда?

— Де ви вивчали німецьку мову, товаришу Тарас?

— Я з дитинства ріс поміж німців. Закінчив німецьку середню школу в Німеччині. Мій батько декілька років працював у відділенні нашого торгпредства...

— Ага. Зрозуміло,— секретар прислухається й підво-

диться з місця.— Мене, здається, кличуть. Допивайте чай і мийте посуд, я зараз...

Секретар поквалпно йде до глибини саду, а зв'язковий займається господарством: прибирає посуд, мете віничком біля куреня, мугиче пісеньку.

Повертається секретар.

— Все справи та справи,— каже він, куйовдячи волосся,— ось, зверніть увагу, надходять внески на воєнну позику!

— На позику?!

— Так, ми вирішили, що радянський почесний обов'язок стосується й нас! Підписку здаємо готівкою...

Зв'язковий раптом щось пригадує, підтягає штанину, лізе за халяву, дістає золотий портсигар.

— Ось,— каже він,— маєте й від мене! Видано мені на підкуп начальника концтабору, та останньої хвилини пощастило забрати назад...

Секретар ховає портсигар, сідає на сіно біля куреня і, витримавши паузу, каже:

— А ваш Яшка, здається, вже клінував... Передають із заводу. Там один дідок-майстер працює за нашим завданням... Надзвичайної душі людина! Як його ненавидять непосвячені люди! Поліція вважає за свою людину, дирекція вірить... А він іде по краєчку над смертю — бо так треба, цього вимагають інтереси Батьківщини...

— Яшку мені доручено приставити до штабу,— зауважує зв'язковий,— як накажете діяти? Тварина хитра, гестапівської школи...

— Справу візьмемо на себе й проведемо в життя потихеньку,— відповідає секретар.— Я доручив привести його на одну явку, але з гарантією, що він не встигне сповістити поліції адресу. Там побалакаємо. Вас запрошуємо на прокурора...

— Дякую,— відповідає зв'язковий,— Яшка мені особливо дорогий: двічі вже тікав від мене! Він і сам не знає, як ми цікавимося його персоною...

— Справа в тому,— пояснює секретар,— що у нас є причини, з огляду на які рекомендується поменше галасу, щоб не хвилювати поліції й гестапо. Ми готуємо одну дуже велику справу,— вам можна знати, щоб сповістити вище керівництво,— ні більш ні менш, як повстання великого обсягу. Скажімо, порядку декількох тисяч бійців. Коли фронт наблизиться до нас, ми почнемо...

— Через те ви й передавач перевели на обмежені дії?

— Звичайно. З вашого дозволу я трошки ляжу й поміркую. Не дивуйтеся, коли почуєте спів: це допомагає думати.

Секретар лягає під куренем і зосереджено слідкує за хмаркою над деревами. Потім він починає щось наспівувати. І ось голосно, приємним тенором секретар співає:

Куда, куда, куда вы удалились,
Весны моей златые дни?..

Зв'язковий, поглянувши з посмішкою на секретаря, приєднує до нього свій голос.

Чудовий виходить дует: певно, його схвалив би й сам автор музики.

28. ТРИБУНАЛ

Робітнича квартира на околиці міста Д.

Фікуси й герань, бідна мебля. Годинник з возулею на стіні. Ліжка й дерев'яна кушетка.

Входить обурений «Кривий Яшка» в підкреслено-робітничому вигляді.

— Це свинство — забирати зброю! — каже він хлопцеві, який іде слідом за ним. — Коли поліцейські собаки наскочать на наші збори, мені й відбиватися нічим буде!

— Не наскочать, — лагідно відповідає хлопець, — твоя записка не дійшла за призначенням...

— Яка записка? — недбало каже Яшка, насилу опановуючи себе. Він починає підозрювати щось погане.

Хлопець нічого не відповідає й прочиняє двері до суїдньої кімнати:

— На місці, товариші!

Входять секретар обкому, зв'язковий, майстер Іван Гаврилович та жінка, господарка квартири. Всі сідають, не здоровкаючись до Яшки, він озирається, не наважуючись сісти...

Поява старого майстра виводить Яшку з рівноваги. Він придивляється до оточуючих його людей.

— Що ж це таке? — мимрить він. — Непорозуміння...

Він намагається підморгнути старому, як співучасникові, але той не звертає на Яшку уваги, потихеньку радяться із зв'язковим.

Всі Яшчині сумніви розвіює хлопець, який його привів. Він каже:

— Зрадник намагався відправити записку до поліції, але ми це врахували...

Хлопець кладе записку на стіл секретареві обкому й закінчує:

— У дорозі до конспіративної квартири відібрали револьвер марки «Вальтер», а також гранату з капсулем...

— Дозвольте, товариші,— намагається змінити хід подій Яшка,— я не розумію, про кого йде мова?

— Вам буде надано слово,— перебиває його головуюча жінка,— справа торкається саме вас!

— Тоді запросіть товаришів, з якими я тікав з концтабору! Вони потвердять, що я не зрадник, я ризикував життям, рятуючи їх!

— Для якої мети поліція послала вас на завод? — запитує жінка-голова.

— Я не знаю жодної поліції,— заперечує Яшка,— я хотів заробити на шматок хліба...

— Ця записка?

— Я не писав її. Мені підкинули...

— Але є свідки ваших зв'язків із поліцією,— спокійно веде допит жінка й поглядає на старого майстра.

Яшка перехоплює її погляд.

— Я так і знав! — удає він обурення.— Поліція доручила цьому старому провалити мене, оббрехати перед вами! Не вийде, пане майстре! Я розповім тут, яку ви провадите подвійну гру!..

— Не клейте дурня! — байдужим і спокійним голосом каже зв'язковий, і Яшка нашорошується, почувши щось знайоме в голосі, вдивляється в обличчя, але обличчя він не пізнає.

— Можете мене перевірити,— грає в одвертість Яшка,— я готовий на яку завгодно диверсію! Доручіть мені забити начальника гестапо...

— Він не дурень,— каже зв'язковому про Яшку жінка,— він просто випитує наші карти, що ми знаємо, а що можна приховати... Слухай ти, шкуро поліцайська,— нам відомо все, розумієш, усе...

— В тому числі — страчені в Р.,— цідить зв'язковий,— всі, кого зрадив ти в Н.,— твоя біографія і вся анкета!

Пауза, всі мовчать, дивлячись на Яшку. Зрадник не знає, куди подіти очі.

«Ку-ку!» — прокувала на годинникові зозуля.

Яшка здригається й голосно раптом гикає.

— Питання ясне, — резюмує жінка, — який вирок?

Яшка падає на коліна:

— Товариші... Мене примусили... Я заслужу... я піду на загибель, але не хочу ганьби... Дозвольте вмерти для загальної справи. Я висаджу поліцію... Підпалю гестапо... Нехай загину, але не так, як скажений собака... Простіть...

— Годі, — зупиняє Яшку жінка, — ти можеш полегшити твою удавану совість, коли розповіси нас усе, що знаєш...

— Присягаюсь вітчизною, я нічого не знаю!

— Пропоную смерть, — каже старий майстер, — такі не мають права жити... Він пролив стільки крові й навіть не захищається! Розкажи нам твоє світосприймання, негіднику. В ім'я чого ти жив? Адже ти людина, а не скот... Які твої крокодилячі ідеали, чи що? Ти допомагав фашистам нищити нас, ти бачив, як гинули наші товариші, ти чув їхню передсмертну мову, — хіба вони чіплялися за життя, як оце ти? Хіба вони благали? Чи, може, життя їм було недороге? Ні! Вони цінували життя. Але без жалю віддали його за велику справу! А твоя яка справа? Кажі... Через півгодини твій язик буде холодний, і ти ніколи вже ним не поворушиш! Ну, ми слухаємо тебе...

Яшка мовчки схлипує, стоячи на колінах.

— Все, — каже жінка-голова, — час у нас дорогий. Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки революційний підпільний трибунал у складі... ну, прізвищ наших тобі немає на що знати, навіть перед смертю... розглянувши справу по обвинуваченню підсудного Яблучка Т. Д. в зрадництві, диверсіях та шпіонажі, і встановивши повну доведеність обвинувачення, — засуджує підсудного Яблучка Т. Д. до смертної кари. Вирок остаточний, оскарженню не підлягає. Підсудний, ваше останнє слово...

Яблучко помалу підводиться з колін, він уже не вдає дурника, звіряче обличчя ворога почервоніло від припливу крові, він нахабно вдивляється в кожного з присутніх.

— Іч, які позбиралися, пани комуністи! Дурні німці, що не вішають усіх підряд! Подумаєш, закопали вони біля кожного міста в танкових ровах по десять тисяч мешканців! Хіба так розумні люди роблять! Тепер їх самих закопають. А я ж попереджав: копайте, панове, глибше! Робіть усе акуратніше! І за що гину? За німецьку глупоту! Казали — культурна нація! Європа! Тьху!..

Яшка замовкає, озираючись. В його голові товпляться плани — один фантастичніший од другого — бігти, стріляти, рятуватися!

Зв'язковий, моргнувши парубкові, який привів Яшку, хутко в'яже за його допомогою руки Ящці, запихає до рота ганчірку, штовхає в напрямку до дверей.

— Товаришу Тарас,— каже секретар обкому,— покладіть на наших людей цей фінал...

— Ні, товаришу Федір,— відповідає зв'язковий спокійно,— до фіналу ще далеко. В мене є до нього розмова...

29. НОВЕ ЗАВДАННЯ

Курінь. Сад. Секретар обкому оглядає вулик, виймаючи рамки одну по одній. Ножем він зрізає ковпачки на шільниках, звідки мають вийти трутні. Зв'язковий збоку спостерігає, тримає одну рамку.

— Одразу немов на душі полегшало,— каже зв'язковий.— Тепер тільки питання транспорту. Як я його, ідола, перепроваджу через фронт?

— Це термінова справа? — запитує секретар.

— Від його свідчень не залежать терміни наступу фронту, товаришу Федір! Але ми хочемо знати, як просочилася таємниця явки до зрадника.

— Він вам нічого не сказав?

— Декотрі відомості я одержав. Потрібна очна ставка. В цьому труднощі...

— Коли справа терпить, ми сховаємо зрадника поближче до передової, почекаємо, доки фронт перекотиться через нього, і тоді передамо його за призначенням...

— Шкода, що не можна викликати літака,— каже зв'язковий,— мене аж ніяк не приваблює довгочасне перебування на самоті з Яшкою.

— Обережніше,— каже секретар,— ви мало не придушили рамкою бджолу. Це не годиться. Таке крихітне життя, а скільки в ньому міститься бджолиних інстинктів, смаків, звичок! Інколи здається, що я теж бджола: розумію кожний їхній рух. Ось оці, дивіться, сидять і немовби нічого не роблять — просто машуть крильцями. А вони, виявляється, зменшують температуру вулика...

— Коли б не оцей Яшка, пішов би я тепер, товаришу Федір,— мрійно веде читку своєї думки зв'язковий,—

просто через фронт, зустрівся б із своїми, звітував би в справі командировки, поїхав би до Москви...

— Так, принадна перспектива,— зауважує секретар, обережно ставлячи рамку й беручи другу,— тільки Яшка тут ні до чого... Сьогодні вночі ми одержали шифровку, де поміж наших місцевих справ згадано й про вашу персону... Обережно, не смутіться, дайте сюди рамку... Так, молодий чоловіче, вам належить залишити Яшку нам і з'явитися до містечка К., північніше Чернігова. Не пізніше, як за три дні, бути на місці, чекати пакета... Влаштує? — жартома закінчує секретар.

Зв'язковий мовчить.

— Дозвольте,— вигукує він,— та як же я за три дні відстануся до К.? Кілометрів сімсот... Літака у мене немає, крил також...

— Зате є добрі люди,— додає секретар, схилившись над вулицю, ставлячи на місце рамку, вкриваючи шматом полотна та прилаштувавши дашок.

— Пішки йти туди — і за два тижні не встигнеш,— міркує вголос зв'язковий,— поїзд — річ ненадійна, на великих станціях можливі всілякі зіткнення... Взяти автомобіль? Знову доведеться працювати під гітлерівця. І знову таки можливі затримки... Ні, три дні — термін явно нереальний...

— Коли добрі люди не допоможуть,— з притиском знову вимовляє секретар обкому і, широко посміхаючись, поглядає на зв'язкового.

— Може, захопити літака? — мріє зв'язковий.— Це справа теоретично можлива. Звичайно, галасу буде дуже багато.

— З таким галасом вам і прибувати туди не варто,— продовжує його думку співбесідник,— ви ж не знаєте, яке вас чекає там доручення!..

— Так,— замислюється зв'язковий,— доведеться виходити із становища... У моєму ділі точність не остання якість... Зроблю все можливе й прибуду, товаришу. Фе-дір!..

— Правильно,— відповідає секретар, обнявши зв'язкового і йдучи з ним до курсня,— коли ви послухаете ради добрих людей!..

— Пробачте, ви вже втретє вимовляєте ці слова... Що ви маєте на увазі?

— А ось зараз сюди з'явиться людина... Так, так, ви

маєте радію — в нашій справі точність найперша річ: вона вже з'явилася!

Ім назустріч від куреня йде людина, в одязі паровозного машиніста, із жерстяним сундучком в руді. Він немовби зайшов сюди по дорозі на свою зміну.

— Привіт, Захаровичу, — сердечно каже секретар, — ось тобі наш гість, будьте знайомі...

Зв'язковий і Захарович здоровкаються, допитливо оглядаючи один одного.

— Як справи? Все передбачили?

Машиніст — добродушний дядько з гарною посмішкою — розводить руками:

— Зробили, що могли, товаришу Федір...

— Не що могли, а що треба було зробити!..

— Та так воно, власне, й вийшло, — спокійно відповідає машиніст.

— Ми вас вирішили відправити на паровозі, — каже зв'язковому секретар, — сполучення буде швидке, зайві зустрічі відпадуть, — ось до Києва повезе на паровозі Захарович, у Києві передасть вас іншому — там теж наші... За дві доби будете на місці, як гадаєш, Захаровичу?

— Коли наказано, значить, буде.

— Ось оце відповідь залізничника! Треба тільки передати по ваших лініях, щоб дорогою не клеїли до твого поїзда магнітних мін та інших сюрпризів... Зайва затримка...

— Це передбачено, — серйозно доповідає Захарович, — поїхав сам Грицько по колії. Ви передали, що дуже важливе доручення...

— Правильно зрозуміли! Поставляю питання на засіданні обкому про справедливу оцінку... Але тільки після того, як одержимо потвердження, що «вантаж» благополучно прибув на місце...

— Це вже, як ведеться, товаришу Федір, — смиренно каже Захарович, — у вас копійкою не розживешся! Не подобається мені, кажучи одверто, одне в цій справі: ваш вигляд, товаришу Федір! Як член пленуму ще мирного обкому, я змушений зробити вам зауваження відносно вашого вигляду. Хоч би ви поберегли здоров'я, Федоре Тимофійовичу!.. Душа болить, коли бачу ваші схудлі щоки... Давайте вам кров переллємо чи що... Невже наука безсила?..

— Тихше, тихше, гудеш, як паровоз! Твій майбутній пасажир просить слова... Пробач — твій майбутній кочегар.

— Яке вже моє слово,— схвильовано каже зв'язковий,— коли й слів ото немає... Не дякую вам, товариші, бо знаю, що це ваш обов'язок... Але і я свій обов'язок виконаю, що б то не було! І більш за все в житті я мрію знову зустріти вас, Федоре Тимофійовичу, після війни, обняти вас ось так, від усієї душі!..

30. ЛЕГЕНДАРНЕ З'ЄДНАННЯ

Ліс на півночі Чернігівщини. Табір партизанського з'єднання товариша К., яке рейдує по тилах ворога,— на днюванні.

Під великою розложистою ялиною стоїть угорська санітарна машина, коло неї на пеньку сидить «машиністка» з вусами, у патлатій шапці з червоною стрічкою й стукотить по клавішах машинки.

Сонячні плями, урочиста тиша. Тільки стукотить, як дятла, машинка. І звідусіль, немов із вулика, гуде життя табору.

З машини виходить командир — товариш К. Це дуже літня людина, дід підкреслено селянської зовнішності,— одяга, неквапливі, впевнені рухи, гумор в очах, селянська борідка, неймовірних розмірів цигарка, у яку влазить жменя махорки і яку звичаєм крутять із четвертини газетного аркуша. В руці — нагайка, на голові — гостроверха шапка. Селянський сіряк закриває зброю на поясі, а також урядові нагороди на грудях.

Старий стоїть на землі, прислухаючись. Він тонко, як акустик, ловить у ледве чутному гудінні табору потрібні йому тони.

— Петро,— звертається він до «машиністки»,— комісар куди подався?

«Машиністка» встає й чітко рапортує:

— За моїм спостереженням товариш комісар попростував у напрямку до розвідроті, товаришу командир Герой Радянського Союзу!

— Вільно,— каже старий,— які ви всі поставали гвардійці, просто страшно підійти! — старий каже це із неприхованим задоволенням.— Сідай, Петро, стукай далі. Тільки гляди мені, не поламай машинку, бо я твої пальці знаю! Сам у коваля колись робив... Скажеш комісарові, що я пішов йому назустріч із другого боку...

— Єсть, сказати комісару! — горлає «машиністка».

— Тихше, тихше! Треба поважати працю начальника штабу,— старий показує нагайкою на санітарну машину,— він планує бій! Дивись мені, щоб тиша була, як в аптеці!..

Старий іде, посмоктуючи цигаркою, муркочучи дідівську пісню. Від його уважного ока не приховується ніщо, він усе бачить і помічає. На стежці валяється патрон. Старий підіймає його і, докірливо покивавши головою, кладе до кишені. Дорогою помічає скромну квітку, яка притулилася під березою, рве її й задумливо нюхає. На корі великого дерева сидить дятел і діловито стукає дзьобом. Старий машинально свариться на дятла нагайкою.

На всьому скаку зупиняє коня юний партизан Михайло, що перебуває в загоні на посаді зв'язкового, розвідника та пещеного сінка.

— Товаришу командир Герой Радянського Союзу,— починає звернення Михайло.

— Сучий ти, Мишко, сину,— перебиває його старий,— хіба я тобі на те дав револьвер, щоб ти пахкав із нього куди бачиш? Я тобі дав револьвер на окупанта, зрозумів? Віддавай назад!

— Товаришу командир,— переходить на плаксивий голос Михайло.

— Віддай, кажу, назад! Обійдешся карабіном... Сопляк... Йому аби чих-пах робити!..

Старий забирає в Михайла револьвер, стромляє його собі до кишені і йде далі табором. Михайло, зіскочивши з коня, йде позаду, роблячи мовчки благальні рухи, а кінь не відстає від юного хазяїна, мов собаченя.

Старий підходить до похідного госпіталю. На підводах лежать поранені партизани. Хірург робить перев'язку. Над вогнищем висить відро, в якому кипить вода. Сестра пінцетом дістає звідти інструменти.

— Ну, як, товаришу хірург,— запитує старий,— кишки у моїх партизанів у порядку? Хоч би ви їм трошки їх повкорочували, чи що, бо ніяк харчів не настану! Здрастуйте, товариші поранені!..

Всі навколо почали посміхатися, гомоніти, навіть важко поранені намагаються повернути голови, щоб бачити командира.

— Не підходьте близько, Артеме Сидоровичу,— каже хірург,— ви можете занести інфекцію!..

Старий відступає назад і звертається до поранених:

— Ви чули, хлопці, що наука каже? Інфекція, о! Я вам по секрету од медицини скажу: пошвидше ставайте на ноги, та тікайте од інфекції! Бо вона вас тут геть поїсть!

Поранені регочуть, а командир переходить на серйозну мову:

— Нагодували вас, напоїли? Претензій нема? Пам'ятайте, товариші, що поранений у нас найдорожчий чоловік! Одержуй!

Старий дає пораненому лісову квітку і йде далі, супроводжуваний ласкавими поглядами поранених. До нього знову наближається й покірно йде позаду Михайло, якого супроводить осідланий кінь.

Деякий час ідуть мовчки. Командир зупиняється, крутить нову цигарку.

— Ну, чого тобі? — нарешті запитує він, не дивлячись на Михайла.

— Наказано доповісти, — пожвавлюється юний партизан, — товаришу командир Герой Радянського Союзу! Розвідка, послана до містечка К., благополучно повертається із завдання!

— А чому ти гадаєш, що благополучно?

Михайло мовчить.

— От бачиш — і сам не знаєш. Благополучно — це значить виконали завдання! А що мені з того, як вони всі цілі, а завдання не зробили?! Га? Катай, дізнайся! На твою пукалку та дивись мені...

Михайло бере револьвер, вихором вилітає на коняку й зникає.

Старий іде далі, відповідаючи на привітання партизанів, які виструнчуються, зустрічаючи його.

Ось він підходить до підводи із встановленим на ній кулеметом, біля якого пореється партизанка-кулеметниця. Вона не помічає командира й продовжує працювати...

— Так, — каже старий, оглядаючи кулемет, — три його, Горпино, не шкодуй рук. Він у нас заслужений. Пам'ятаєш, ще в тому першому бою? Такий мороз був, що душа замерзала, а він стріляв, як часи...

Партизанка завмерла біля кулемета, не знаючи, як її рапортувати командирові, але старий легко розв'язує її сумніви:

— Ну, де твій перший номер, Горпино?

Партизанка із посвітлілим, засоромленим обличчям обережно відгортає поруч себе краєчок ватянки й показує командирові заснуле своє немовля.

— Добрий козак! — каже старий. — На, даси йому шматочок командирського цукру! Нехай росте. Колись дітям розкаже, як він із мамою партизанів! А як же ти думала? Наша партія для нас запланувала довге життя, красиву долю, он як! І для дітей наших... Бувай здорова, Горпино... У бою, дивись мені, щоб кулемет не заїдав!..

Старий рушив далі табором, приглядаючись до всього і все помічаючи, димлячи цигаркою, вимахуючи нагайкою.

Біля гармат він зупиняється, мовчки стоїть хвилину, потім підкликає партизана-артилериста:

— Як твої гармаші, Давид? Гармаші їдять куліші? А стріляють, як бог на душу покладе?

— Дозвольте доповісти, товаришу командир, — звертається Давид.

— Не треба. Скажи мені, Давид, от у вас, у Грузії, що роблять такій людині, яка в бою дурня клеїть? Га?

— Товаришу командир, — каже Давид, — навідник Непійвода пояснює...

— От іменно, що «не пий вода!» — перебиває командир. — Води він не п'є, а снаряди по молоко посилає! Скільки разів промазав?

— Двічі, товаришу командир Герой Радянського Союзу! — виступає наперед і чітко рапортує сам Непійвода.

— Аж двічі! — обурюється старий. — Під суд тебе віддати, чи по доброму розійдемося?

— По доброму, по доброму! — лунають голоси гармашів.

— Ну, ставай! — командує старий і одважує Непійводи два рази нагайкою по спині. — Б'ю тебе по-батьківському, без серця... Тільки комісарові не кажіть, боже вас сохрани...

Старий простує далі, але, зробивши кілька кроків, повертається до гармашів.

— Ти, Давид, не покривай мені бракоробів! Не в цьому дружба народів! Дружба народів у бою! Голову за товариша підставляй! Оце дружба... А то у мене в з'єднанні є й грузини, і москвичі, і узбеки з сибіряками, — коли ми одне одного покриватимемо, то що вийде? Пойняв, Давид?

— Так точно, товаришу командир!.. — весело відповідає Давид.

Та старий не слухає відповіді. Він іде далі табором.

— Готуйсь, хлопці, — каже він, минаючи партизанів, — ніч буде важка. Може, бій доведеться прийняти. Щоб усе було під рукою. Патрони перетріть ганчіркою, коли заря-

джаєте диски. Як по маслу патрон повинен іти. Усе на собі поприв'язуйте, пришийте, щоб ніде не брязнуло, не грюкнуло...

Здалеку доходить луна пострілів. Вони то завмирають, то частішають.

— Нервують гітлерівці, — прислухається старий, — душа життя просить, а тут ганяйся за партизанами!..

Хутким кроком підходить до командира начальник розвідки — невисокий, дебелий мужчина з широкою бородою.

— Намагаються перекрити нам дорогу, — каже він, підходячи, — але доки що чекають танків...

— Пізно перекривати, — посміхається командир, — нас уже тут нема! Що чувати, Іване Івановичу?

— Розвідвідомості показують, що поруч нас іде якийсь велике партизанське з'єднання. Народ передає: є в них танки, літаки, важка артилерія...

Старий у захопленні ляскає себе нагайкою по халяві:

— От здорово! Знаєш, яке то з'єднання? Не знаєш? А ще начальник розвідки! Та то ж ми! Щоб я вмер, що то ми!

— Але ж у нас немає доки що ні танків, ні літаків!..

— Немає, кажеш? А народ хоче, щоб вони в нас були. Значить, вони в нас є!

— Правильно! Як я не здогадався...

— Догадуйся, інтелігент!.. Казав Мишко, що твоя група повертається з містечка? Без галасу, чи з боєм?

— Передали із застави телефоном, — всі цілі. З ними стороння особа...

— Оце вже ти, Івановичу, перегнув!.. Якись у тебе казенні слова — «стороння»... Не стороння, а рідна, он як! Це ж, можна сказати, — гвардієць підпілля... Нас тисячі вкупі, а він іде сам... Іде, виконує завдання...

Попереду з'являється комісар з'єднання. Це висока, чорнява, з густими вусами військова людина, добре вдягнута, з чіткими рухами й твердим кроком.

— Артеме Сидоровичу, — каже він до командира, — прошу твоєї ради. Випадок такий, що ніяк у ньому не розберуся без твоєї допомоги...

— Не хитруй, Семєне, — недовірливо поглядає старий, і очі його посміхаються, — вже, мабуть, щось вигадав, щоб із старого поглузувати? Гріх тобі буде на тім світі..

Вони йдуть разом, і видко, що це найширіші друзі,

з'єднані на життя й на смерть, мужні, загартовані, гідні один одного.

— Добрі жарти,— сміється комісар і обходить кущі, простуючи на галявину. Там стоїть партизан із автоматом, а перед ним старий дід-селянин, корова й дві дівчини: старша й молодша — років шістнадцяти. Молодша ніяк не може заспокоїти корову, що мотає головою й кудись поривається йти.

— Що скажете, люди добрі? — звертається командир.

— Мені самого командира треба,— відповідає дід.

— А може, це він перед тобою й стоїть,— каже командир, уважно оглядаючи всіх прибулих. При цьому він недбало відкидає полу свого сіряка, щоб дід устиг помітити в нього на грудях ордени та зорю Героя.— Можеш говорити все одверто... Дочок сватати привів? Дак ми всі вже жонаті: одружилися з партизанським движєнієм!

— Ви не смійтеся,— з образою в голосі каже дід,— я до вас, як до радянської влади, а ви з жартами!..

— Тоді — друге діло,— зауважує командир,— викладай твою справу, бо нам уже час рушати...

Командир дивиться при цьому на годинника.

— Коли не жартуйте,— каже дід,— тоді драстуйте!..

Він простягає командирові руку й по-селянському міцно здорюється.

— Чутка про тебе добра в народі біжить. Неначе ти багато ворожої крові на землю випустив. Ніколи не відступав, і сам Сталін доручив тобі підіймати народ проти окупантів. Синів у мене немає, привів до тебе дочок...

Командир глянув на комісара, помітив у того в очах посмішку й прикро крєкнув, ще раз ляснувши себе нагайкою по халяві.

— Може, в тебе сумнів? — турбується селянин.— Вони в мене слухняні, на яку завгодно справу люті! Накажеш воювати — вони гвинтівки візьмуть. Накажеш прати, варити, поранених носити — теж кращих не треба! Сам би пішов, та здоров'я не те, погано бачу, ноги — як колоди!.. Корову даю за дочками,— щоб не сказали люди, що з порожніми руками йдуть.

— Тату,— засоромилась молодша.

— Чого там тату! — підвищив голос дід.— А коли вам потреба буде пісню заспівати, товаришу командир, то краще од моїх дівчат ніхто вам не заспіває!..

— Спасибі,— уривчасто каже командир, видно, що він

схвильований, — спасибі за поповнення, можеш не боятися, у добрі руки дочок віддаєш... Зарахувати до загону!

І старий командир у супроводі комісара й начальника розвідки йдуть далі табором.

— Хитра ти людина, Семене, — каже старий комісарові, — ніколи не знаєш, яку ти мені халепу підсунеш...

Ім назустріч йде невідомий у засмальцьованій одежі, кепці, із жерстяним сундучком у руці. Скидається на члена паровозної бригади. Поруч крокує партизан з автоматом.

— Той самий, — каже начальник розвідки, — молодці, хлопці!.. Знайшли, кого треба...

— Але ж і він молодець, — зауважив комісар, — коли опинився вчасно на умовленому місці...

Групи зустрічаються, і начальник розвідки мовчки витягає із сумки засургученого пакета, олівця й подає залізничникові. Це — зв'язковий.

— Прошу вас, — каже начальник розвідки, — напишіть отут на звороті ваш номер...

Зв'язковий бере олівець і мовчки пише.

Начальник розвідки звіряє написаний номер із номером на лицьовому боці конверта. Повертає пакет зв'язковому.

— Вірно. Тепер драстуйте, товаришу. Радий вас зустрінути. Дещо передам на словах. Дуже й дуже засекречена справа...

Командир і комісар тиснуть руку зв'язковому. Автоматник, віддавши честь, відходить.

— Дати коняку, — каже комісар начальника розвідки, — одержу, харчування. У вашому розпорядженні, товаришу, ще годинки дві-три. Раджу поспати. Надвечір виступаємо. Ви дуже стомилися? — запитує комісар співчутливо.

— Дуже, — тихо каже зв'язковий і хилиться на землю, притискаючи до грудей одержаного пакета.

31. „ДОЛЯ НЕВІДОМА...“

У товстому шерстяному зшитку розгорнуто останню сторінку. Заключні рядки звіту зв'язкового:

«...Так я опинився у партизанському з'єднанні товариша К., яке йшло в рейд по тилах ворога. Тут одержав пакета з новим дорученням. Партизани подарували мені зшиток, на якому пишу. Проїшовши потрібну відстань із з'єднанням, я рушатиму для виконання нового завдання...»

І нижче дописано іншою рукою:

«Зшиток одержано від комісара з'єднання товариша Р...
Зв'язковий тов. Ковальов Володимир Ларіонович відстав
в районі міста В... Доля його невідома».

В партизанському музеї біля вітрини, на якій експоновано цятаний зшиток, стоїть, посміхаючись, літня людина у військовій формі. Це той, чия доля невідома...

Він дістає авторучку й дописує знайомим почерком у зшиткові: «З приємністю виправляю деяку неточність. Нам іще треба жити й жити!..»

Київ, 1950

ВЕРШНИКИ

Роман

(1935)

ПОДВІЙНЕ КОЛО

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрійового загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захилинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвищер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, мазепо проклятий!» — «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. «А жити тобі хочеться? — питав Оверко. — Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм боєм на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво, — сказав Андрій, — мать-Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? — допитувався переможець. — Одеса чи Очаків?» — «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро віятиме, — сказав він, — коли б дощу не навів...» — «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк!» — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповідь, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» — «Цирк? — перепитав Оверко. — Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» — гукнули чорні шлики. а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гáряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки аминь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до

Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» — «Та рубайте його, козацтво!» — скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового воюки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» — «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» — «Ще дужче за динаміт!» — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» — «Яка я гвардія, я рибалка». — «Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусійову руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифту є, пролетарія всіх стран, соединяйсь», — та лягнув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітрець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рокотить, певеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір».

«Майстро десь зірвався», — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба. Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на спиці жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогув бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четвери коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» — почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався. *Оверково є смерть від Гана*
Оверко Половець сидів від колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі, — там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, підїхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» — «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, горе моє», — сказав він голосом старої Полівчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душоугубе, — тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, — ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою».

Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нестора Махна,— реготав Панас,— признаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матерії порядку анархії — одрубати голові». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити»,— сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа,

на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба настачити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечно печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грего посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, — «по-якому ти з ним говори-тимеш?» Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний, — «по-якому ти з ним говори-тимеш?» — «Скумбрії зеленої», — почув Половець. — «А вам ночі мало?» — не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

«Закопати треба, — сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, — клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцюву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, — таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари, і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе»,— сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вже степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й увесь час смикалось, «та тут і Сашко»,— посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з

усієї сили: «Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім,— сказав Іван,— а я служу революції, інтернаціоналу»,— і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці,— сказав Іван,— от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя,— ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе радянська влада, Червона Армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один виривався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це — близько смерть»,— подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і

бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе,— закричав Панас в агонії,— проклинаю мою останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гоїдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене,— сказав Іванові клятий Сашко,— стріляй, байстрюче».— «Бісової душі вилупок»,— промирив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по-махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навів тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів,— «одного роду»,— сказав Герт,— та не одного з тобою класу».

ДИТИНСТВО

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні— Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторінь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, а по селах плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа— п'ять годин ходи, і ріс серед степу, а його смалило сонце та облікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, не зрозуміло, як живуть люди на голий, порожній рівнині, а малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайчик (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак, — це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмій прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здасться, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонісі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворушачи кінчиками крил, виглядає здобич, черногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці — одне пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провала — як решета, як сковороди, чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестріває друг, повідає, як дратувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечеряємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить, треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і

заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сиривець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, «боліло? — питав прадід Данило, — а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, а батько твій ледащо й п'яниця, його знову проженуть од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і респекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний». Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її баба к, що прокидався на Явдоху до сходу сонця й свистів.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра — риба ловитиметься, коли із степу — добре на блжолі, коли з низу — буде врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кнути на неї жменю землі — «на тобі, ластівко, на гніздо!» ластівки не летять у вирій, а зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: «топчу, топчу ряст, дай, боже, потоптати й того року діждати!», а хто не встигне — тому на той рік рясту не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був дивним тройзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужав: — «о, вже виліз на ряст!»

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за ріг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о, перший грім весни!

На сорок святих, коли день порівнюється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах

печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонок із ячного тіста, і мати плакала, не маючи й жмені пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вміє зробити жайворонка, між усіма жайворонками — він справжній жайворон! А всередині у ньому запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля каламарця, мов живий, і скоса поглядав на Даників важкий труд, і справа кінчилася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на теплому Олексі сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється на сонці й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходять середохресний тиждень, коли піст перед великоднем ламається надвое, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середохрестці, коли піст ламається надвое, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім натхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: «дай мені, боже, картоплі, киселя й розум добрий».

У вербну неділю прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до слюз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» У свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу

тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купають малу Вустю й приказують: «Місяцю Адаме, ім'я тобі Овраме! дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми мощі!»

Прадід Данило сміється, ставши на місяці посеред двору — «корови тобі треба, дівко, га!»

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити, і співають — «а вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода капле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне, мандрівочка пах-не». І в роботу і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попоївши, після голодної зими — дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова вдача — в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень і починається місяць квітень, коли все зацвітає — біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібнобузковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під дощем: «Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся».

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ, і коли вже вона вмре, а її покладуть на лаву, як дорослу, дід Данило прочитає псалтиря, наче вона й справді щось зрозуміє з тої шкуратяної книги, а потім мама мусить спекти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'янути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає з книги — псалтиря, вогник над свічкою ворухиться, як бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сосни, можна сидіти в куточку і довго-предовго дивитися, що на лаві лежить чужий чоловік — жовтий, мов бог на іконі, а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншає, а душі так і не видно, — яка вона в того

дядька була — як жайворон чи як ластівка, а мо' метеликом чи й великим кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть натхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий — нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками. Дуже надійно, коли хтось умирає — без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піт перед великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я, Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обміє, і хату обмережить цяточками й рожами, коло печі цілісінький день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далеку свою батьківщину побіля міста Золоті Ноші, звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор лаяв багатирів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла і кричав, і проклинав пропаще життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він лаяв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись йти рівно, і плакав усю дорогу. Дечії хлопці й дражнили Данилка таким батьком, та Данилко, притуливши батька до чийось воріт, хуленько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька заюшений кров'ю, з подертою сорочиною, проте переможний, примусивши поважати цетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги великодні гостинці у розгромленого ворога.)

У хаті сиділа коло стола мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати бать-

кові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками, як господар дому, і роздавав родині. У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і великдень був Данилкові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б іншому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих соплів паску й крашанки, за нейтралітет гойдався на чужих гойдалках, годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І великдень був у ясній ході весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах, коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось та сідало над своїми й поминало. Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають, та нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про страшний суд — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, «а до нас страшний суд наближається», — співав батько Ригор.)

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, «як прийде страшний суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба покидати», і всі весни Данилкового дитинства склалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрійового дня.

Тоді святити царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півчій, «як випадуть у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», і святити криниці й колодязі, зело й воду, примічали, коли зозуля закує — щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілощудя очей збирали в пляшечку Юрійову росу, чередники й чабани постилися цього дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розсту-

нилася голуба далина, вирости на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра — «аж ось іде школярець польської натури, на нім штанишаровари з свинячої шкури», а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж перехилилися по цей бік, вітер і павітер дме там у височині, обриваючи біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі й підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабатьки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пслі осілися, село було Турбаї, тої турбаїї, турботи й турбанини повне жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків мати, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша — Грицько Нечоса, і сказав турбаям про таку рахубу, стали турбаї козачих своїх прав допомігатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та попалив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів і побияли суд, і одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла. А той Грицько Нечоса характерник був, як і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів, і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зроду-віку, і Данилко хай не буде.

«Заставили школяра отченаш читати, самі стали вегерями боки витинати», сьогодні Миколай Весняний саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, «отче наш, іже есть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки», і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак ішли великий день і все панською землею, «землі в пана, як сказу», побачили море, у рибалок підгодувалися, «немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку

сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег obleжуємо».

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна, і тримала курс на захід — повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'івку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши роти, «такого діда й чорт довбнею не доб'є», і Данило сам дивувався — отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кощавому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпін хвиль і запах неосяжного вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі, Данилко брѳохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмовив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір і вдивлявся в темряву і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматися, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і звечора, берег порожній — рибалки поїхали на лови, «ходімо, синку, — сказав прадід, — сьогодні Симона Зідота і копають цілющі трави, ходімо натщесерце працює шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря й заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв по під небом, ні вітерця, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце. Сонце пекло й розморювало, Данилко ніс повні руки трав і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, «ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз», — сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю, упав, мов тайну почувши, задерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, сипок», і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

ШАЛАНДА В МОРІ

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одежа на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом — мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрив Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо ревла, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й сувора, їй здавалося, що вона — маяк негасимої сили. У

«Ой, пішов ти в море, Мусієчку,— голосила вона мовчки,— та й слід твій солоня вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями пригортала та до берега тебе покликала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени

в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла».

І після довгих віків показаласть шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвильку і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір. Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусійової артілі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка, туман кублився над морем, був лютий холод.

«Гребуть, — сказав хтось, — та хіба допоможеш їм у такий шторм?» Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, «не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби пойдять, а артіль наша бідна, голова артілі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий випливе».

Стара Половчиха побачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря «Ластівку» — гордість цілої артілі, сіло четверо велетнів, піднялися в повітря весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через боот, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх до купи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видно було Мусійову шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плив серед крижаного моря, плив до берега, плив наввимашки,

рівно вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простував до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і викинув склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, і велетень плів назустріч людині в морі. Його біла крига, та він вплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плів і плів.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнула до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захиляючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки,— «товариші,— сказав Чубенко через силу,— я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік, Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде впливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім шез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм невгавав, крига трошилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха подумала за своє дівоцтво, дівування в Очаківі, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парув.

Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростили коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростили й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко — той артист і грав з греками у «Просвіті» та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гоїдалася на хвилях, шторм лютував без угаву. Половчисі здалося, що шаланда поближчала. Її море прибіє до берега, тоді треба виволокти і врятувати, і артіль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступно, ступінь за ступенем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кільова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисквате днище, серце Половчихи захолонуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти, і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хоті-

лося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля біла її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце її щеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

«Наша артіль бідна,— сказав старий,— і кидати шаланду в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає, та все пірнає, шукаючи мене».

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

БАТАЛЬЙОН ШВЕДА

Херсон — місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому, по-новому — в цей палючий дев'ятсот дев'ятнадцятий рік. Цвіте липа й пахне неймовірно, тече вулицями повною водою, марширує олешківський партизанський загін у складі двох босих сотень — батальйон Шведа.

Веде його молодий комісар, товариш Данило Чабан, цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задушливому мареві. Позад олешківців рівно одбиває ногу ще й матроський загін — у чорних бушлатах, формених штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з моряцьких шапок. Перед олешківцями брязкає з усієї сили тарелями гарнізонний оркестр, капельдудка вимахує паличкою і поправляє на носі пенсне: славетний на все місто користист, що поєднав свою долю з батальйоном Шведа.

тримає в трепеті місцевих Чайковських та Римських-Корсакових і стане згодом героєм.

Цвіте липа, мов кипить уключ кожне дерево зокрема, вирує дух липи над Херсоном, п'янкий і гострий, перед оркестром іде сам командир босого батальйону — товариш Швед, олешківський морячок. На ногах у нього бряжчать шпори, довга нікельована кавалерійська шабля гримить по брукові, товариш Швед, як і кожний моряк, мріє про кінноту й потроху вростає в цей красивий жанр військової професії.

УО, дев'ятнадцятий рік поразок і перемог, кривавий рік історичних баталій і нелюдських битв, критичний по силі, незламний по волі, затятий і ніжний, наріжний і вузловий, безсонний дев'ятнадцятий рік! Рік оборони Луганська і мужніх маршів під Царицин, рік боїв із французами, греками, німцями — під Миколаєвом та Одесою.

Рік Сталіна, Фрунзе, Ворошилова, Будьонного, Чапаєва, Щорса, і Херсон стоїть під липневою спекою дев'ятнадцятого року, його затопила липа, за Дніпром — білі, Харків, Катеринослав, Царицин захопили білі армії, Херсон стоїть, як півострів, у ворожому морі, і військо Денікіна котиться невинними маршами на Москву. Та ще не робили свого прориву під Касторною товариші Ворошилов та Будьонний, ще місяць липень і херсонська спека! Встає дальна великих боїв, шаліє пахуча, невідступна урочистість херсонських лип, о, затятий і ніжний дев'ятнадцятий рік!

І капельдудка вимахує паличкою натхненно й велично, немов диригуючи всіма оркестрами революції, немов диригуючи запахами лип, і музиканти покірно дмухають у мідні свої страховища. Товариш Данило веде батальйон босих олешківських морячків, з яких потроху та помалу виростає військова одиниця, їм усім видано на цей день зелененькі штанці й військові сорочки старої армії, на жовтих поясах — патрони, ідуть влад і твердо ставлять ногу.

Товариш Швед довго вибирав напередодні шлях параду і наказав прочистити путь батальйонові через плац, щоб не було під ногами реп'яхів, баранчиків, будяків, кураю й іншої кольки, щоб не було під ногами битого скла і щоб по-геройському можна було пройти церемоніальним маршем перед старим більшовиком-політкаторжанином, пройти, не дивлячись під ноги, одбиваючи крок босими п'ятами. УОлешківський батальйон Червоної гвардії хотів

показати, що він уміє не лише по-простому битися з білими, а й устроити комусь гнота гвардійським плац-парадом. ✓

От і йде херсонський гарнізон на чолі з товаришем Шведом, прямує до плацу, де на трибуні вже стоїть весь ревком і приїжджий гість, що півжиття свого ходив у залізі від тюрюги до тюрюги. І тікав удало, а також і невдало, легені йому одбито самодержавницькими чобітьми, нирки потрошено прикладами, а вуха поглушені приставськими кулаками, очі коротковорі від темряви казематів, кістки ревматичні від прекрасного каторжного життя. ✓

Він стоїть на трибуні, сонце пече, запах липи повіває на плац, за Дніпром мріють плавні і Олешки, над ериками і Конкою зеленяться очерети й верби. На плац виходить товариш Швед, гарнізонний оркестр, червоний оксамитний стяг, виходить товариш Данило на чолі олешківського босого загону, славного в боях і не зовсім битого на плацпарадній муштрі.

Мешканці оточують плац, придивляючись до захисників революції, оркестр сєє й гримить, блискає й гупає, сине гаряче небо підноситься вище й вище, стає голубішим та прозорішим.

Політкаторжанин говорить промову, посылаючи у бій за революцію херсонський гарнізон, з Олешок білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами, глядачі тоді біжать по домівках ховати від снарядів скотину. Парад іде своїм порядком. Швед непомітним рухом відкидає з дороги гострий шматок пляшки, олешківські партизани марширують, як святі, а приїжджі з Миколаєва матроси чомусь раптом біжать, хоч ніхто їм цього не командував, снаряд вилітає і вибуває коло плацу, матроси падають де хто біг.

Капельдудка, не розгубившись, шкварить польку-кокетку, і оркестр за працею забуває про страх, «струнко, орли і гвардія!» — кричить товариш Швед і салютує, як уміє, шаблею. Гарячий день пахне нагрітою липою. «Ура гвардії!» — гукає політкаторжанин. Він мружить очі й вдихає прекрасне дніпровське повітря, вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життю.

Олешківці йдуть, терплячи кольку й гарматний обстріл, думають про солодкий дим кухні, про шеврові чоботи білого офіцерства, про шаблю товариша Шведа й про інші бойові речі.

Бомбардування триває, снаряди падають по вулицях, по садках, по будинках, матроський загін смалить Говардівською до вокзалу, змотавши вудки. На вокзалі названі матроси крутять мітинжок і вимагають паровоза, щоб майнути додому. І вони зовсім не матроси, а миколаївські люмпени, які не звикли воювати гарматами, їх навербовано за матроське вбрання.

Їх не били й не роззброювали, як то велить фронтова дисципліна, їх не гнали під вартою в тил, бо й тилу власне не було. Їх вистроїли у дворі казарми й стали з ними морочити голову, і потроху відшукали контру, що хотіла більшовиків і не хотіла комуністів та комісарів, допиталися організаторів цього маскарадного загону. Де були офіцери з білим духом і найняті ватажки нальотчиків, спеціалісти мокрої й сухої справи, матроський цей загін мав зрадити при слушній нагоді. Пахла липа округ, був день нечуваних резонансів, білі батареї з Олешок то переставали, то знов били по Херсону, а єдина гарнізонна шестидюймовка їм відповідала.

Товариш Данило стояв коло гармати, дивився в бінокль на Олешки, там горіли від снарядів будинки, матері бігали по вулицях з дітьми на руках, матері поранені, діти закривавлені, він бачив рученята, підняті до неба, звідки летять невловимі вибухи, бачив багато такого, чого ні в який бінокль не видно.

«По своїх квартирах б'ємо, товаришу комісар», — осміхнувся до Данила блідий гарматник, — триста снарядів».

Товариш Данило поїхав до Дніпра, де готувалося нічну експедицію. Усі каюки й шаланди, які привозили вночі з Олешок, Кардашина, ба й з Голої Пристані, оглядав сам Швед, вибирав найкращі й наймав, додержуючи потрібної конспірації.

Надвечір бомбардування припинилося, з плавнів повернулися пароплавчики крейсерської служби — «Гроом победы» й «Аврора» — колишні буксири «Дедушка Крылов» і «Катя». На них уздовж бортів мішки з піском, кулемети й хоробра команда, а капітани — справжні морські вовки, хоч і звав їх несвідомий обиватель жабниками й жабодавами.

Вечір був прекрасної прозорості й ліневої щедрості, у червні лили плідні дощі, і хоч хлібові це мало допомогло, проте трави та бур'яни розрослися без міри, гримів підземними водами дев'ятнадцятий рік. Вечори падали на

Дніпро з усієї сили, вечори фіалкові, вечори смоляні, і запахи води, а по воді — боязких нічних трав, і верб, і диму.

Вони нагадували товаришеві Данилові дитинство й юність, народжувався біль, зростав страх до свого людського життя, фіксувалися слова ненаписаних книг.

Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на катер посадили кількох кльошників з миколаївського псевдоматроського загону **У**й повезли їх у «штаб Духоніна». А простіше кажучи — повезли на «коц», і їх мали пошльопати десь на голому березі Дніпра за Херсоном, як було написано у вирокі трибуналу. **У**згори, з міста, текли до води запахи вечірніх лип, солодки, моторошні, — запахи безумних екзальтацій.

Між Олешками і Голою Пристанню — Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажників, білі не стояли, лише невеличкий пост. Можна вночі взяти Кардашин і піти фланговою атакою на Олешки, і наблизитись удосвіта, а там — допомагай, Микола рибальський. Відчалили у найтемнішу пору, шаланд із тридцять, на передній — сам командир Швед, а на задній — товариш комісар Данило.

Переїхали Дніпро й попливли ериками, у плавнях комарі насіли цілою хмарою, низали, як хотіли. Партизани мовчки душили їх на своїх шкарубких рибальських і моряцьких шиях, душили на обличчі, на босих ногах. Товариш Швед сидів на прові і тримав гусарську шаблю між коліннями. Час наближався до півночі, бо комарів поменшало, лоцман вів шаланди через ерики, прогної, Кінськими Водами. Крехтали жаби, було парко, шарудів очерет, хлюпала риба.

О, дев'ятнадцятий рік двадцятого століття, і місяць липень херсонського півдня, ночі темні, землі невідкриті, колумби босі! Скільки про вас книжок не написано, які драми гримлять на землі революцій, які симфонії й хори бринять у грозяному повітрі, яких полотен ще не виставлено по залах академій, о, неповторний рік високих людейгнобленого і повсталого класу, о, земле боротьби!

Товариш Данило пливе в ар'єргарді десантного флоту, виконуючи наказ штабарма — «зробити глибоку розвідку», флот розплився в темряві, тримаючи курс на Кардашин, батальйон товариша Шведа змалку був метикований на нічній плавбі без компасів і лоцій.

Скільки разів у майбутньому, сидючи ночами коло паперу й марно намагаючись схопити образ, що, мов тінь риби, зникав за лататтям, Данило простягав руки й думку до цієї липневої ночі, до прекрасних ночей молодості! А тимчасом шаланда пройшла поза купою очерету й випливла на Кардашинський лиман.

І провалилася перед нею безодня. Купи зір на чорно-синьому небі, і Чумацький Шлях, зорі, як срібний пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й червоні, миготіли на безмірній височині й коливалися в безмірній глибині Волосожар і Віз, і «Дівка з відрами», шаланда пливла сама в глибокій височині лиману, стиха хлюпали весла. Огляділися, що батальйон Шведа зник без сліду в нічній темряві плавнів. Шаланда була сама.

«Одбилися від ватаги,— гугнявить шаландьор із проваленим носом,— а тобі печінки відіб'ємо, чортів баклажан, щоб знав морську дисципліну, де їх у чорта знайдеш, до кадетів у ручки запливем». Із очерету озвався спокійний голос: «ти, малий, тримай праворуч, на оту вербу, там буде еричок, і потрапиш на шлях», — «а наших тут, діду, не було?»

«Проїхав Швед тим боком,— відповіла темрява,— тільки не кидайте бомб, а то рибу розженете, чорта смаленого вловиш, у Кардашині кадетів мало, стережуть вони вас під Олешками». — «Рушай!», — скомандував Данило.

Тихий голос рибалки розтав у темряві, трохи поблукали, знайшли еричок, шаландьора хтось штурхнув під ребра, аж той зубами клацнув, бійці натискали на весла, минуло кілька хвилин, серед повної тиші й темряви шаланда м'яко пристала до землі.

Вийшли на кардашинський берег, знайшли зарубаного кадета і зрозуміли, що бенкет тут скінчився, гості пішли, мабуть, мити руки, і все без жодного пострілу й крику. І нарешті зустріли живу людину, яка трохи не постріляла їх з нагана. Це був начальник червоної застави.

Товариш Швед розгорнув батальйон точно за уставом і повів на Олешки, годин за дві, мабуть, доведе, а застава мусить пильнувати й дати відсіч контрі, коли вона рушить із Голої Пристані через Кардашин.

«Кажеш, Шведа не доженемо?» Начальник застави був зляканий і розгублений, «не встигли ми з Шведом зійти на берег і подушити контру, як усі наші шаланди повтікали в очерети, і що я робитиму?» Розповівши, що він

робитиме, Данило знову сів до шаланди з своїми бійцями, вони попливли до Олешок серед прикрої темряви, шаланда мала переломитися на несміливий світанок.

Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, мерли, гризли ар'єргард десантного флоту, і це значило, що не забариться й ранок. Небо зблякло, зорі зникли, вітрець поширудів, загойдалася над водою пара, ніч посіріла вся раптом, все стало безбарвне й страшне.

Лунко ляснув постріл з берега, навіть вогонь видно було з гвинтівки, далеко розкотилася по воді, по очертах луна. Ще блискали постріли, одного поранено, товариш Данило наказав не відповідати й натиснути на весла. Гребли веслами й прикладами гвинтівок, кулі свистіли, на повному гоні завернули в еричок і віддихалися. Витерли піт, що одразу покотився по обличчях, напилися води з долонь і з корця і не встигли оглянутися, як уже був світанок.

Він майнув від обр'ю до обр'ю, рожеворукий, голубокий, торкаючи вершки верб. Починався липневий ранок у плавнях і над Херсоном, беззвучно, без теми, без заспіву, світло лилося згори, наче з високого джерела.

Вранішній туман куцями блукав по чистій воді, і, мов за командою, здалеку заторохтіли гвинтівки й кулемет, гупнула важка гармата. «Швед повів на штурм»,— сказав Данило, виждавши ритмічну паузу.

Гребців не треба було підганяти, попереду з води спалахнула ураганна стрілянина, її повторювала й підсилювала луна з усіх усюд, «миколаївський матроський загін пішов на десант»,— сказав Данило, почувавши справжній страх і, як хоробра людина, не показуючи страху.

Вибухали ручні гранати, крики, зойки лунали звідусіль, шаланда товариша Данила виїхала на Кінські Води, щоб стати до бою, дала бортовий залп з усіх десяти гвинтівок.

Біля стерна сидів командир, маневруючи шаландою. Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків, а решта не дійшли до Олешок і висадили десант десь на миному березі щоб виспатися в житах та рушити пішки до Миколаєва. Кілька ж шаланд миколаївського загону таки виконали бойовий наказ і дійшли до місця баталії їм треба було висісти на глухий берег і встрияти в свхопутну битву, коли піде на штурм Олешок тозариш Швед.

А їм заманулося скуштувати морського бою, вони не послухали нового командира й почали бахкати. От і вийшов морський бій, дещо відмінний від Абукірського, Трафальгарського, Цусімського та Ютландського боїв, бо тут лише один ворог був на воді, а другий володів сушею.

Бій, як усі добрі морські бої, мав раптовий початок, і, на жаль, такий же раптовий кінець. Миколаївці зовсім не маневрували під кулями й скидалися на маскарадних дачників у своїх матроських шапках.

З берега золотопогонна офіцерня гатила по ескадрі з гвинтівок. За термінологією старих морських боїв, відбувалося таке: корвет нападного флоту втратив фок і грот, на палубі паніка, борт пробито ворожою бомбою, капітан кинувся вплав; фрегат на повних парусах заїхав у свій же бриг, п'ять мачт з вітрилами упали, мов зрізані; прудкобіжний кліпер вийшов з бою, заскочивши в густий очерет; невеличка бригантина з адміралом та штабом одна мужньо відбивалася.

Шаланда товариша Данила, залишивши марні спроби уговкати ескадру, пішла напролом на берег, стріляючи з усіх гвинтівок. По місту лунала стрілянина, і невідомо було, чи не добиває біла наволоч партизанів товариша Шведа. Шаланда мчала на берег, і в найкритичнішу хвилину офіцерня стала тікати з берега в місто, ранок закублився червоним клубком на сході, стало так легко, як уві сні.

І, обходячи берегом Олешки, щоб не потрапити до білих на муку, щоб вивідати, де свої, а де ворог, і хто кого добиває, обходячи Олешки — містечко вільних моряків, рибалок, баклажанників, абрикосників та старих відставних генералів, що цілими купами доживали тут на дешевині, — побачили двох партизанів товариша Шведа.

Вони сиділи й взували на босі ноги делікатні чобітки, а трохи осторонь лежало двійко офіцерів та забитий гладкий пес невідомої закордонної породи. Вони розповіли, ведучи товариша комісара до Шведа, що наступ був, як під Варшавою, ішли пісками й степом, ішли цепом, і ніколи було під ноги дивитися, а до того й темно, і це не секрет, що натомилися і ноги покололи. Та з кольками й на штурм ішли.

«Підійшли до самої їхньої батареї, товариш Швед махає шаблею, та як крикнемо, та як вдаримо, гармата вистрілила, а до кулемета й стрічки не встигли закласти. Капітан зараз застрелився, черевики на ньому англійські,

кадети постріляли-постріляли, і хода. Відбили ми двох собі, це не секрет, і заганяємо до води. Стріляємо одні на одних, не піддаються гади, і собака з ними. Постріляли-постріляли, підходимо чоботи з мертвих скинути, а собака не дає і капає за горлянку. Живуча була, собача контра, ти її добиваєш, це не секрет, а вона за багнет зубами рве, ранок який пахучий у наших Олешках, товаришу комісар...»

З-за рогу виплигло щось, сяючи золотим шитвом, здалося, що ведуть попа в празниковій ризи, аж ладаном запахло від несподіванки. То був у супроводі двох статечних моряків старий ракалія, генерал від жандармерії, в Олешках життя своє криваве доживав на благодатній природі.

На генералові — камергерський мундир, увесь передшитий густим золотом, і золотий зад, і презолотий комір, і штани з червоними лампасами, і шапка з іншого генерала — уся в золоті з кущем білого чудернацького пір'я. Груді і живіт і спина в орденях, стрічках і зорях, ордени з усіх олешківських генералів почепили моряки на цього одного.

Старий ракалія зупинився, важко дихаючи від астми, череватий та банькатий, «іди, превосходительство», — сказав статечний моряк, моряк із майбутнього роману Данила. «Та куди це ви його?» — «На вічний якір», — відповів моряк, підштовхуючи генерала коліном.

О, дев'ятнадцятий рік месників і платіїв, достойний рік розрахунків і записів у бухгалтерську книгу Революції, далекий рік живих жандармських генералів, напханих астмою, калом і страхом. Рік незнайдених образів і трагедійних метафор, рік любові й смерті, трепету повсталих сердець, простоти жертв, солодкості ран і висоти класових почувань, о, милий, піднесений рік!

«О, вічне людське серце!» — сказав комісар Данило, ідучи до свого дому. Він побачив Шведа, який стояв посеред двору, обіймаючи дебелу свою й рожевощоку морячку. Двір був повний квітів — пишних, буйних, пахучих троянд, жовтих оксамитових купчаків, нагідок, солодковійних гвоздик, різнобарвних собачих рож і соняхів.

Товариш Швед перервав на мить сцену зустрічі й сказав через плече дружини: — «іди, Данило, шукай свої квартири та й будемо збиратися, кадети швидко отямляться, і нам вийде непереливки, кажуть, кліюнули по твоїй хаті, вс розібрав снаряд, де свій, а де кадет».

Данило пішов, не чуючи ніг, в очах зосталася довга

біла Шведова шабля і двір, повний квітів, і до самої години відступу його ніхто не чіпав, хоч до цієї вечірньої години багато дечого перейшло по Олешках.

Загін Шведа перетрусив буржуазію й поквитався з декотрими «добримими» цими людьми, відправив до Херсона амуніцію, дві гармати, кілька коней, пару обскубаних верблюдів.

На Олешківський берег повипливали з плавнів рештки команд розбитої ескадри. Ці жертви вранішнього морського бою були обдерті, без шапок, погублених у верболозах, очеретах, ковбанях, ноги — порізані осокою, подерті корчами. Голоногі жертви помчали в Олешки, шукаючи ворогів, щоб одягнутися, та полохливих обивателів, щоб підгуватися.

Цих псевдоморяків Швед виловив і відправив до Херсона на баржі разом з верблюдами, день був вітряний і сухий, тривожний день відступу з рідного міста, щоб повернутися переможцями або загинути на шляхах боїв.

День минув у невідступному чеканні нападу білої сили, хмари були високі, прозорі, розметані вітром по всьому піднебессі. Загін товариша Шведа проводжали тепло й привітно, у жінок очі заплакані, а губи припухлі. Говрили тихо, бо виряджали в далеку дорогу, і відчалювала шаланда за шаландою. Швед стояв на одній, недбало опершись на свою розкішну шаблю.

Підійшов товариш Данило, на руках несучи немовля, єдине, що в нього зосталося, і немовля прийняв від нього статечний моряк із епізоду з генералом. Суворе його обличчя просвітліло від дитячої усмішки, він полоскотав немовля чорним своїм пальцем. «Сиріточка», — сказав моряк.

Та ось і остання відпливла посуда через Чайку на Кінські Води.

Посеред течії на самому дні стояв роззолочений жандармський генерал при всіх орденах, до ніг йому коротко прив'язано важкого якоря, він доливав в прозорій воді, ворущачи руками.

ЛИСТ У ВІЧНІСТЬ

Тоді мало бути більшовицьке повстання проти гетьмана і німців, хтось виказав, що воно почнеться й покотиться Пслон, а центр у Сорочинцях, до Галляча спалахне ціла округа. Бездонний день клечальної суботи горів і голубів

над селом, з лісу везли на возах клен-дерево, ліщину, дубове галуззя, терен, зелену траву, хати чепурили до клечальної неділі, подвір'я пахли в'ялою травою, прекрасне село стало ще милішим, воно прибралося в зело, завітчалося клечанням, хати білі й суворі, двори увігнуті, чисті й затишні, і синює небо лилося й лилося.

Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псьол, загін германського кайзера блукав по долині, обшукуючи кожен куц, а загін гетьманців обшукував піски. Гер капітан Вюртемберзького полку керував пошуками, коло нього гасав його доберман, гавкаючи на кожне дерево, пан сотник гетьманського війська лежав на жупані під вербою, одпочиваючи після перших годин ретельності й завзятості. Перед ним на Пслі трое хлопців шукали чорного дуба, який лежав на дні ріки; хлопці шукали його, сидячи під водою, і потім виринали на поверхню.

Було нудно й заколисливо на березі Псла, солдати обох загонів планомірно обшукували всі закутки, підвода з двома чоловічками зупинилася коло сотника. «Пане отаман,— сказали чоловічки,— ви люди не місцеві і вам його зроду не знайти. А оці хлопці тут шукають чорного дуба, чорного дуба шукають під осінь, а не клечальної суботи. Ці хлопці слідкують за вашими пошуками, отакого вони шукають чорного дуба, пане отаман, а ми люди місцеві і стоїмо за його світлість ясновельможного пана гетьмана і хочемо вам допомогти. Ми краще знаємо, де шукати того шибеника-листоношу, пане отамане, тільки хай це буде секретом, бо нам тоді не жити від сільської злидоти, і спалить нас другої ж ночі».

Обидва чоловіки розповіли панові сотникові, що в лузі є озера, округ них куга й очерет, ті озера-саги вони можуть по пальцях перерахувати. Там вони рибу волоками тягали, від революції ховалися свого часу, і листоноша в озерах причаївся, очікуючи ночі, щоб тікати далі степом аж до Сорочинець. «В озерах лежиш під водою, в роті тримаєш очеретину й диhaєш крізь очеретину, аж доки пройде поблизу облава й постріляє у воду, кине ручну гранату в озеро, щоб ти вплив. Вуха в тебе полопаються, та, проте, не завше ти впливеш на поверхню, як глушена риба. Хто просто вмере на дні й не впливає, а хто, може, й урятується, коли вибух далеко, та це найкращий спосіб шукати втікачів по наших місцевих сагах»,— сказали чоловічки панові сотникові.

Одразу ж розшуки було поставлено як слід, озерця стали пильно обдивлятися, в озерця почали шпурляти ручні гранати, хлопці негайно ж покинули шукати чорного дуба у Пслі й подалися геть розшукувати хати двох чоловічків, щоб їх підпалити. Чоловічки нагодилися додому саме тоді, коли їхні дворища красувалися в червоному клечанні і згоріли за якусь годину. Чоловічки пообсмалювали голови й шукали наглої смерті в полум'ї свого господарства, німці й гетьманці методично кидали в озерця гранати й стріляли в усі підозрілі кущі очерету, листоноша не знаходився, і от на галявині натрапили на ковбаню.

Вона була мілка, навкруги ріс молодий очерет. капітанів доберман забрів у воду, і капітан не звелів кидати гранати, озерце було порожнє, всі рушили йти далі. Раптом доберман оскаженіло загавкав на якусь колоду, що лежала в воді недалеко від берега, лежала в лататті, в рящі.

Гер капітан послав обдивитися колоду, і то був непритомний листоноша, босі ноги, руки й обличчя — все чорним-чорне від безлічі п'явок, і коли листоношу роздягли — на ньому не було живого місця, і п'явки купами поприсмоктувалися до тіла.

Гер капітан гукнув солдатів, вони порозстібали сумки і зсипали всю сіль, яка у них знайшлася. Від ропи п'явки стали відпадати, листоношу змусили ковтнути капітанового рому, він потроху очуняв, його єдине око запалилося життям і колючою ненавистю. «Таки знайшли», — сказав він байдужим голосом.

Пообідав листоноша з капітанського стола, в склянці добрий ром, хата посипана зеленою пахучою травою, кутки обставлені клечанням, стіни прибрані квітами, було тихо в хаті, доки листоноша наївся. Він відчув, як прибуває сили по жилах, його хилило на сон, прекрасні сні спали на думку, мов носить він безліч листів і ніяк не може їх усіх роздати. А день тимчасом схиляється до вечора, надходить умовлена година, відбувається жадане, і знову він носить безліч листів, не може їх роздати, час іде, листів не меншає, ніяка сила не торкнеться листоноші, доки він не віддав останнього листа.

Капітан порушив думки про сні, заговоривши лагідно й доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю

розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів байдужий і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан.

Він забув, що він член підпільного більшовицького комітету, що він був на нараді, яка призначила на сьогоднішню ніч повстання. Він забув місце, де закопав рушниці й кулемет, і це було найтяжче забути та відсунути в такий далекий куток пам'яті, щоб ніякий фізичний біль не долинув туди. Ця згадка про зброю лежала б там, як спогад далекого дитинства, вона освітлила б і зогріла смерть на самоті та передсмертний останній біль.

І далі говорив капітан до листоноші, який силоміць забував уже й своє ім'я, залишав собі тільки загартовану первісну волю — дожити до ночі й передати зброю повстанцям. Капітан говорив про далекі розкішні країни, куди зможе поїхати листоноша жити й мандрувати на гроші гетьманського уряду, треба тільки сказати, де закопано зброю, коли призначено повстання, адресу керівників його.

Листоноша сидів коло стола, в ньому спалахнуло непереможне бажання одразу вмерти й ні про що не думати, кортіло загородити собі ножа в груди, хотілося лежати в домовині під землею з почуттям виконаного обов'язку. Мова капітанова потроху губила лагідність, гетьманський сотник підійшов до листоноші й люто подивився в його єдине око, побачив там темну безодню ненависті й рішучості. Мов електричний струм пронизав сотника — кулак його з усієї сили ударив листоношу в скроню.

Капітан вийшов у другу хату обідати, а сотник залишився з листоношею, і коли капітан повернувся, листоноша лежав на долівці, напихав собі трави до рота, щоб не стогнати й не проситися, сотник осатанілими очима дивився у вікно.

Він не мав права на смерть, він мусив нести своє закривавлене тіло крізь потік часу до ночі, прийняти всі муки, крім смертної, важко було боротися на самоті і не сміти вмерти. В гурті товаришів він глузував би з тортур і плював би катам в обличчя, наближав би до себе славну смерть незламного бійця, а тут він мусив вести своє життя, мов скляного човника серед чорних хвиль, справа революції лежала в його крихітному житті. Він подумав — чи така велика ненависть у нього до контри, що для неї життя не жалко, і кров гнобленого класу закипіла в його жилах, о, це велика честь — стояти над своїм життям!

І листоноша повів показувати закопану зброю. Він ішов затишним селом і відчував на собі сонячне тепло, він босими ногами торкався лагідної землі, йому здалося, що він іде сам через фантастичні степи, іде як тінь од свого життя, міцніше в рішучості й запеклості. Він бачить людей і знає, які йому співчують, а які ненавидять, він іде по цій розколіні між двох світів, і світи не з'єднуються після його смертної ходи.

Ось він дійшов до купи піску за селом і зупинився, сонце вже звернуло з пізнього обіду, земля дрижала від тиші й спеки, німці почали копати пісок, і вони згаяли з годину. Листоноша стояв, обдивляючись далекі обрії. Псьол і заріччя, кілька разів крикнув одуд, пахла жита.

Листоношу було кинуте на пісок, на плечі й на ноги йому сіли німці, розлютовані з того, що їх обдурено, листоноша знепритомнів після двадцятого шомпола і, опритомнівши, побачив, що сонце висить низько над обрієм, сотник розтібає кобуру, а німці немов поодверталися. Тоді листоноша крикнув і признався, що зброю закопано в іншому місці, він покаже, де саме, «розстріляти ви ще встигнете, тікати мені нікуди з ваших рук».

Вони знову проходили затишними вулицями села, було над людські сили дивитися на клятого листоношу, який не хотів віддати своє життя, як лист, ворогові до рук, чоловіки виглядали з-за клечання, по закутках, перекидалися чудними словами, чекали вечора й підмоги. Листоношу водили селом, як злидарське горе, його толочили по дорозі й нівечили чобітьми, його підвішували в клуні до бантини, його пекли свічкою й змушували говорити, а він водив, сльози пропікали пісок, і показував різні місця, і там нічого не знаходили. Це лютіше довбали його тіло, горе ставало над селом, виростало в розпач і гнів, серця загорялися помстою, заходила ніч на село, на заріччя за Псьол погналі череду на ніч, скликанчик на дзвіниці задзвонив до одправи.

Листоноша не міг уже ходити й не міг рухатися, йому здавалося, що він смолоскип і весь горить, серце вискакує з грудей, кров дзюрчить із ран по краплі, біль витягся в одну високу ноту. Це був вереск усіх нервів та всіх клітин, глухо гули понівечені суглоби. тільки затята воля умирала, мов боєць, не відступаючи ні на крок, збираючи резерви, заощаджуючи завзяття.

Листоноші повірили востаннє й везли його через Псьоло до пісків, округ ішов загін вюртембержців, їхали верхи гетьманці, шкандибала зігнута Василица, її привели увечері вмовляти затятого сина, капітан сказав останнє слово, що розстріляє матір і сина. Листоноша поговорив з матір'ю, мати його поцілувала в чоло, як померлого, і зажурилася, витираючи сухі очі. «Роби як знаєш,— сказала,— що мені переказали, те й я тобі повторила». Мати йшла за листоношею на заріччя й на піски, син її жартував, знаючи, що скоро все скінчиться, ніч була зоряна й темна, тиша нечуваної порожнечі.

Приїхали на піски, стали копати, німці залягли навкруги, листоноша спочивав на возі і вслухався в темряву, крикнув самотній голос, під лопатами брязнув метал. «Сійте,— сказав листоноша,— хіба ви не бачите посланців, що йдуть по мою душу?» І в далекій темряві народилося безліч вогнів. Вони скидалися на полум'я свічок, наче то хвилі, багато вищі за чоловічий зріст, несли на собі сотні свічок. Вогні коливалися, ритмічно підносилися й опускалися, вони йшли з трьох сторін, і не чути було ніякого гомону й мови. Німці почали стріляти, вогні наближалися, високо плувучи над землею.

«Ось хто візьме зброю,— крикнув листоноша,— тепер стріляйте мене, щоб я не мучився, устануть села й вийдуть комнезами, прощай, світе, в цю темну ніч!» І сотник підійшов до листоноші й вистрілив у лежачого, і це лист у вічність пішов од рядового бійця революції. Села над Псьолом задзвонили в усі дзвони, і їх чути стало на багато верст, села над Псьолом запалили вогнища височенні, і їх видно стало на багато верст, з темряви вибігли на німців повстанці і добиралися до зброї, над ними пливли в повітрі свічки, в тихому повітрі лютували звуки, далекі пожежі, повстання, штурм і завзяття, повстання!

До самотньої підводи з мертвим листоношею підійшов Чубенко. Лагідні волячі морди ремигали поблизу. Запалені свічки, поприв'язувані до їхніх рогів, горіли ясним полум'ям серед величної тиші нічного повітря. Коло листоноші сиділа зігнута Василица, не зводячи очей з мертвого. Чубенко зняв шапку й поцілував Василицу в руку.

Лист у вічність пішов разом із життям, як світло від давно згаслої самотньої зорі.

На коні їхав Чубенко, кінь під ним був морений, кінь спотикався, чубенківський загін брів напوماцки, поліські сосни обступали з усіх боків, і шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли мов снасть, і воркотіли, мов паруси. Лісовий вітрильний флот плив у широкий світ, на небі плескалися сині озера між снігових пустель, крижина на крижину, гора на гору — під вітром хаос і битва.

Чубенко хилив голову й пускав з руки повід, кінь спотикався на корчах лісової дороги, урочиста лісова осінь нахилилась над загоном, багато було пораниених, які несли перед собою обмотані руки, мов білі келихи. А дехто тримався за груди чи за живіт, і трудних несли на ношах, двоколки з патронами виглядали, як грона, до них тулилися поранені й потомлені. Попереду йшли похмурі й неголені велетні, міцно ставили ногу обвішані патронами й гранатами бійці.

Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс, Донбас, далекий і жаданий, стояв їм у очах, доменщики й слюсарі, мартенщики й складуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби, — усі йшли за їхнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку, завзятим, невідступним і непосидючим.

Він був тільки легко пораниений, а комісара полку вбили поляки під час бою на Віслі, і шматки комісара було зібрано на бойовищі. Полк поховав їх із славою і все добивався до Варшави, бився з поляками, по-простому, по-донбасівському, слюсарі слюсарили з гармат, шахтарі довбали шабельками, молотобійці кували гранатами, газівники давали жару з гвинтівок, хто чим умів і хто що полюбив. Ділянка цього полку витримувала всі атаки, полк відступив чи не останнім. Чубенко вів загін, зв'язку в нього з Червоною Армією не було, Донбас попереду вживався курний і рідний, була рання осінь дев'ятого двадцятого року.

«Зачекай, — сказав рудий фельдшер і наздогнав Чубенка. Він їхав без сідла, коло пояса на бинді висіла пляшка з йодом, мов стародавній писарський каламар. — Я тобі скажу одверто, товаришу командир, гості ми недовгі на цьому світі, підбилися всі й похворіли, поранені гниють на ношах, увесь ліс гноєм запах, давай пристанемо кудись до села і звільнимо свої руки, підемо далі з легкими руками,

світ тепер настав чорний, Чубенко, поляки женуться й шукають, а в нас поранені на руках і, скажу тобі секретно, захворіло кілька на тиф».

Та Чубенко махнув рукою на фельдшера й обливав пересохлі губи, «пити мені хочеться весь час, що воно за знак, що хочеться пити, в голові цілий мартен гуде, ти до мене, фершале, не підлазь, бійці Донбас хочуть побачити, бійці на траву донбасівську хочуть лягти, і я їх веду на з'єднання з дивізією, за півтисячі кілометрів куриться наш Донбас, він чекає нас додому, і ми прийдемо додому, ми гукнемо по шахтах і заводах, ми встанемо ще дужчим полком, фершале, губити людей нам не випадає, а тифозних ізолой від загону».

Чубенко взявся за голову й зняв кудлату шапку, голова горіла, серце під шкірянкою прискорено билосся, фельдшер узяв Чубенка за руку, проїхав кілька кроків мовчки, «та й у тебе, Чубенко, тиф, передавай комусь команду і лягай, от і добігався на свою голову».

Чубенко глянув на фельдшера, і цей замовк, сосни рипіли, мов снасть, «я тобі наказую мовчати, з коня я не зійду, і моя стукалка знайде тебе крізь яку завгодно сосну».

Рудий фельдшер став вогненным від люті, він шарпнув каламар з йодом, розбив його об дорогу й захлинувся лайкою. Чубенко на нього не оглянувся, він їхав далі й дивився на карту, лісова дорога зникала за соснами, осінь і лісова гниль.

І ліс стояв рівно округ, підпираючи небо, похитувався й рипів, як корабельна снасть. Загін посувався крізь цю врочистість та похмурість, на небі відбувалося трагедійне видовище, на небі сунулися з гір льодовики і вкривали цілі континенти, айсберги плавали серед морів, на небі материки роз'єднувались і відпливали в океан.

Відбувалися мільйоннолітні катастрофи, а загін усе йшов, і йшов, ішов, і йшов, і не було краю лісові, і кволо стогнали поранені, просили не мучити й добити, важка була людська мука, ноги опухали, руки німіли, хотілося спати — безконечно, без просипу, ледве маячила мета, легко було загубити донбасівську славу й зробитися отарою, заблукати в лісах, не вийти ніколи на з'єднання з Червоною Армією. Тільки обвішаний патронами авангард був наче з заліза.

Чубенко дивився на карту і вів далі.

Наче дном моря посувався загін донбасівських партизанів, і здавалося, що над соснами й над хмарами стелеться синя морська вода, і човники гойдаються під сонцем. А загонові вийти треба на берег і оглянутись назад на перейдене море. На березі курітиме Донбас, і заводи на ньому, домни, шахти й гути, і вся краса рівного шматка зеленої поверхні. Легко там дихати, мов на передгір'ї стоїть Донбас, і двигтить ціле пасмо гір від його трудового трепету.

Чубенко дивився на карту, швидко має бути лісникова хата, без неї не можна орієнтуватися. І таке напружене бажання, що Чубенко побачив хату й підігнав коня.

Крізь жовті стовбури біліла стіна, блищало вікно на стіні, дим коливався й закручувався і плив угору, хата зникала й знову виринала, і незабаром видко стало, що то не хата, а купка білих беріз. За березами озерце лісове, глухе й чорне, соснова глиця падала в нього тисячу років, і вода стала чорна, мов у казці чи на хімічному заводі.

Цілий загін зупинився коло цього озера, дехто промивав рани, дехто хотів напитися, коні стиха іржали коло води, верховіття старезних сосен похитувалось, «рушай,— гукнув Чубенко,— рушай, донбасівська республіко!», і погойднувся в сідлі, мов жартома. Він відчув, що тиф ламає його на всі боки, дихати важко, в голові стукотять молотки, «за мною, пролетарія!» — гукнув Чубенко, борючись із хворобою. Не рухнувся ніхто, і він зрозумів, що почався бунт.

«Мітинг, мітинг,— закричали партизани,— куди ти нас завів, Чубенко?»

Виходили старі ковалі, показували виразки і рани, виходили доменщики, кидали об землю зброю. «Годі нам блукати, польському панові продався, отак лісом до Пільсудського заведе, заблудив сталевар, у нього тиф, щоб ви знали, його треба зв'язати, фершала за командира». Обвішаний патронами авангард стояв мовчки.

На небі відбувалися мільйонлітні катастрофи, над чорним озером ліс порипував, як снасть. Чубенко мовчав, сидячи на коні, серце його закипало кров'ю, перед очима стояла біла пелена, він розсунув її долонею, і за цим настала тиша, бо всі зрозуміли, що Чубенко хоче говорити. А Чубенко даром рота не розтулить, клятий і горлатий, він зараз кричатиме про Донбас, про мету, про революцію, він загляне кожному в вічі, і ніби кожний тоді загляне сам собі в вічі. Чубенко тобі сталь ізварить, та Чубенко за

свого й голови не пошкодує, але ж і допече, бо в'їдливий і завзятий, такого мати в окропі купала, а батько кропивою пестив.

Чубенко мовчав, дивлячись кожному в вічі, і раптом покинув повід, зіскочив на землю, — «нада вперед», — сказав діловито і пішов пішки дорогою. За ним пішов його кінь, сосни рипіли, і мовчки рушив за Чубенком загін, хто на коні, хто двоколкою, хто пішки.

І коли рух остаточно оформився, коли ясно стало, що руху не зупинити, коли поранені обмотали каліцтво й почувалали слідом за авангардом, тоді з валки пролунав постріл. Чубенко поточився у всіх на очах і повернувся обличчям до загону. Він стояв спокійний і рішучий, хоч здавалося, що він прощається очима з загonom та з білим світом, що він зараз упаде перед своїми донбасівцями, упаде, як прапор, беззвучно, і не можна буде його підняти, і нічим не полагодити отакого сталевара.

Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова, не роблячи й руху, сосни в його очах поверталися догори окоренками, крізь туманні кола він бачив мартенівський свій цех, і обрубники з усієї сили оббивали деталі пневматичними зубилами. Чубенко стояв і стояв, а загонові здалося, що він весь залізний і яку завгодно негоду вистоїть, і тоді того, що стріляв, схопило кілька рук. Одразу ж йому було вибито око й покалічено рота, його штовхали крізь весь загін до Чубенка, всі пізнавали рудого фельдшера, підступного прибулька, кожне не жалувало рук.

Фельдшер викотився з лав перед Чубенкові очі, впав, потім став рачки, мов хотів завити на сонце, і нарешті підвівся на рівні, тримаючись за вибите око, закривавлений, ревучи від болю. Чубенко помалу розстебнув кобуру, витяг зброю і, не цілячись, поклав фельдшера наповал, виліз на коня й продовжував путь, ведучи загін, конаючи від тифу, б'ючи себе по голові, щоб прогнати біль.

На заході сонце зрівнялося з лісом і котилося нижче, по всьому лісу переплуталося косе проміння, воно злегка вібривало й гойдалося разом з вітами, воно облутало дерева й потяглося через дорогу, мов казкова заслона, мов ріка з чарівною водою. До неї потрапив Чубенко й поїхав у німбі, сляйво від Чубенка засліпило загін. За командиром пройшли тим місцем донбасівці, не пізнаючи один одного, обгортаючись красою й міццю, молодшаючи й забуваючи рани. Двоколка з тифозними затрималась під сонцем,

і хворі почали марити: один — мартеном, а другий — гутою.

Чубенко зник у темряві лісу й прихилився на секунду до шиї коня, відсахнувся назад, став з одчаєм виборюватись з-під тієї зливи марення, що нахлинула на його мозок. Він кричав на канавників і лаяв формувальників, він кликав до печі майстра, сварився з шихтовим двором, перекурював з інженером. Інженер ставав слідчим з французької контррозвідки, теплий одеський вітер завівав у вухо, голова гула від реву морських хвиль, на березі стояла лісницька хата. Чубенко йшов до неї і не міг дійти, дерево по дереву виростало перед його очима, сповнюючи Чубенка відчаєм. Без лісницької хати не можна випустити з мартена топлення, і на секунду Чубенко прокинувся й зрозумів, що тиф бере не жартома, треба відігнати його й вести на Донбас загіт.

Чубенко бив себе по голові, намагався не стогнати, до нього під'їхав ад'ютант і запропонував стати на ночівлю. Сонце тимчасом зайшло, малинові й рожеві тремтіли на заході хмари, захід сонця віщував негоду. Високо над лісом законився щерблений місяць, він був кволий і ледве виблискував, а потроху вижовтів, набрався жару й став світити скільки міг, бо вже зайшла ніч, і Чубенків загіт став на ночівлю.

Серед високого лісу отаборились рештки Донбасівського полку. Полк робив свої немудрі й нескладні справи під щербленим місяцем: на потрібній відстані було поставлено округ сторожу, кулеметники перечистили кулемети, а стрільці — гвинтівки, лікар помастив йодом рани, померлого тифозного поклали на землю осторонь, він чекав на двох пораних, що саме доходили. З ними прощалися товариші, обіцяли донести їхні слова до Донбасу, сказати на їхньому заводі і їхнім родинам.

Добре вмирали поранені, і завше по тому, як умирає людина, можна сказати, як вона жила. Поранені достойно залишили цей світ, збудивши ще дужче бажання перемогти. В очах померлих назавжди відбилосся видіння нічного лісу й щербленого потойбічного місяця. Живі поховали мертвих і стали в задумі над могилою.

Сосни порипували, мов снасть, заступник покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки — без салютів та музики. Раптом заспівали тихими голосами старе шахтарське «Страданіє», морені бійці співали з нелюдською

«силою над мертвими товаришами. Чубенко не злавив з коня, він боровся з тифом та боявся втратити на землі рівновагу, підспівував наче крізь сон, наче мимоволі, і, коли пісня скінчилася, комісарів заступник вів далі промову.

«Науковий соціалізм,— казав заступник комісара,— а також мир халупам і війна палацам вимагають такої доктрини, щоб бити ворога без пощади, і наші товариші перевернуться в землі, коли ми забудемо ці слова. Петлюрівське військо вступило в контакт з польськими паннами й маршалом Пілсудським, воно хоче відвоювати собі Україну й наш непереможний Донбас, це військо буржуазії та багатого селянства вимагує жовто-блакитними прапорами й робить контрреволюцію, наші товариші упали в могилу, і ми знаємо, хто їх поранив: одного — петлюрівська шабля, а другого — польська куля, і соціалізм вимагає...»

Та Чубенко вже їхав лісом геть, поминувши заставу, наказавши їй пильнувати. Він їхав на розвідку, і мав надію знайти лісникову хату чи взагалі якесь відмітне місце, щоб орієнтуватися на карті. Кінь обережно ступав лісовою дорогою, наставляючи вперед вуха, він почував відповідальність поїздки, і чорні стовбури, чорні тіні викликали в його конячій уяві якісь атавістичні образи. Кінь стиха робив спроби заїржати до своїх спогадів, кілометрів зо три ліс тягся густий і незайманий, а там вирізьбилася під місяцем широка просіка, і далі видко було, що ліс кінчався.

Праворуч пішла низина, мов до ріки, лісовий молодняк розбігся від просіки. Спочатку були купи й ватаги, і це було так зване передлісся, а далі пішли купки й кущі, і, нарешті, окремі дерева розбрелися по рівнині, в'ялою соломою й вогкою землею пахло з полів.

Чубенків кінь раптом зупинився. Чубенко машинально притис його шпорами. Тривожність передалася йому від коня, за просікою дорога знову йшла лісом, і кінь нізачо не хотів туди йти, та хазяїн підігнав, і ось заїхали під дерева.

Чубенко тримав у руці наган, пахло лісом і чимось людським. Чубенко хотів повернути назад, і в цей час щось болохате впало на нього згори, мов кошмар. Втрачаючи свідомість, Чубенко проклинав усі тифи на світі і схлипав руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону.

«Дорогий товаришу Чубенко». На столі стояла гасова лампа, коло неї лежала купа документів і Чубенкова план-

шетка з картою, товстий дубовий сволок перерівав стелю, на сволоку сажею з свічки зроблений хрест, чисточетверговий, чи з водохреща, і на печі щось важко й довго бухкало всіма легеньми. Чубенко підвівся з лави й сів, у голові все пливло обертом, голова розривалася від болю, та Чубенко вже опанував себе. Він мовчки оглянув присутніх, сперся руками на коліна й стиснув їх щосили, заспокоюючи себе, остуджуючи кров і готуючись до смерті у ворожих руках. Наган його лежав на столі, людей було троє, і коло печі поралася жінка.

Хата була стародавньої краси, уставлена лавами й скриненю, на полицях повно цяцькованих тарілок, і знову з печі прикро хтось кашляв, ніби конуючи, великі й спустошені видко було в сутінку очі.

«Дорогий товаришу Чубенко,— знову сказав дебелий, широкоплечий крем'язень і осміхнувся сліпучобілими зубами,— від імені червоного партизанства вітаю тебе в наших краях. Ми собі думали, що то за риба потрапила нам до сітки, аж це командир Донбасівського полку, та ще й сам, і интересуємось знати, де ж цілий твій полк донбасівських партизанів?»

Чубенко мовчав, сидячи на лаві, хворе тіло його здригалася від холоду й від жару, а треба було напружити всю увагу, скупчити всі сили, слухати, прислухатися й вирішувати. Тоді заговорив другий — з дитячим обличчям, учитель, чи семінарист,— «ти нам повір, товаришу Чубенко, що ми б тебе так не налякали, коли б знали, що це їде наш чоловік, а не проклятий поляк чи петлюрівська розвідка. Ми з ними б'ємося, не на життя, а на смерть, товаришу Чубенко». Третій, мовчазний, раптом осміхнувся до Чубенка, осміхнувся лагідно й доброзичливо, і усмішка, мов нежива, повисла на його устах.

«Скажи нам, чого тобі бракує і яка нестача в твоєму полку, а ми тобі допоможемо, чи хворих твоїх переховаємо, чи одежею, чи худобою і найперше їжею вас підтримаємо. А потім підете на свій далекий Донбас, і може, й наші партизани з вами підуть, щоб гуртом битися за революцію».

Чубенко помалу взяв із стола свої папери й планшетку, засунув до кобури револьвер і немовби не помітив, що його наган без патронів.

«От ти й при формі, Чубенко,— білозубий дістав з-під стола пляшку,— може, чарчину вип'єш на дорогу, чи так

поїдеш, як хочеш — так і зроби. Наш загін на хатньому становищі, ми вчора повернулися з походу й робимо перепочинок, а поляків порубали чимало. На ранок ми тебе запрошуємо в гості до нашого села, ми зустрінемо вас на вигоні й привітаємо, а далі там видко буде, з чого почати — з їжі і підвід, чи там ще з чогось потрібного».

На печі так хтось закашлявся, що здалося, ніби він поодриває легені.

Чубенко глянув через голови розмовників, «це наш каліка, був у солдатах і на війні, а прийшов оце недавно хто знає й звідки — чи з Кавказу, чи з Сибіру, хоч умре собі вдома, і вже йому життя один сміх».

Колишній солдат зліз із печі й почовгав до дверей, тримаючись за груди. Це був кволий недобиток імперіалістичної війни, живий докір і жертва минулого, і в Чубенка защеміло чомусь серце, він згадав мільйони таких калік, і тисячі таких сіл, ще довго треба боротися, трудно йти, багато треба зусиль.

А колишній солдат, виплюнувши за двері кров, простував назад до печі, і він подивився на Чубенка, глянув просто в вічі, ніби з далечі літ залунав цей погляд, глибокий і сумний, у Чубенка зосталось враження, що це погляд з-за ґрат.

Солдат виліз на піч і затих, припавши грудьми до цегли.

«Так як ти скажеш, товаришу Чубенко, на нашу мову, чи у вас на Донбасі мови нашої не розуміють? От ми до тебе з відкритим серцем і партизанською червоною допомогою, і скажи хоч слово нам на відповідь».

Чубенко встав і пройшовся по хаті, з радістю впевнившись, що може ходити, за вікном помітив гурт людей і коней, у двері влетів партизан з обмотаною головою, «підмогу давайте, невидержка!» До нього підскочив білозубий, схопив і кинувся з ним на двір, «голову поляк пошкодив, — сказав той, що з дитячим обличчям, — кидається й марить, сердешний».

Білозубий повернувся до хати, «голову поляк пошкодив», — повторило дитяче обличчя, і Чубенко не запитав, чому хворий скидається на посланця. «Яке це село?» — нарешті заговорив Чубенко. — «Кам'яний Брід, товаришу Чубенко, а ми — кам'янобрідські партизани».

Чубенко знову заглибився в мовчанку, у хаті спокійно й змолосливо тюрлюкав цвіркунець, третій, мовчазний, партизан осміхався, і усмішка, мов нежива, висіла на його

устах. «Добре, земляки,— сказав далі Чубенко,— завтра ми зайдемо до вас у гості і завтра по дню поговоримо й порадились, а сили в мене хватить, і роблю я обхідний марш на ворога, люди — в бойовій напрузі, і патронів у нас багато. Донбасівський полк знає, за що він б'ється, це — надія революції, опора пролетарів. Чудна ваша природа, земляки, лісу без міри, народ простий та довірливий, і чекайте нас завтра коло села — шахтарів і металістів, красу донбасівського краю».

На печі колишній солдат не міг спинити кашлю, і Чубенко ще раз побачив його без міри схвильовані очі. На цьому Чубенко рушив з хати, і за ним партизани, у дворі стояв Чубенків кінь і ще один. Було зовсім порожньо. Чубенко сів на коня, мовчазний партизан — на другого, вони поїхали з села і мовчки доїхали до просіки. «Отой солдат на печі скоро помре»,— сказав Чубенко, «щасливо»,— відповів партизан і одразу пустив коня в галоп.

Лісова тиша розступилася перед Чубенком, і він в'їхав у тишу. Округ нього ліс порипував, як снасть, місяць уже зайшов, була передранкова пора, і раптом морений Чубенків кінь заіржав щосили, мов у темній печері пішло блукати його іржання, ледве чутною луною стало повертатися назад. Чубенко їхав тишею, як містом, будинки тиші стриміли у високу незорість, Чубенко їхав рік і десять років, а то були хвилини, і знову заіржав його кінь. «Стій!» — одразу ж гукнули грубі голоси донбасівців. Чубенко проказав пароль і поїхав далі.

«Чубенко, Чубенко!» — лунало його полком, з'явилися ад'ютант і заступник комісара, в обох револьвери, застромлені просто за пояси, підійшов Чубенків помічник. «Ну, не думали вже бачити тебе живого, он він їхав за тобою та бачив, як тебе схопили, і не міг дати поміч, а прибіг назад, і ми зразу ж організували ударну сотню і послали твоїм слідом, і тут на нас напали з усіх боків, є забиті, є й поранені, та не так легко було нас узяти. Ми їх приймали на багнети, бо патронів обмаль, а до того ліс і ніч, при місяці багато не вцілиш, і не знаємо, хто вони, бо одяга солдатська, а більше ознак ніяких».

Чубенка оточили бійці з гвинтівками в руках, і тут ледве помітний світанок став ширяти над лісом. Це був час страшної безбарвності, час моторошної сірості, коли закониться день після нічної тиші. Сірі тіні набрали блакитних та рожевих відтінків, лісом заходилися цвірінчати, джерго-

тіти, пугати різні птахи, і весь цей таємничий час народження світла Чубенко розмовляв із бійцями, і над лісом здіймався потроху вітер.

Чубенко розповів зміст наступної операції, щоб кожний боєць знав своє місце в ділі, щоб свідомо й віддано бився. Один шлях у Донбасівського полку — через Кам'яний Брід і далі на схід. Обминути село не було змоги, на карті текла ріка, оточували болота, непрохідні ліси. Треба йти на Кам'яний Брід і зустрітися з партизанами, а зустріч буде така, як годиться.

До сходу сонця полк готувався до зустрічі з кам'янобрідськими партизанами. Нарешті рушив лісом, ішли всі мовчазні і зосереджені, проходили під дубами й топтали дубовий лист, проходили під кленом і топтали кленовий, сосни заливав чорноліс, Чубенко їхав попереду, почував млявість і слабкість, він куняв, і це було показником його непошкоджених нервів.

Нарешті знайома просіка, полк розгорнувся в наступ і так дійшов до потрібного місця, не зустрівши нікого, і зупинився в густих кущах переліска, за яким було рівне поле та перші хати села.

І Чубенко вийшов з красою полку — його першою авангардною сотнею — наперед, вийшов піший з гвинтівкою в руці, вітер розвівав червоний прапор, деякі бійці порозстібали сорочки, і на грудях видко татуйовані п'ятикутні зорі.

Це вийшла сотня смертників, які в полон не здавалися, тиша була в селі, ні душі на вулиці, сотня стояла струнко, як і належить регулярній частині.

Так минуло півгодини, і ніхто не з'являвся, з переліска під їхав верхи Чубенків помічник — «все зроблено, команда пішла до ріки, зв'язок встановлюємо», і помічник поїхав назад до переліска.

Чубенко стояв із сотнею, розставивши бійців фронтом до села. Здалеку їх здавалося більше сотні, ранок був беззвучний, сільська вулиця порожня, і, нарешті, вона ожила й виповнилася масою народу, мов вода, ринув він з усіх дворів.

Червоні прапори колихалися, наче хоругви, ішли самі жінки й дівчата, чоловіків було обмаль, попереду несли на двох щоголках величезний червоний прапор. Похід вийшов з села й розтікся на боки, став іти широкою, густою смугою жіноцтва. Чубенко подивився в бінокль і перейшов на флаг. За походом з села вийшла група партизанів —

чоловіка з півсотні, партизани намагалися йти в ногу і позикуватися перед регулярним військом.

Чубенко ще раз уважно подивився в бінокль, похід наближався, сяючи червоними стягами, обличчя в Чубенкових бійців були зосереджені й уважні, їм наче не до серця ота врочистість зустрічі, вони діловито мацали й розтібали ладівниці.

Похід підійшов ближче, Чубенко проказав команду, донбасівці розступилися й лягли, «вогось!» — гукнув звичайним голосом Чубенко. Кулемети стали методично строчити, розбиваючи похід кулями, стрільці безперестанку клацали затворами, викидали порожні гільзи, прапори попадали на землю, жіноцтво вихопило шаблі й пішло поодиноці в лобову атаку, переступаючи через трупи й поранених.

«На цей фокус самі брали», — сказав собі Чубенко, стріляючи з гвинтівки, як рядовий боєць. «Слава! слава! Здавайсь, комуністи!» похід раптом став військовою одиницею й ринувся в атаку так люто й завзято, що міг би деморалізувати кого завгодно, та донбасівці не рухнулися й на крок, а кулемети не зупинилися й на секунду.

Замаскований ворог став втрачати єдність, даремно вимахувала попереду шаблею жінка, в ній Чубенко пізнав учорашнього мовчазного, «бий комуну! бий комуну!» Донбасівцям була це не первина, вони витримали той психологічний момент, коли звичаєм оборонці губляться перед невідступною навалою, і вони розстрілювали маскарад так спокійно, мов сиділи за сталюю заслоною. Хвиля зупинилася, вкриваючи землю трупами, і стала панічно розбігатися.

Чубенко зупинив стрілянину, заощаджуючи патрони, даючи кулеметам охолонути, бо в цей час з'явилася нова небезпека, із-за крайніх хат вискочив загін кінноти й розгорнувся для атаки. Він стояв там на той випадок, щоб до ноги вирубати чубенківців, коли ті побіжать під натиском замаскованої піхоти, і кіннота вилетіла здуру, щоб зірвати на донбасівцях свою лють. Сотня лежала рідкою лавою, виставивши багнети, не злякалася кінського галопу й свисту шабель. Під жовто-блакитним петлюрівським прапором Чубенко впізнав свого співрозмовника з дитячим обличчям.

Кіннота промчала просто через донбасівців і не могла їх зігнати з землі під шабельний вимих, донбасівці стали навздогін стріляти, зсаджуючи з коней вершників. В цей час піхота петлюрівська лаштувалася до нападу й гуртува-

лася біля командирів. Чубенкові піднесли з переліска патронів.

З-за сільських тинів посипалися на петлюрівців раптові постріли — рідкі, але дошкульні, за кожним пострілом хтось падав, петлюрівці метнулися назад, стали вибивати стрільців із засідки. Постріли все рідшали, з-за тинів вибігло тринадцятеро і рідким цепом рушили до чубенківців. Вони бігли, як старі фронтовики, пригнувшись, петляючи, відстрілюючись, повзучи, це були професіонали військової справи, і вони не втратили жодного чоловіка за час свого відступу. Чубенко, подивившись у бінокль, наказав підтримати втікачів стріляниною.

Нарешті вони добігли до донбасівців. Чубенко пізнав серед них сухотного солдата, очі його горіли фанатичним вогнем, він біг до Чубенка, затуляючи рота, і впав на землю. З рота йому ринула ціла злива крові, він став жовтий, як віск, і прозорий, він важко дихав, дихання клекотіло в його горлянці.

«Треба триматися,— через силу заговорив він,— я послав ще вночі по підмогу, та до неї верст із двадцять, і, крім наших партизанів, може бути регулярна червона частина, там головний шлях. Треба триматися, товаришу Чубенко»,— а Чубенка душила жалість і злість,— «по смерть ти сюди прийшов, чи що, без тебе тут посвятимось, ти своє одвоював, чоловіче».

Солдат повернув смертельно біле обличчя до Чубенка,— «не смій, Чубенко, ганьбити, я тут працюю в підпіллі, така смерть мені щоночі снилася».— «Мовчи й ковтай повітря,— сказав йому Чубенко,— я саме переправляю через ріку поранених і полкове майно, а ввечері і я рушатиму слідом, і підмога мені без діла».

Та солдат його не чув. В агонії звівся він на ноги, виставив в цю останню хвилину свого життя, мов приймаючи парад нащадків, «така смерть мені щоночі снилася»,— сказав беззвучно і впав, скошений кулею. Чубенко наказав його накрити прапором і сам відчув непереможну втому. Над ним знову загум мартенівський цех, і сонце стало кількома сліпучими засипними вікнами мартена, і земля почала розгойдуватись, як гойдалка, почеплена до небі.

«Вогонь!— скомандував Чубенко, перекочуючись по землі,— в атаку, донбасівська республіко!» Вулицями села мчала підмога, сіючи паніку в ворожих лавах. Чубенківці

пішли в атаку і з'єдналися з підмогою. Чубенко робив марні спроби підвестися на ноги і щоразу падав, через кілька хвилин до нього під'їхав Іван Половець.

Чубенко стояв на ногах, хитаючись, як стебло на вітрі, «спасибі, брате, і клади мене, куди хоч», і це був кінець героїчного змагання Чубенка, командира полку.

ШЛЯХ АРМІЙ

«Щойно провели Політбюро поділ фронтів, щоб ви виключно зайнялися Врангелем».

(Ленін — Сталіну)

Десь біля Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника, коваля Максима. Донбасівський полк, витримавши в складі цілої армії кількогадинний переможний бій з білою гвардією, переслідував рухливого ворога, що ринувся до Дніпра. Чубенко, схудлий і тендітний після тифу, і вусатий Максим сиділи на тачанці в позах гордовитих і незалежних, позад їх заходило сонце, Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра.

Це було чудо досконалості, натхнення і терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвів і вицвів і збагнув крижке проростання живих клітин.

«І тобі скажу, командире, кожну пелюстку молотком кував, а вся троянда з одного шматка, і нічого тут не приварено чи злітовано, мов росла вона в мене з залізного зерна, з металевої прищепи. А родом я коваль і зброяр, на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель».

Чубенко оглянувся на полк, що гримів одною валкою, бій був під Шолоховим, полк, поповнений після польського походу, знову розквітнув донбасівською славою, на тачанці стояв кулемет, удосконалений і пристріляний, слухняний і повороткий, вивірений, надійний «максим».

«Ти не повіриш, командире, яка це тонка штука — кувати троянду, щоб була вона ніжна й шершава, щоб на неї роса вночі падала — на чорну мою й вічну троянду».

Люблю я красиву й ажурну роботу, мені хочеться бути майстром на весь світ, і щоб життя навкруги було красиве та сонячне. І от на червоній тачанці їздимо, а раніше тачанка в мене була друга, по ній — червоні яблука, зелені квіти, соняшники — де прийдеться.

✓ «Ковалеві весь світ відкрито, а як він до того ще був урядника у п'ятому році та підранив жандарма, як він співав: «Марш, марш вперед, рабочий народ!» і носив червоного прапора, то його мандрівну судьбу можна знати наперед. І я рушив у широкий світ. ✓

«Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертався до цієї справи, як тільки траплялась хвилина. Коли я сидів у в'язниці перед довічним засланням, я все допитувався, чи хватить віку на моє заслання. І день ішов, і ніч ішла, і днів було без ліку, я збагнув, що вік мій не довший за день, усе життя своє я передумав за день, і ще багато залишалось дня на тюремну нудьгу.

«Та от трапився мені молодий смертник, убив він пристава, його мали повісити, — «ковалю, ковалю, — каже він, здригаючись усім своїм життям під навалом останніх мислей, — не скувати нам, ковалю, троянди. Вона росте ніжними ранками, п'ючи росу, а ми лягаємо скривавлені їй під ноги, ковалю, ковалю, якби ти вмів кувати троянду, бо вона помалу росте, наша троянда революції».

«І його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми, ми кричали, ми били стільцем двері, ми рвали одягу й розбивали вікна. Молодий мрійник розлучився з життям під гуркіт і шал нашого протесту, хотів би я знати — яку музику сприйму я на тій останній межі?»

«І от запам'ятав я ту троянду й став кувати. Коли брав молотка, мені здавалося, що всі ковалі світу беруть молотки, б'ють молотками, б'ють молотками, допомагаючи мені. Це була якась голка, що проткнула мій мозок, я вдень і вночі почував її — оцю мою троянду. ✓ Коли, людиною керує одна лише думка — ніщо ту людину не візьме — ні голод, ні холод, ні смерть, ні спека. ✓ мабуть, тільки через це я лишився живий, пройшовши стільки світів, куючи залізу троянду.

«Кінчив її кувати в пустелі. Прокинувся серед ночі на холодному піску, прокинувся в захваті й нетерпляччі, кінчивши у сні кувати троянду. Ще бачив я її густу рожевість, ще відчував у руці її вагу, і на обличчі — її тепло. Ще тремтів я, і реальність заповняла мій мозок, а вже все

пішло геть, і тільки зоряне небо миготіло наді мною, чуже південне небо. От перед нами, командире, ледве проступає на тмяноблакитній високості червона зоря Альдебаран на сході, вона підноситиметься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім видимих зір, проступить на потемнілому небі — гострим кутом, журавлиним ключем вічності.

«А тоді надо мною горів Південний Хрест, я лежав у пустелі Атакама, на шляху до кордону республіки Перу. І в місті Аріка на березі океану я закінчив мою троянду. Це трапилось у кузні місцевого коваля, під плюскіт океанських хвиль, цвів чагарник якимись дивно пахучими рожевими квітами. Був 1917 рік.

«І тоді з трояндою я пройшов ще чималий шлях, доки опинився отам, під Шолоховим, на ділянці твого Донбасівського полку. Я пройшов республіку Перу, Еквадор, Колумбію, потрапив до Європи, скуштував французького концентраційного табору, італійської тюрми, грецької й турецької гостинності, що не була приємнішою за табір та тюрму, і потрапив нарешті до Севастополя, а звідти й до себе в Гуляй-Поле. Я прийшов вчасно, і ще допоміг виганяти генерала Денікіна».

Обабіч шляху вставали височезні пожежі, на сході за Дніпром чути було далеку канонаду, Донбасівський полк рухався безупинно на схід до Каховки. На троянду, що її Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви. Рожевий туман оповивав осінній степ. Ніч була холодна.

«Тоді, командире, я зустрівся з моїм другом Артемом. Позаторік він був головою Криворізько-Донецької республіки, шахтарської держави робочого класу. Знаю я його ще з Брізбена в Австралії, куди він майже одночасно зо мною приїхав із Шанхая. Ми з ним працювали на прокладці залізниці коло Брізбена. У суботу праця була лише до першої години, а після ми прали білизну, і Артем наспівував його улюбленої: «На високих отрогах Алтая стоить холм и на нем — есть могила совсем забытая». Потім ми сиділи перед наметами коло вогнищ, їжа лежала на ящику з прибитими до нього ніжками, а ніжки стояли в банках з-під консервів, повних води: комашні в Австралії безліч.

«І скільки переговорено тоді біля вогню! Часом після цілотижневої роботи ми ходили купатися й ловити рибу, річка була невеличка, па гачок чіплялися черепахи й зрідка в'юни, вода чомусь світилася вночі, Південний Хрест сяяв над нами, Артем розповідав, я — слухав.

«Я полюбив Артема — мого вчителя. І як соняшник завжди повертається до сонця, так я повертався до нього. Ми зустрілися в Донбасі торік, один одного впізнали, «пам'ятаєш, як ірландців перемогли на канаті?» — а перед нами — свіже поле бою, діло було на снігу, ще трупи сходили парою на морозі, «прийшов час, — сказав мені Артем, — до останнього подиху будемо битися за нашу революцію».

Чубенко подивився на годинника і дав наказ зупинитись. Промчала дорогою якась кінна частина. Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля — замерзла, без снігу. Бійці танцювали коло підвід, грілися. Пожежі навколо беззвучно займались одна по одній. В їхньому світлі — живому й мінливому — то виринала валка підвід Донбасівського полку, то зникала в морозній темряві.

Чубенко взявся обходити полк, минали години глибокої ночі, далеко праворуч щось дуже горіло, освітлюючи рівну безконечну просторінь голого степу. Коваль з своїми двома помічниками напоїли коней із степової криниці, дали вівса, чорнобородий Сербін та другий ковалів помічник — веснянкуватий безвусий Ляшок спорили. «Рушай, — гукнув невгамовний Чубенко, — рушай, донбасівська республіко!»

«І от я, — почав далі оповідати коваль, коли тачанка рушила, — з наказу Артема я повернувся до Гуляй-Поля. Я мав попрацювати біля Махна й зібрати людей. Махно привітався до мене, коли я сидів на ганку. «Дивись, Максиме, я знаю, чим ти дихаєш», — сказав він мені, проходячи й помахуючи нагайкою. У Гуляй-Полі з ним була його «батькова чорна сотня» з Кирюшею.

«Махно зібрав на майдані великий сход, казав промову. І несподівано ми встряли з ним у дискусію, відчувши, що натовп нас підтримує. Це був прекрасний мітинговий двобій, і всі бачили, що «батько» програє. Тоді Махно став мовчки слухати про грабунки, контрибуції, бочонки золота, тортури, розстріли, вбивства.

«Коли наш товариш закінчив обвинувальну промову, Махно осміхнувся якось лиховісно. Потім він зійшов з помосту, що його було спеціально вибудовано, пройшов крізь натовп, усі враз розступилися перед ним, він схопив мого товариша за руку і поволік за собою на трибуну. Малий на зріст, з баб'ячим обличчям, з довгим попівським волоссям, Махно виглядав смішно, ведучи дебелого хлопця,

що з ним дискутував. Натовп припишк. Ми чекали — про що буде дискутувати Махно далі.

«Батько» виліз на трибуну, тягнуци свого опонента. Вони стояли перед натовпом. Тоді Махно мовчки вихопив револьвер і вистрілив у нашого товариша. Натовп одхитнувся од трибуни. Ми почали стріляти, але Махна на трибуні вже не було. І ми поспішили вискочити з натовпу, що раптом став до нас ворожий.

«Ми бігли Гуляй-Подем, відстрілюючись. І, гнані звідусіль, засіли в хатині у товариша Ляшка, тутко позакладали вікна, спровадили стару матір Ляшкову до сусідів, замкнули двері, підперли їх, чим могли, розіклали під руками зброю й патрони, «підходь,— крикнув хтось із наших,— контора пише!», і нас було одинадцятєро...

«Я не охочий вихвалитись, але наша контора писала справно. Бій тривав до ночі, стріляти ми вміли, а відступати не було куди. Ми кидали гранати, і на нас кидали гранати, ми стріляли з кулемета, який у нас був, і на нас стріляли з кулеметів, робили все, щоб запалити нашу хату, а запалили хату сусіда, був вітер весняний, рвучкий, він доносив часом запахи озимини, іржання коней, кування зозулі.

«Сусідова хата горіла, високе полум'я зносилося під небо, хату гасили, іскри полетіли на повітку й на клуню, зайнялося ще одне подвір'я, нам не давали спочити й на хвилину, все боялися, що ми скористаємося з метушні і втечемо. Нас уже мало було живих. З одинадцяти стріляло п'ятєро, та й ті закривавлені від ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів.

«Ми знали, що життя наше от-от скінчиться, та ми бачили ті тисячі, які прийдуть нам на зміну і докінчать наше діло, завершать нашу боротьбу, вшанують нашу пам'ять. І нам було легко вмирати, смертельний страх не рвав нам серця, мозок не гнітило порожньою прожите життя, ми жили гідно і вмирили мужньо — нам увижалися всі, хто загинув за нашу революцію, ми не знали, чи достойні ми стати хоч близько до тих славних імен.

«Вітер повернув на нашу хату, і вона зайнялася. Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я, ми — теж не стріляли, диму була повна хата, допікав вогонь, упав сволок. І тоді ми заспівали, стоячи в хаті, і співали, доки не повтрачали свідомості. Ми не змовлялися співати, хтось один почав, і ми зрозуміли, що ця пісня — то останній подарунок, який дає нам життя».

Ляшок і Сербін, які вислухали все оповідання, оглянулися на коваля.

«Ми співали «Вставай, проклятьем заклеймённый»,— сказав Сербін.

Чубенко сидів, тримаючи в руці залізну троянду, високо над ним миготів Альдебаран і все сузір'я — журавлинний ключ вічності. Потім дістав з кишені маленьку книжечку, розгорнув її під світлом навколишніх пожеж, трохи погортав і, складаючи слово до слова, прочитав записане його рукою: «Революция есть война. Это единственная законная, правомерная, справедливая, действительно великая война из всех войн, какие знает история».

«Ось великі слова,— сказав Чубенко,— слова товариша ~~Леніна~~»

«Старі металурги кажуть,— продовжував Чубенко,— що сталь зварити, як життя прожити — і важко, і страшно, і кінець трудний. Ми ж варимо не сталь, а революцію, і як безкрайньо треба нагріти піч та якими треба бути майстрами, щоб мати топлення і вилити його в прекрасну форму, і стане тоді стальна держава, пролетарська фортеця. А нам, рядовим бійцям, треба любити майбутнє й віддавати йому життя».

«Нас трьох урятували з полум'я,— сказав коваль,— мене, Ляшка і Сербіна. Ми тоді пофарбували тачанку на червоний колір. Щоб пізнавали махновці».

«Вони нас упізнають і на тім світі,— похмуро озвався Сербін,— так ми їм, собакам, уїлися».

Червона тачанка просувалася в складі Донбасівського полку до Дніпра. Полк виконував наказ армії. Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета. На четверту годину ранку зупинилися на високому березі. Дмухав холодний вітер. На задніпровській рівнині лежала Каховка. Внизу коло води рухались частини шостої армії, сапери лагодили міст.

«Спасибі за компанію, та будьте здорові». Чубенко сів на коня, передав наказ — усім зупинитися, від'їхав геть і став дивитися в бінокль. Перед ним за Дніпром була Каховка. Досвіток жовтневого дня розпочинався похмурий, в тумані. Безконечна молочна рівнина простягалася до обрію, що ледве яснів на сході.

Це був славетний Каховський плацдарм Червоної Армії, місце завятих серпневих боїв з корпусом генерала Слацова та кіннотою генерала Барабовича. Це був нездвиг-

нений острівець в таврійському степу, опертий на широкі води Дніпра, кілька ліній дротяних загороджень, окопи, опорні пункти, легендарна сибірська дивізія займала плацдарм. Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об дроти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генералів Слащова та Вітковського не могли роздушити цей кавовський горішок.

На очах у Чубенка плацдарм ожив. У сірому туманному світанку загорівся бій. У сірому світанку по далекій рівнині зарухалося кілька черепак, і кожна стріляла з гармат та кулеметів, «танки»,— подумав Чубенко. За черепаками сунули хвилі піхоти, панцирники, земля відгукувалася на вибух важких гармат, тисячі кулеметів наче шили кулями велетенські сталеві аркуші.

Поодинокі постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах, під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля—світового капіталізму.

В окопах сиділи кизелевські гірники, уральські робітники, сибірські партизани—переможці Колчака.

«Вони ще не зустрічалися з танками, вони не витримують такого штурму,— сказав уголос Чубенко,— хотів би я бути з ними, вмирати поруч».

Тимчасом потроху світало, білі розпочали нову атаку на плацдарм, Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцирників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів, вони бігли просто на танки, падали і знову бігли, «таких не злякаєш»,—прошепотів Чубенко, і його серце сповнилося великою радістю та ніжністю до бійців.

Світало дужче й дужче, і тоді на небі з'явилися літаки. Чубенко нарахував їх сімнадцять. Вони летіли з півдня, розгорнулися для атаки і стали бомбити плацдарм. Було страшно дивитися, як уставали вгору вибухи їхніх бомб, злість затрусила всього Чубенка, було над його сили дивитися, як загибають друзі, він висмикнув револьвер, й вистрелив, не розуміючи сам, що робить. «За мною!— крикнув він,— за мною!»— так, наче його загін одразу міг замахати крилами й перелетіти відстань до ворога.

Донбасівський полк затримався коло переправи. Бійці принесли Чубенкові кожушка—«ти після тифу кволий». Дніпро котив важкі сірі хвилі, понтонний міст піднімався

й опускався під ногами. Військові частини переправлялися на плацдарм, і нарешті дійшла черга й до Чубенка. Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказ, зійшов він з полком на другий берег, бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрасстю, але був десь далеко.

І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив усі атаки, захопив дванадцять танків та панцирників, розгромив уцент білий корпус. Це була блискуча перемога. На полі бою залишились танки. Вони стояли мертві коло тіл своїх господарів. Офіцерські трупи — в чорних гімнастюрках, на рукавах нашито білі черепи з білими кістками, вишито літери: «не боюся нікого, крім бога одного», — прочитав Чубенко.

Танки стояли один коло одного, і навкруги них лежало багато трупів червоних бійців, що мужньо йшли на нерівний бій і перемогли.

На свіжій озимині, далеко від окопів, сидів білий офіцер. У нього по коліна одірвано обидві ноги. Йому ще встигли їх перев'язати, але в панічному відступі скинули з повозки. Бинти на колінах набрякли кров'ю, офіцер сидів, заплющивши очі, похитуючись, він був без пам'яті чи п'яний. «Наш отець — широкий Дон, наша мати — Россия, всюду нам ведь путь волён, все места родные», — було чути.

І ще Чубенко зустрів невеликий кінний загін, який виховати свого командира.

Це зовсім інша смерть, коли отак умерти, — сувора урочистість і сум бійців загану розхвилювали Чубенка, що не раз бачив смерть у вічі. І він приєднався до загану, який з голими шаблями супроводив свого командира.

А командир лежав на тачанці й дивився в небо, його голова похитувалась в такт ресорам, він похитував головою, наче одно повторював — «як же це я так дався смерті, товариші, як же це я так дався?» — і кучерявий чуб його колихав вітер.

Над перекопською рівниною летять гирилицями осінні хмари, журавлі — нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на ній націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'яст двадцятього року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копитів, гуркотить мото-

рами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

«Коли говорити про Ватерлоо,— сказав молодий генерал,— я не бачу тут Наполеона Бонапарта». Він засміявся, цей учорашній кубанський осаул, рудий і рябий, брутальний і дражливий. «От він, наш новий генералітет»,— подумав його співрозмовник, сивий генерал з йоржиком на голові.

«Але діло йде до Ватерлоо,— продовжував молодий,— червоних буде розбито й знищено».

Розмовники сиділи в штабі,— молодий сюрбав коньяк, старий — молоко.

«До речі,— сказав старий, поставивши склянку,— під Ватерлоо ніякого бою й не було».

«Як не було? А історія?»

«Перший бій був під Ліньї, де Наполеон щент розгромив пруське військо Блюхера, а сам Блюхер — старий рубака, чесний і мужній, хоч без усякої освіти генерал — упав у рейваху з коня, і його довго не могли знайти. Та в нього був за начальника штабу Гнейзенау, товариш Шарнгорста, коли вам щось говорять ці імена...»

Молодий промовчав, зісно сюрбнувши коньяку.

«І Гнейзенау, блискуча голова, подав правильний наказ про напрям відступу розбитого пруського війська. А Наполеон тимчасом ув'язався до битви з англійським військом Веллінгтона коло гори святого Жана, переламав Веллінгтона і готувався розметати як слід. Та тут наспіли Гнейзенау з Блюхером, вже раз биті, і допомогли богині Перемоги перейти від Наполеона на інший бік. А Ватерлоо — це назва села, де стояв штаб англійського Веллінгтонового війська року 1815, червня 18».

В штабі запанувала пауза, в якій чути було далеку канонаду, іржання коней, квиління вітру.

«Військова операція, в якій ворожу силу знищують,— це Канни,— сказав старий генерал,— вам не доводилось цього вчити, ваше превосходительство?»

Хвацький рябий осаул в генеральських погонах почервонів від злості. Він подивився на старого й подумав, що міг би перерубати його, як лозину, «ми говоримо про задніпровську операцію»,— пробурчав він.

«Отож, вам не пошкодить знати про Канни,— поволі продовжував старий,— ті Канни, що про них писав і відомий граф Шліффен. У двісті шістнадцятому році до нашої

ери геніальний карфагенський полководець Ганнібал, маючи п'ятдесят тисяч війська, знищив під Каннами сімдесяти-тисячну римську армію консула Теренція Варрона. Переможна карфагенська кіннота на чолі с Гасдрубалом перемогла кінноту на правому крилі римського війська, промчала позад усього римського війська і розбила кінноту на лівому крилі римлян. Тоді, завдяки блискучому маневру Ганнібала, римляни одразу змушені були відбиватися на чотири сторони, і карфагенське військо поклало на місці трупом майже всіх римлян. Так, Канни».

«Так буде з Каховкою,— сказав молодий,— у римлян — Канни, у червоних — Каховка».

Генерал з сивим йоржиком похитав головою; «це смілива операція за Дніпром, вона може мати успіх, але генералові Бабієву треба добре стерегтися різних несподіванок»,— мовив він кризь зуби.

Рябий осавул знизав плечима, генеральські погони його настобурчилися, він знав, що на відстані голосу стоїть його бригада головорізів, яку він у рішучий момент поведе з резерву переслідувати розбитих червоних. «Чи не думаєте ви, ваше превосходительство,— сказав він,— що наш третій корпус та кіннота генерала Бабієва пішли за Дніпро лише для того, щоб повернутися назад?»

Старий генерал допив молоко, пройшовся, шкутильгаючи, до дверей, повернувшись назад, його дратувала задержуватість цього мужлана. «Добре, коли — повернутися»,— буркнув генерал.

«Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе,— жорстко проказав далі старий,— і я б не хотів,— зупинився він, дивлячись у вікно,— я б не хотів, щоб це були погані звістки...»

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, «кінець! — крикнув він,— задніпровська операція провалилась! під Каховкою пропали всі танки! Сволочі!» Він упав просто на стіл, і на губах у нього показалась піна. Рябий осавул генеральського звання миттю вискочив на двір, і звідти чути було його страшну лайку та безладну команду бригаді.

Перекопська рівнина починається за Дніпром. голе, чорне безмежжя — без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, неосяжні володіння Фальц-Фейна оточують з усіх боків, мов море — утлі острови. Сонце осіннє недовговічне, рідко показується з хмар, розкиданих, як ві-

ничця, по небу. Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава. Весни дитинства — далеко, в солоній млі, на рожевих берегах.

І чабанець Данило їде на коні землею свого дитинства. Він став уже чабаном, повним чабаном, правнуком Данила, сином Ригора. Над ним — осінь і гіркувате осіннє повітря степу. Ні жайворонка в небі, ні черногуза в траві, ящірки поснули в землі, цвіркунці позамерзали на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в ірій, — осінь.

Перед Данилом встає прадід, загублений на цій рівнині, встають спогади дитинства, «топчу, топчу ряст», — шепотить він. Прадід згадувався лагідний і старий, древній голос лунав Данилові в усі тяжкі хвилини його юнацького життя. І тоді де знаходилась сила й відвага, де народжувалась пісня — відзвуки волі трудящого роду!

Данило оглядався навкруги — на бідний степ, наче вперше помітивши дитинство його. Він подумав, як він писатиме про це. У нього безліч мислей, про які треба розповісти людям. В його особі рід турбаїв дістане слово на землі!

Він напише історію свого роду, як він ішов довгим столітнім шляхом і прийшов у революцію. Вже хай прадід не рушиться в землі — правнук запам'ятав його слова та батькові злидні, запам'ятав і напише. Це буде довга книга, і ніхто в ній не плакатиме, як не плакав Данило, батько його, дід та прадід, ївши гіркий хліб, обробляючи землю на пана та на дуків, б'ючися голіруч і не знавши способу об'єднатися з іншими злидарями.

Книга буде про чотири життя, і його буде четверте, кожне життя починатиметься в книзі з однакового дитинства. Однакові жайворонки співатимуть над чотирма, однакові трави шумітимуть під ногою.

Молодий комісар їхав степом свого дитинства, повертався до полку товариша Шведа, що стояв десь серед голого степу, на самому крайньому фланзі армії.

Молодий комісар добився в штабі одяжі й чобіт, і по них треба було послати з загону, розповів, як мерзнуть бійці, день і ніч стоячи на замерзлому степу. Ні палива, ні захисту, ноги в ганчірках, холодний вітер. Швед обрав собі невеличкий, розвалений хуторець, куди посилав на спочинок резерви. Коней у Шведа було мало, але він вважав себе кінною частиною, полком кавалерії, він кричав — «переведу в піхоту!», і це була найдужча погроза.

У штабі Данило не вперше пересвідчився, що полк вважають малорегулярним і не ставлять на відповідальні ділянки фронту, а Шведа пренижно люблять. В штабі читалися його рапорти, де він гордо сповіщав, що його полк в складі ста двадцяти двох шабелъ готовий піти куди завгодно. Старий путиловець — начштабу — лише усміхався, «партизанщина», — казав він вибачливо й водночас лагідно.

Шведові посилались запити про те, куди він після бою подів полонених врангелівців, але він відповів, що «полонених у нього не було, немає й не буде — в битві за ідеал». Єдиного комісара він терпів біля себе — Данила. І цьому доводилось день по дню переламувати Шведів характер, щодня наражатися на опір командира.

Яких тільки фантастичних проектів не придумав Швед! Одного разу — це був ні більш, ні менш, як морський десант. Він хотів, нікого, звичайно, не попереджаючи, посадити свій полк на рибальські шхуни й трамбаки, перепливти море й висісти вночі біля Севастополя. Підійти непомітно, заскочити й вирізати штаби, захопити самого Врангеля, коли вдасться, і потім зникнути в кримських горах і там битися, доки підійдуть свої. «Сам Ленін про це знав», — говорив Швед задумливо.

Другим разом його проект знищення Врангеля мало не закінчився трагічно для нього самого. Вибравши час відсутності комісара («я тобі передав фальшивий виклик до штабу, — пояснював потім Швед, — мені тебе жалко було брати з собою»), Швед переодяг свій загін у форму врангелівського офіцерського полку й рушив на фронт. Він вдало вибрав місце. Він уже лагодився розпочати рейдову операцію, як на нього налетіла червона кінна група. Червоні кіннотники зіткнулися тут з таким фактом, коли врангелівські офіцери зовсім не прийняли бою, жахливо лялися і здалися всі до одного.

Данило їхав степом і не міг позбутися думки, почутої в штабі, про невідомий загін, який з'явився в цих місцях. Він пробував співати, пустивши коня кроком, але співав недовго й без почуття. Вітер котив кураї та перекотиполе. Коло дороги лежала коняка, вона зрідка підводила голову й немічно оглядала степ. За півкілометра валялась патронна двоколка без коліс, Данило раптом побачив, що земля зовсім збита копитами.

Він поїхав по слідах, спостерігаючи ознаки швидкого й втомного маршу. Співати вже не починав. Сліди йшли

в напрямку до хутірця — бази Шведа. Та ось показався здалеку й сам хуторець. Над ним кружляло гайвороння.

Перше, що побачив молодий комісар, наблизившись до хутірця, був сам Швед у червоних галіфе й босий. Він висів на зламаному снарядом дереві. Жодної живої душі навкруги. На подвір'ї розкидано папери. Труп двох вартових лежали коло ганку з розрубаними головами. Вітерець крутив по подвір'ю сміття й папірці. Сонце прорвалося крізь хмару, щоб освітити невеселу картину. І серед тиші й смерті раптом заспівав десь на горищі півень.

«Гей, хто є?» — крикнув Данило, не чуючи свого голосу. Він зліз з коня, кинув повід, кінч пішов за ним. «Хто є?» — гукнув Данило, обходячи подвір'я, заглядаючи у вікна. Ніхто не озивався. Коло перекинутої кухні скоцюрбився зарубаний куховар — він саме чистив картоплю, коли його застукала смерть, і чиститиме вічно. Коло повітки лежало на купі кілька червоноармійців.

Повернувши за повітку, Данило мало не збив з ніг живу людину. Це був хлопчик-червоноармієць. Він сидів, притулившись до стіни, побитої кулями, голова його трусилася, губи щось говорили й говорили, беззвучно й безупинно. Угорі кружляло гайвороння.

Молодий комісар перев'язав хлопчика, напоїв. Дізнався, що білі їхали з червоним прапором. Швед повірив, що вони переодягнені свої, ніякого бою не було.

Так загинув Швед і партизани.

Данило обняв якусь порубану шаблями вишню й відчув неймовірну гіркість, що не давала йому дихати. У голові промайнули всі болі дитинства, образи сирітського приюту й штовхання в наймах. З очей полилися сльози. Вперше в житті Данило заплакав. На цій землі свого дитинства.

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зіткнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцирниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія ви-

йшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму — Чонгар. Друга кінна армія, четверта й тринадцята — продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

«Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів».

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів у штабі четвертої армії. В нього — довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцир відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одягу і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навалного наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи — в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гаря-

чого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався: йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок намуляв йому ногу. Він перезувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять — сорок метрів, облутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку негавали й на хвилину. Блискав вогонь гарматних залпів. Резервні полки 51 дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без артилерійської підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. У район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова — вихід у тил перекопським позиціям, що їх ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові і треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцяту годину ночі командувач прибув до штадиву 51. Начдив із своїми полками — також на Ли-

товському півострові з минулої ночі. Неймовірної завзятості атака невгавала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контратаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підгочили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути.

І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродах, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирішив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці. Їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній Армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Каретников вислухав терплячі пояснення командувача про причини негайної переправи через Сиваш. Він задумався, поглядаючи на легендарного командувача фронту. Це була не та людина, яку він чекав побачити. Тут не придурився й не візьмеш криком. Каретников мовчав. Його начштабу роздивлявся карту, «кіннота не пройде», — сказав він.

«Ми, революційні повстанці України, — заговорив Каретников, — разом з вами битимемо Врангеля. Але кіннота моря не перейде».

«Годину тому,— спокійно відповів командувач,— перейшла кавдивізія. Я чув, що революційні повстанці не хочуть відстати у виконанні свого обов'язку».

Командувач був зовні спокійний і неквапливий. Він не показував махновцям своєї нетерплячки. Він ставив питання так, що тільки з свого доброго бажання може доручити їм честь перейти Сиваш і стати до бою. Він знав партизанські норони й не натискав, хоч і мусив зважати й враховувати кожну хвилину. Каретников відкозиряв і вийшов.

Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно зв'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сідел. Вони добре знали умови переходу через Сиваш і тільки відтягали час, боячись якоїсь пастки.

Каретников і начштабу кілька разів то приходили до командувача, то ніби йшли виконувати наказ. Справа затягалася. Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова. «Я розцінюю вашу затримку,— сказав нарешті командувач,— як боягузтво. Може, вам краще було б розійтись по домівках?»

Такий прямий удар приголомшив Каретникова. Він криво посміхнувся й тихо вийшов. Сів на коня, оперезав його нагаєм. Загін помчав до Сиваша.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв — «Фрунзе».

Дводенні бої під Юшунню — завязаті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно героїським штурмом, багнетною атакою 30 дивізія перемогла під Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму.

Івана Половця, командира інтернаціонального загону, наздогнав його комісар Герт. «Яка чудна тачанка, подивись,— сказав Герт,— мені нагадує того повітряного аса,

що вифарбував свій літак на червоний колір. Коли він з'являвся на небі — це виглядало красиво, хоч і непрактично. Проте певний елемент психологічного впливу був».

«Щось на манер тієї психічної атаки, котру ми мали на Сиваші»,— зауважив Половець, розглядаючи червону тачанку, яка проїздила поблизу. «Тісно тут, як на ярмарку»,— сказав малий Сашко Половець, дивлячись праворуч і ліворуч.

На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду — бородань та безвусий, біля кулемета — довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць. «Картина,— засміявся Герт,— в'їзд переможців до останньої твердині барона Врангеля».

Ззаду долинули якісь вигуки. Скаженим галопом мчали верхівці, торохтіли тачанки, маяли строкаті килими на них. Коні завітчані стрічками, звисають аж на колеса, рух, пишнота, опера.

«Як поспішають махновці,— сказав Половець,— на Сиваші вони смирні були».

«Поставити б кулемети,— відповів Герт,— поспішають на грабунок».

Махновці помітили червону тачанку, пізнали. Група верхівців відокремилася від загону і, не зменшуючи галопу, ринулась до тачанки. Блиснули в повітрі шаблі. На мить тачанка зникла в потоці верхівців. Потім вони розбіглися, як вовки, і помчали доганяти своїх.

Все трапилося так блискавично, що Половець з Гертом опам'яталися лише тоді, коли з тачанки випало двоє людей, і коні в тачанці почали кружляти, ніким не керовані.

Пролунали безладні постріли, але махновці були вже далеко. Тачанку зупинили. Звідкілясь узявся Чубенко.

На тачанці поник розрубаною головою на кулемет коваль Максим. По другий бік сидів непошкоджений Данило, розгублено тримаючи в руці залізну троянду. Коваль ще тіпався, як конаючий птах. Наблизились Половець з Гертом. «Твій?» — запитав Половець, побачивши Чубенкові очі. Чубенко одвернувся. «Війна кінчається»,— сказав Герт. «Сталь варитимеш, Чубенко»,— осміхнувся Половець. «Зоря Альдебаран,— для чогось сказав Чубенко,— журавлиний ключ вічності».

І взяв у Данила троянду.

В мозку Данила відбивалась картина: сонце, осінь, запах смерті, кінський піт, безконечна даль, радість перемоги, сталсвар Чубенко з трояндою в руці на воротах Криму.

Та, по-друге,— я не майстер мартена, а такий собі сталевар, майстром у нас Федір Іванович і, по-перше, це майстер на вагу золота, майстер-голова, такого майстра я рік шукав, такі майстри не часто родяться. Це майстер старої виучки, він, може, ще Сіменса до розуму брав, а за Сіменсовими кресленнями сам Мартен першу піч робив.

Мій Федір Іванович майстер нижній і людина він така ж ніжна, ви бачите, як він коло печі ходить, збоку вам здасться, що він лікар собі, маленький біленький лікар в залізних окулярах, до печі йому й діла ніби нема, він іде з лікарні до лікарні, з однієї делікатної операції на другу ніжну операцію. Зупинився коло мартенівської печі, спека його вдарила із засипних вікон, півтори тисячі градусів спека, зупинився старенький лікар коло вікон, в яких жевріє саме пекло. І наче й дивно йому, нащо люди так жарко живуть, наче й лячно йому, нащо круг нього такий гуркіт, підвозять вагонетки з мульдами, завальна машина повертається, гуде під ногами залізний поміст, робітник, насунувши спеціальні окуляри на очі, заглядає до печі.

Наче й не хоче дивитися Федір Іванович на всю оту мелодію, проте такого майстра сталі ви, певне, не бачили, я сам ще до нього не звик, я, сталевар Чубенко, ще іноді боюся — таких майстрів треба на руках носити, а я — сталевар не з учора, я бачив майстрів і сам яку завгодно сталь зварю, сталь усіх марок, усіх сортів. Варив і хромовольфраміву, цю швидкорізну й капризну сталь, та коло такого Федора Івановича я стою й заздрю, хоч і не личить членові партії така програма.

Це я хочу сказати, товариші, на нашому мітингу отут у мартенівському цеху, коли ви побачили перший витоп сталі чи не в цілій нашій республіці, а що перший на Донбасі, то я ручуся. Ви побачили, як ми розлили цю сталь по виливницях, вона була вміру гаряча й легко лилася, якість її така, якої вимагає замовець, а замовець у нас один — Революція.

Сталь для залізних конструкцій і мостів, десять сотих процента вуглецю й не більше п'ятнадцяти сотих, від трьох до шести десятих процента мангану, ну, там сірки й фосфору поменше, значить усе, як годиться. Замовець мостів набудує, по всій республіці зараз мостів обмаль, а треба з'єднати село й місто, завод і землю, усі нації й

усі народи, царський режим мостів боявся, інтервенти мости наші нищили, а ми збудуємо, от і розлили перший виток сталі!

Федір Іванович готує піч для другого топлення, піч оглядають, може, де яма на черені, то її треба наварити, може, поріг підгорів, чи жужель затримався, треба піч підігріти, мульди з вапняком, чавуном та сталним скрапом підкотити, одне слово — треба нічого не затримати, щоб за кілька годин знову можна було вилити у виливниці сорок тонн прекрасної, гарячої революційної сталі.

І так помаленьку, зміна по зміні, топлення по топленню, кампанія печі по кампанії, пустимо всі мартени в республіці, вари, республіко, сталь, вари всіх сортів, і на рало і на зброю, і на машину, і на рейки, пустимо всі мартени, набудуємо нових мартенів, наш Ленін — хворий, товариші, треба мартенів, треба електрики, треба індустрію на повний хід.

А дам я вам почути при цій нагоді — першого топлення сталі після фронтових боїв — дам я почути трохи моїх спогадів про те, як в числі авангарду робітничого класу здобував це право — лити сталь не в капіталістичний ківш, а в свій, — робочий, труджений і завойований. І часу вашого я заберу небагато, вечорів спогадів я не люблю, отут у цеху скажемо на початку одне одному кілька теплих слів, нескладних і неладних, проте добрих і дебелих, а потім зціпимо зуби й підемо працювати, аж земля густиме, і рік, і два, і, може, десять, аж доки вийдемо нагору з темряви й других виведемо, а життя наше одне, і хай воно сказиться, яке воно солодке та болюче!

Варю я сталь змалечку, товариші, варю та й варю, був чорноробом та обжожником, був канавником і газівником, дослужився в хазяїв-капіталістів до сталевара, обіцяли мене й майстром настановити. Природа кругом безлісна й степова, без краю степ і шахти, а в ставку більше мазуту, ніж води, та ви самі знаєте нашу донбасівську природу південного українського степу.

Стукнув мені тоді тридцятий рік, часу це було передвоєнного, за рік до світової війни, десять років уже пробігло над нашими головами, і полковник Чубенко повернувся знову до печі — варити сталь. Стукнуло мені, значить, тридцять літ і пішов тридцять перший, сталеварю собі коло печі, аж боляче мені зараз, яку я тоді капіталістові чудову сталь варив, природа, кажу, кругом; без-

лісна, Донбас наш курний та розложистий, сонце пече без видержу, із засипних вікон спекою мене проймає.

Хлопець я був кріпкий і загвоздистий, думаю,— чому це одне життя так собі котиться, а інше на м'яких перинах блохи трусить? Револуцією я тоді не займався, проте зовсім темний не був, читав різні книжки — і Чернишевського, і Комуністичний Маніфест, і Толстого, грішним ділом, Бакуніна, про Народну Волю й декабристів, любив я Шевченка, Грицька Основ'яненка — «Добре роби, добре й буде», або «Козир-дівка», або ще «Перекотиполо», кажу вам — зовсім темний не був. Ходив на майовки, тікав від козаків, куштував нагайки, любив читати підпільні прокламації й іншим давати, а до тюряги не дійшов, то й не був справжнім револуціонером, бо який ти револуціонер, коли ти в тюрмі не сидів?

Таке було моє молоде життя, батька і матері я не знав змалку, батька чавун обварив, помер за два дні, у матері сухоти ще з хімічного заводу, сиротою я сталеварив, неділями голубів ганяв, яких у мене тільки не було — тих голубів. Та одного разу коло ставка — цей ставок недарма я згадую вдруге — зустрів я товариша й відчув, як закипіла в мені на повний голос револуційна свідомість, закипів я червоним пухирем, як кажуть мартенщики, коли з чавуну виходить вуглець. Така в мені запалилась свідомість, що я пішов би на яку завгодно експропріацію, або стріляв би на міністра, а то й на самого царя Миколку Кривавого.

Ви скажете, що револуціонери не так робляться, але дозвольте мені на цей раз сказати, що зустрів я коло ставка мою дорогу дружину й товариша — в образі чорнявої дівчини стрункої постави, доньки конторника заводу, висланої до батька в глушину Донбасу після річної відсидки в тюрязі за підозру про належність до якоїсь організації.

Варити сталь — делікатна справа, важка й закрутиста, щоб сталь вийшла потрібної марки, на язик її не скуштуєш, пальцем не помацаєш, а вона може бути кисла й крихка, може розсипатись від удару, а може луснути від подовження. Щоб вуглецю була норма, а кислу сталь треба розкислити — чи фероманганом, чи крем'янкою, а то й самим алюмінієм, кажу — справа із сталлю дуже тендітна справа, та з дівчатами, признаюсь я вам, треба бути ще кращим сталеваром і металургом. Треба на око знати,

скільки в дівчині сірки, яка дає красномом, скільки оксиду заліза, і дівчину треба розкислити, або яких спеціальних домішок треба додати, щоб вона не іржавіла в життєвій воді та не вкривалася циндрою, коли її розжарити до тисячі градусів. Щоб сама була магнітом, а до інших магнітів не тяглася. І потім вилити зварений метал у виливницю і щоб вийшла така краса, така ніжність, така міць і розкіш, яку годиться мати за дружину кожному сталеварові пролетарського класу.

Люблю я таких людей завзятих, щоб душа в них була не з лопуцька, щоб оглядали життя з високої конструкції, до душі мені такі люди, вони мене на світі держать, я їх шукав та милувався, вони горіли довгим та прозорим полум'ям, нагріваючи всіх округ себе до сказу, добрий газівник доглядає їхнє полум'я, там газ горить і згорає без сажі.

Таким людям я завжди заздрих, і мало їх у нас є, а треба більше, була в мене дружина та й немає її, був у нас Адаменко та й немає його. Стискаються наші кулаки і хочеться нам співати й кричати на весь світ: народжуйтесь, люди прекрасні й завзяті, ставайте до лав битися й перемагати, битися й будувати невимовні красоти соціалізму!

Оце недавно, будши завідувачем комунального господарства (а партія послала мене звідти сюди директором, спеціальність у мене сталеварна, розшукав я собі Федора Івановича, і от варимо помаленьку), недавно, кажу, звелів я вибити з скелі пам'ятника. Був у мене італієць-спеціаліст на ажурній роботі, він мені таке шляхетство з каменю витесав, ви й самі можете побачити на міському кладовищі героїв революції.

Пам'ятник Адаменкові стоїть над водою на його славній могилі, кам'яний орел довбає кам'яні кайдани, золотими літерами вибито біографію, донбасівський степ навкруги, спека і гуркіт, ставок, плямистий від нафти, коло якого зустрів я мою дівчину, стала вона мені дружиною, і прожили ми кілька років без галасу.

Придбали собі доньку, пережили імперіалістичну війну, зустріли революцію, та прийшли німці до нас у Донбас, оголосили ми тоді страйк, зупинили завод, і почав я збивати шахтарський революційний загін. Згодом став він полком, а потім навіть бригадою, та давайте затримаємось на цім факті, оглянемося трохи в минуле, недалеко й славне минуло, і послухайте мою просту мову сталевара Чубенка.

Партій було багато, що вулиця — то й буржуазна партія, життя — наше донбасівське життя тисяча дев'яносто вісімнадцятого року. Стали ми тоді підданцями нової держави, ясновельможного пана гетьмана українцями.

Донбасівська природа невесела, гетьманська держава дибки ставала, вже мріяли ми про свою вугляну республіку донбаського краю. Гетьман гроші на машинці друкував, а нам було платити, і ось на цей час зв'язався я з одним луганським слюсарем, випили, закурили, і взявся я формувати партизанський загін — вся влада Радам. Вигляд у мене був тоді страшніший, оцих золотих зубів ще не було, на голові чорна кудлата шапка, як у черкеса старого режиму, погляд суворий і голос сильний.

Приймав я більшовиків і безпартійних, щоб були шахтарської крепкої крові, чи заслужені доменщики, щоб були в'їдливі, завзяті, щоб кипіли й не переливалися через край, щоб вуглецю було не більше одного проценту, словом, щоб проба показувала завзяту сталь. Брав до загону й таких, як алюміній — в'язати в металі газу, щоб не кипіла сталь у ковші. Брав з усіх цехів заводу, ваньку до ваньки складав — одчайдушних, занозистих, кострубятих, невідступних пролетарів всевеликого Донбасу, збивав партизанський проти німців загін. Чоловіка з двадцять набрав, і потім усі були більшовиками, усі були партійцями найвищої марки, знали Леніна й Маркса і хотіли соціалізму, а інші теорії були їм без діла.

Коли треба було робити чистку наших партійних лав згідно постанови, то ми визначили свої норми, свої мінімуми, коли ти на кулемета сам підеш, або на п'ять справних гвинтівок підеш сам напролом, або гранатою штаб розженеш — значить ти повний більшовик і тобі честь та пролетарська дяка і партійний квиток з усіма печатками.

Сильно доводилося битись, а потім розбігатися на всі чотири боки, коли до німців підмога стане, вибігали ми цілий вам Донбас, забігали на північ, переходили радянський кордон, діставали трохи зброї, трохи порад, свідомої ненависті, та й повертали назад до своїх країв партизанською ходою, чортячими стежками.

Вилежувались по схованках до нового діла, отут і дістав я директиву підпільної трійки обстріляти військовий поїзд і зробити їм невелику заворушку, а також набрати зброї. Допомагатиме тобі, товаришу Чубенко, отаман Адамченко з найбільшим селянством, така й така диспозиція,

половених не стріляти, а офіцерів пускай у розход, і душа з них геть, про виконання сповістити.

Став я чекати того дня й думати собі, який там є Адаменко, чи красно буде з ним поруч битися, і чи не піде його селянство по барахольній стежці. Зваживши все й розміркувавши, вирішив я директиву трійки виконати, але годинника свого перевів верст на п'ять уперед, виконав діло сам з моєю донбасівською ротою й ліг, гарячий, після бою на траві спочити та почекати Адаменка. Самі знаєте — п'ять хвилин б'єшся, а цілий день бігаєш, стомився, душа не тримається, на небі хмари одна за одною ганяються, аромат природи, коні траву скубуть, і лише згодом я дізнався, що дістав запалення легенів.

Адаменко не запізнився й на крихту, він з'явився з братчиками в повній бойовій ході, коні його були ситі, а люди муштровані, кобила під ним аж горіла золотою мастю, де він її ховав, отаку красуню, від людського ока? Я його запитав про це, а він одповів, що фарбує на захисний колір, і ми всі сміялись, сміху був повен луг, я устав з трави, щоб посміятися, і відчув, що мене коле колька, легені ніби риплять під ребрами, і сміху в мене не вийшло.

Адаменко зліз з кобили, він був високий, як вагранка, і як вистачило одежі на таку дитинку, підійшов до мене, став прислухатися до мого кашлю, поклав мене на землю і взявся робити масаж. Не знаю, що то був за масаж, але ребра в мене лускались, як сірники, від Адаменкових рук, він мене трохи не задушив масажем і потім признався, що його спеціальність — медицина, а в армії був за ветеринарного фельдшера.

Він мені одразу полюбився, цей Адаменко, був з нього партизанський герой, я йому передав командування над моїми шахтарями, а сам почав мучитись із запаленням легенів. Давали мені різні порошки й пілюлі, мене нічого не брало, хвороба міцно причепилася до грудей, а треба було до того й ховатися та з такими легенями їздити верхи. Адаменко казав, що не кожний таке витримає, і вирішили ми з ним взятися за радикальні ліки, а для цього знайшли глухе село, куди ніякий німець не добігав, поклали мене, раба божого, на купу сіна на гарячу піч і цілий тиждень ніч гріли, і сіно поливали водою.

Така там була температура, так мене парою проймає, стільки крові з мене вийшло, що я відчув себе здоровим

і вирішив не вмирати, а Адаменкові подарував мою стукалку. Ми почали міркувати про з'єднання обох наших загонів, тільки не знали, як розв'язати партійні справи, бо мій загін партійний, а Адаменків не зовсім.

Не знали вони, чим зовні різняться партієць, і признався мені Адаменко, що вони хотіли собі на лобах повиколоювати зорі, щоб не жарти були, а справжня боротьба за свободу, і щоб кожне могло їх здалеку впізнати. Та потім адаменківці понаколоювали собі груди, і в кожного на грудях зоря, і це був їхній партійний квиток власного взірця. Ми постановили хлопців усіх перечистити і вважати за повноправних партійців.

Ви тільки уявіть таку панораму, що Чубенко лежить на печі, крутиться на всі боки й плюється шматками чорної крові, під ним мокре сіно аж шкварчить на гарячій цеглі, пара густа по всій хаті, й не передихнеш, Адаменко зажурився коло стола, хатою проходять його бійці, у всіх зорі на грудях, усі вони фанатики соціалізму, серед них перекинчиків не буде, бо їхнього партійного квитка не сховаєш і в землю з ним ляжеш.

В голові макітриться, стогну я на печі, як бугай, борюся за життя із сліпою природою, у віконечко крихітне бачу вулицю, дерева й далекі степи, куриться в моїх очах безконечна дорога. Хочеться побачити той соціалізм, хочеться дожити хоч до початку його, і я стогну ще дужче й роздираю груди.

Адаменко кладе мене горілиць і тримає, мене трусить марення, у віконце видко день і людей, потім віконце темніє й надворі ніч, планета везе мене на собі крізь дні й ночі, ціла хата труситься від цього.

Ось мене несуть на марах, у віконце я бачу, як палахкотить дерев'яна сільська церковка, як з обгорілої дзвіниці падають потроху дзвони, падає великий дзвін, бевкає й гуде, падає менший за ним, дзеленькотить, осипаються малі дзвони.

Я прокидаюся й слухаю, в хаті регоче Адаменко, і я дізнаюсь, що це його антирелігійна робота. Він переконав парафіян на зборах, що треба розібрати по домівках усе церковне добро, бо, чого доброго, і німці можуть його реквізувати, а то й різні банди на церкву налетять, усе святе золото витрусять, молись потім на попові ворота! Ну й розібрали по домівках усе, що попало, не церква стала, а цирк релігії, забрали парафіяни навіть хоругви, та потім

і почалися на селі розмови, кожному хотілося мати золоту чашу чи там інший золотий посуд, словом, справа кінчилася тим, що церкву спалили, щоб покрити загальний гріх, щоб покрити ціле село.

Адаменко реготав собі на всю хату, і тільки я очунав, як ми вже мали роботу адаменківської вигадки, у нього наче біс сидів у голові, одчайний і гостроязкий біс.

Я варю ось сталь, а в мене на думці Адаменко, і ви мені скажете, що це дрібні випадки партизанського життя, але ж навкруги були німці, гетьманці, були вороги нашого класу, і ми стояли проти них, ми партизанили до останнього патрона. Наше життя ми несли, піднявши високо на руках, і це дуже важко ходити такою стежкою, мало нас вернулося живих.

Ми билися всякими способами, і про один я вам розповім, про бабський наліт адаменківської вигадки.

Так от, у степовому селі був ярмарок, на чотири боки куріло, куріли степові розложисті шляхи тощо, торохкотіли тачанки, торохкотіли німецькі колоністські фургони, дзеленчали стальними тарілками вози степового краю. Різні тони, різні звуки, кожен хазяїн свого воза по голосу серед тисяч пізнає, отак ми з вами пізнаємо гудки наших заводів, отак паровозні машиністи пізнають свої гудки серед усіх гудків, була степова тиша на рівному, як дошка, таврійському безмежжі.

На всі голоси дзвонили стальні тарілки на вісях, перегукувався скот з усіх кінців ярмарку, людський гомін тощо. Німці ото ходять поміж возів з перекладачами, купують скот на гетьманські гривні, що їх гетьман на машинці друкував. Грає німецький оркестр їхніх військових маршів і пісень, на вигоні німецький батальйон проходить муштру в залізних шапках, у повній викладці, майор їхній на коні пузо трусить, небо, як чорне море, над головою.

На обрії з'являються запізнілі фургони, вони котяться з чотирьох шляхів, на фургонах дебели баби й дівчата, червоні молдавські хустки горять на сонці, фургони таборяться на ярмарку, зіскакують баби й кутаються в хустки. Адаменко такий високий, а на ньому спідниці зовсім по нормі і вишита сорочка вільно налізла на широчезні плечі, з паристої дівчини була одежа!

Бабська команда вештається між народом, селяни регочуть з таких бабів, а ми, встановивши кулемети на належних точках, поставили найкращих стрільців по садках

і так ударили з усіх боків, що за якийсь час німці здалися на нашу милость.

Битись доводилося кріпко, це вам не гетьманці, які од пострілу могли побігти. Німці билися по повній програмі, їм на початку й ніяково було тікати від бабських спідниць, а ми косили кулеметами, і це була партизанська тактика, замаскувавшись бабами, підійти на близьку відстань, діяти раптово й не дати розгорнутися для бою. Дехто й спідниці погубив, а Адаменко в дівочому вбранні увесь бій провів, намиста, коралів, дукатів було повно на його шії, і він не скинув ні одного разка намиста, не загубив ні однісінького дуката. **У**го було добро його дівчини, яка віддала усе святкове вбрання милому на перемогу, а може, й на смерть. **У**

І про другий бій я вам розповім — адаменківської стратегії, коли ми вдвох з Адаменком оголосили на гетьманців червоний терор. **У**Годі ми залишились сиротами, за нас загинули наші близькі — Адаменкова дівчина і моя покійна дружина. **У**Знайшовся був серед нас такий, що видав їх гетьманцям, і я летів до наших місць Донбасу із загоном, забувши про небезпеку, я поспішав рятувати, була жахлива ніч степової бурі, на небі місяць літав з хмари в хмару, сухі блискавки сіклися в повітрі.

Мені хотілося зіскочити з коня й побігти ще дужче, та примчав я пізно, коло ставка, плямистого від нафти, я знайшов розстріляну дружину, а в хаті розгром і нищення. Дівчинка моя забігла десь у степ, і степ поглинув її. Сів я в хаті на підлогу й просидів до ранку, і зрозумів, що милості нікому не буде, прокляв я гетьманську Україну моїм горем, виліз на коня і не злазив із сідла, доки не знищили ми цю державу з її охоронцями-німцями.

А зрадник, що видав наших жінок, добре відчув, як помалу наближається до нього невідступна смерть. Потім і трапився той другий бій адаменківської вигадки, коли ми добре побилися й віддячили, повернули борги, і самими процентами з тої крові можна було втопити гетьмана з цілим його кодром старого російського генерала.

Може, кому з вас доводилося партизанити або хто в Червоній гвардії був, чи взагалі хто брав у свої руки владу на місцях, той, без сумніву, знає, які були того часу настрої. Ми думали, що саме в нашому місті крутиться центр революції, що на нас дивиться цілий світ і чекає від нас такого, що його й у казках не чувано, всесвітнього героїства, революційного завзяття. **А** за нашим прикладом піде

вся пролетарія, і ми не шкодували нічого в світі, перед нами сходила червона планета соціалізму, на нас падали її прожектори, ми йшли, наступаючи нашої меті на п'яти.

Ні в кого з нас не було більше одних штанів та подертої шинелі. Де ми проходили — там ставала республіка Рад, і нас було зовсім мало, і патрони часом не стріляли, і донбасівська республіка стояла, як дитина незайманої краси. Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудову сталь і згадувати наших бійців, а то ніколи було й умитися, і ми вирішили з Адаменком вибити до ноги цілу сотню гетьманської варти у донбасівському низинному селі, поквитатися з паном гетьманом білогвардійської держави за наше невиплакане горе, на білий терор відповісти як слід, і так далі.

І ми їх застукали, сотню гайдамацького полку імені його світлості гетьмана Скоропадського. Ми довго йшли за ними, і не шелестіла трава під нашою ногою, мало було нас для бою чи для засідки, удень ми йшли, а вночі дивилися на зорі й захилялися ненавиддю, Адаменко чекав славної нагоди, бо для бою не кожна година годяща.

Візьміть метал, і ви скажете, що його не кожної хвилини випустиш із мартена, і ківш мусить бути на місці, і вилівниці готові, а найголовніше — мусить зваритися сталь. Пустити ж людей у бій — відповідальна дуже річ, і коли було подаси знак до бою, то аж горіш увесь, і думки тисячами пролетять у голові.

Ми свого дочекалися в одному молдавському селі, там була велика школа, гетьманці стали в ній на ночівлю, а нам того й треба було. Ми вночі влаштували їм розваги, і ні один не вийшов звідти живим, ми познімали караули, підперли двері й почали кидати у вікна запалені віхті соломи, і нам знадвору видко було, як зривалися з підлоги вояки, і ми їх хрестили з гвинтівок. На підлозі не влечиш, коли на голову летить запалений віхоть, і ми б не морочилися так довго, коли б мали були якісь гранати.

Такий був другий бій адаменківської вигадки, а звичайних боїв траплялося дуже багато, і третя адаменківська вигадка була й останньою, та до неї пройшов цілий рік. Німеччина за цей час розпочала революцію, і їй стало розвиднятися в темній голові. Вся Європа горіла в революційних бурях, я залишив Адаменка у загоні за командира, загін став до лав Червоної Армії, а сам я поїхав до чудесного міста Одеси, куди кликали мене товариші-підпіль-

ники — боротися з іноземними окупантами та імперіалістичними акулами.

Ішов тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий рік, повний порт стояв військових кораблів, всю Одесу поділено на зони, тут вам була іноземна, білогвардійська Гришина-Алмазова, а далі натискали петлюрівські частини, і польські легіони строїли з себе французів. Офіцерські білі частини билися з українськими, у кожній зоні була контррозвідка, всі контррозвідки не забували нас і сонні, життя було революційне й піднесене, ми ходили всі по ниточці над смертю. Ще забув я сказати, що була в місті й бандитська армія Мишки Япончика, кільканадцять тисяч озброєних нальотчиків, їм було вигідно строїти з себе революціонерів, і вони влаштували скажені екси на вулицях Одеси, а розраховувались за екси ми, більшовики, і все, що траплялося в місті, клалося нам на карб.

Контррозвідки розривалися, шукаючи нас, і в такому перепльоті точилося наше партійне життя тодішньої Одеси, та ми не кидали діла, у нас склалася іноземна колегія, працювала підпільна друкарня у одного рибалки, батька мого товариша Половця. Ми знайшли дорогу на військові французькі кораблі, ви чули з газет про бунт на крейсери, одно слово, було зроблено шматочок роботи, не мені цим хвалитися, і не вам про це слухати. Загибло чимало підпільних товаришів, а мені пощастило викрутитися, хоч не ховався я й не заривався з хоробрістю, у підпіллі головне дисципліна й витримка, там твоє життя всім належить, і ти мусиш ризикувати рівно настільки, наскільки дозволить комітет.

Залишився я живий і пішов знову до свого загону, бо обрії раптом потемніли і чорні хмари насунулись на наш радянський берег, а простіше кажучи — почався наступ денікінських армій на Москву. Наші загони Червоної Армії відходили на північ, буржуазія в містах мало дзвонів не порозбивала з радості й молебнів, година була підходяща, і ми знали, що помилування не буде, всю Росію повернуть генерали на царську в'язницю.

Я знайшов мого Адаменка на фронті, він командував красивим полком, і в його полку не було двох однаково зодягнених бійців. Зустріч наша була невесела, і довго ми думали, що нам робити, а потім порадилися де слід було, забрали з полку потрібних донбасівських людей та й пішли з Адаменком до денікінців у тил, на наш курний і

милий Донбас, на його балки й степи, і ми добре там походили!

Скільки вугілля ми не дали денікінським паровозам, заводам не дали лагодити машини й зброю, ми партизанили цілим Донбасом, і кожне селище нас годувало, кожен завод нас ховав, кожна шахта нас знала. Сонце донбасівське гріло, боїв було чимало, і нам ставили різні пастки, ловили по всіх кутках, і нарешті довелося їм зняти з фронту дроздовський офіцерський полк і кинути на нас, і тут трапився третій бій адаменківської вигадки.

Коли знаходиться у деяких хлопців невстояна кров, і їм хочеться писати різні оповідання про нашу громадянську війну, і вони пишуть перами й олівцями, як навіжені,— вони бачать, як ми, голі й босі, женемо озброєні армії ворогів, як офіцерські полки кидають зброю і просять пардону тільки через те, що так хочеться молодому писунові. А нам, що куштували тієї водички, щемить серце, хочеться лаятись, нам досадно, бо таких ворогів не слава й побороги, нам же не з неба щастя летіло, ми його важко й трудно здобували, і офіцерські полки з одчаю билися криваво і як годиться. І тим більша честь нашим бійцям, що вони били такого завзятого ворога, що вони перемогли таку силу ворогів.

Офіцерський дроздовський полк був у повній формі, там полковники були за взводних, а капітани й поручики билися, як прості солдати, і командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом. Коли прислали на нас той полк, значить, ми добре їм дошкулили, і, потерпаючи перед таким ворогом, ми тішилися, що здібності наші відзначено, на нас вийшла краща ворожа частина.

Ми з Адаменком дві ночі сиділи в солянній шахті, радидилися, сперечалися й вираховували, в Адаменка був гострий розум, план того бою цілком постав у його голові, я лише корегував і переводив на практичні рейки. Дроздовський полк тимчасом мацав місцевість, до них ходила різна тамошня наволоч, з усіх кутків збиралися відомості, і наші люди ходили до них виказувати й плутати карти.

У їхньому штабі кипіла робота, вони спробували навіть загравати з робітництвом, це були не ті офіцери, що пиячили по тилах та спекулювали, та підривали їхній фронт, це був бойовий полк фанатиків монархізму, оскраженілі захисники капіталізму. Вони пиячили так, щоб цього не бачило населення, вони нищили наших товаришів таємно та

без галасу, вони удавали з себе овець, та були вовками, і по-своєму вмiли служити своєму чорному класовi. Нам довелося з ним стати вiч-на-вiч, з цим дроздовським офицерським полком, i дiло випало нам, признатись по правдi, дуже вiдповiдальне.

Ви знаєте донбасiвськi степи й степовi яруги, часом рiчечка протiкає в низьких берегах, в очеретах, в осоцi, i стоять велетнi металургiї, курять домни й коксовi печi, бiля шахт терикони, як пам'ятники про кiлькiсть людськoi працi пiд землею. Треба було вишукати серед цiєї тiсноти потрiбну долинку, по якiй би протiкала рiчка та були б очерети й iнша висока трава, до такого мiсця треба було пiдводити рiзними хитрощами денiкiнцiв, i там зiткнути їх з тим, iз чим ми їх зiткнули.

Це була вища партизанська вмiсть, регулярна частина з цим, мабуть, не впорається, ми розбили наш загiн на двi половини, роз'їхалися на призначенi мiсця й почали робити галас. Дроздовцi теж розбилися надвоє, i почався триденний бiй партизанськoi тактики. Правильно каже наука, що легко накреслити план, та важко виконати його, i каже, що перейти льодовий потiк по шию у водi i по гострих камiннях — трохи нагадує труднощi, якi постають у командира пiд час виконання плану.

Ми з Адаменком були коло наших окремих загонiв, ми умовилися зустрiтися у певний час i на певному мiсцi, ми три днi вiдступали з боем i пильнували того, щоб вiдступати туди, куди нам треба, а не туди, куди ворог пожене. План у нас був дуже нахабний, i вiн провалився б за iнших обставин.

Ми з Адаменком поволi зближались й зближались, дроздовцi йшли за кожним з нас, наші загани весь час меншали, ми розпускали своїх бiйцiв — ви потiм побачите для чого. Швидко казка кажеться, та не швидко дiло робиться, i одного прекрасного пiдвечiр'я ми з Адаменком та лiченi люди з наших загонiв зустрiлися в одному мiсцi, i то було не те мiсце, про яке ми вмовлялися, проте i його можна було використати. Була долинка, рiчка й очерети, i ви розумiєте, що з обох бокiв наступали дроздовцi, а нас була жменька помiж ними. Ми залишили кiлькох охотникiв на правдиву смерть, самi ж подалися очеретами вбiк i вчасно вискочили з мiшка, знайшли кiлометрiв за два наших хлопцiв i пiдмогу з найближчих шахт, стали чекати наслiдкiв.

Дроздовськi частини наступали одна на одну, i кожна

думала, що натрапила на нашу більшу ватагу, а мої кулеметники піддавали жару на обидва боки. Сутеніло, з обох боків розпочалася серйозна стрілянина, стрільці вони були добрі, клали одні одних наповал, була вечірня пора, сонце зайшло за куряву, і доки вони добрали, що самі з собою б'ються, ми підійшли з флангу й допомогли їхньому горю. А там настала ніч, і третій бій адаменківської вигадки скінчився, сам Адаменко дістав кулю в рота, вона пробила язика й вийшла десь коло потилиці. Я одвів його до знайомого лікаря в лікарню, а сам, глибоко зворушений, став ходити округ лікарні й чекати ранку та оббивати нагайкою листя на деревах.

І на ранок я пробрався до Адаменка, він був сам у фельдшерській кімнаті, і в ліжку не лежав. Я побачив, що він ходить по кімнаті з кутка в куток, це був велетень майбутніх днів і не дрібної породи, голова вся в білому, видно лише ніс та очі, і я затрепетав — які вони були червоні й страшні. На ліжку лежала дівоча сорочка й спідниця, коралі й намисто його небіжчиці, він побачив мене і ніби хотів заговорити простреленим язиком та махнув рукою, щось, мов сльоза, закрутилося й заблищало в його оці. «Нічого, ще наговоримся, — сказав йому я, — ми тобі телячого язика пришиємо», а в самого аж крутить у серці, не дуже веселі виходять мої жарти.

Він підійшов до стіни й став писати на ній пальцем жахливі слова про неминучу суку-смерть, яка його хоче задушити в ліжку, та він на ліжку не ляже, хай вона прийде до нього до стоячого, і різні прокльони. Я відповідав йому теж пальцем по стіні і вголос проказував свої написані слова, і про що ми говорили — вам не цікаво. Потім ми потисли один одному руки, і я вийшов перебалакати з лікарем, а коли повертав назад, почув постріл з моєї стукалки, і Адаменко стояв посеред кімнати, з грудей, як із чопа, біла кров, в очах у нього було порожньо, і він упав на підлогу.

І далі продовжуйте мітинг без мене, Федір Іванович глянув сюди раз і другий, іду вже, Федоре Івановичу, іду до мартена, і хай це буде останній раз, що я на роботі промову сказав. П'ять років стоїть наша держава, варитимемо сталь всіх сортів, любитимемо нашого Леніна, хай живе завзятий невідступний шлях до соціалізму, слава нашому Донбасові й вічна пам'ять загиблим бійцям!

ЗМІСТ

	Стор.
КОРОТКІ ІСТОРІЇ (новели 1935—1941)	
Легенда про птицю	7
Червонарм	9
Чапай	11
Тополя	13
Фантазія	15
Наречена	17
Наталка	21
Ганна Антонівна	25
Іван	28
На зеленій Буковині	31
Василь Палійчук, гуцул	35
ЗЕМЛЯ БАТЬБІВ (новели 1941—1943)	
Дівчинка у вінку	43
«Яструбок»	47
Комісар	51
Син	57
Маленький факт	60
Лист до штабу	63
Генерал Макодзьоба	66
Вино перемоги	68
Дід Данило з «Соціалізму»	71
Школяр	75
Марійка	79
Четвертий — сержант	83
Заповіт	89

	Стор.
Промені ласкавого сонця	94
Петрусь і Гапочка	101
 НОВІ ОПОВІДАННЯ (1948—1950)	
Казка	109
Зимовий день	118
Бізнес	124
ЗВ'ЯЗКОВИЙ ПІДПІЛЛЯ (Літературний сценарій)	147
ВЕРШНИКИ (роман)	245

Редактор *В. Мефедова*
 Художник *К. Калугін*
 Техн. редактор *Л. Казиміренко*
 Коректори *О. Салод, О. Словенко*

ЮРИЙ ЯНОВСКИЙ. Сочинения в 2-х томах. Том первый.
 (На украинском языке).

БФ 01251. Здано на виробництво 20/I-1954 р. Підписано до друку 9/IV-1954 р.
 Формат паперу 84×109/32. Папер. арк. 5,125, друк. арк. 16,81 + 1 вкл. Обл.
 вид. арк. 16,930. В друк. арк. зн. 68 800. Зам. 153. Тираж 15 000.

Надруковано з матриць Харківської книжкової фабрики ім. Фрунзе на
 Книжковій фабриці Головидаву Міністерства культури УРСР, Одеса,
 Купальний зав., 5. Зам. № 5125

7 KEM. 15 KOLL.